

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
FOLKLOR İNSTİTUTU

MAARİFƏ HACIYEVA

F O L K L O R
İ Ş İ Ğ İ N D A

BAKI – 2019

REDAKTOR: **Əziz ƏLƏKBƏRLİ**
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,
dosent

Hacıyeva M.H. Folklor işığında. Bakı, Elm və təhsil,
2019, - 220 səh.

folklor.az

B 4603000000 Qrifli nəşr
N-098-2019

© Folklor İnstitutu, 2019
© Maarifə Hacıyeva, 2019

ÜRƏYİN İŞİĞINDA YAZILMIŞ KİTAB

“Harda türk varsa, orda saz var. Harda saz varsa, orda türk var. Sazı türk xalqı yox, hər hansı başqa bir xalq yaratmış olsaydı, ömrüm boyu ona baş əyərdim”. Bu sözləri mən bir neçə il əvvəl söyləmişəm. Maarifə Hacıyevanın “Folklor işığında” kitabının əlyazmasını oxuyanda istər-istəməz bu sözləri xatırladım, çünki burada sazla, aşıqla bağlı bir neçə yazı gördüm. Elə ilk öncə də həmin yazılardan danışmaq istəyirəm.

Dünyanın möcüzələrindən biri saydığım sazı da, aşıq sənətini də türklər yaradıblar. Sazın çanağı söz və səs sandığıdır. Bu laq torpağın altından gəldiyi kimi, sazın bütün havaları və aşıqların bu havalar üstündə düzüb-qoşduqları şeirlər də həmin sandıqlardan çıxıb. Sazın və aşıq sənətinin tarixi çox qədimdir. Şumer və indiki Misir torpaqlarında aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan saz şəkilləri də bunu aydın şəkildə göstərir. Bu şəkillərin təxminən beş min il yaşı var. Sazın, aşıq sənətinin neçə min illəri yola salmış zəngin ənənəsi olmasaydı, XIV yüzillikdə Koroğlu, XVI yüzillikdə Qurbani, XVII yüzillikdə Tufarqanlı Abbas kimi nəhəng ustadlar yetişə bilməzdi. Sazın, aşıq sənətinin ilk köklərinin gedib Şumer dövrünə çıxmağı təbiidir və burada təəccüblü heç nə yoxdur. Bilmək lazımdır ki, ərəb işğallarından sonra uzun illər saz və aşıq sənəti basqı altında qalmışdır.

Ozanlar və aşıqlar min illər boyu tarixçiləri əvəz ediblər. Onlar tarixi yaddaşlarda yaşadıblar. Dilin zənginliyini və səfliliğini qoruyub, daha da gözəlləşdirib, nəsildən-nəsilə ötürüblər. Ona görə də Maarifə Hacıyeva çox doğru yazır: “Çoxyönlü Azərbaycan aşıqlarının saz-söz sənətində zamanın problemlərinə, sosial məsələlərə, müharibələrə, ictimai haqsızlığa münasibətlərin ifadəsi də xalqın milli kimliyinin bir ifadəsidir”.

Aşıq sənəti milli sənətdir. Bu sənətin üstündəki türk mö-

hürü onun milliliyinin danılmaz təsdiqidir. Maarifə Hacıyevanın yeni kitabına daxil etdiyi “Azərbaycan türklərinin kimliyində saz-söz sənəti”, “Aşiq Şenlik”, “Ozan Arif kimdir”, “Türk aşq ədəbiyyatında ilahi və məcazi eşq”, “Şah İsmayıl və Taclı xanım” dastanı haqqında nə bilirik” yazılarında saz sənətinin, aşiq yaradıcılığının özəllikləri və gözəllikləri haqqında çox dəyərli fikirlər söylənmişdir. Bu fikirləri söyləmək üçün Maarifə Hacıyeva axtarışlar aparmış, çoxsaylı qaynaqları araşdırmışdır. Bunu onun bütün yazılarında görmək olur. Məsələn, onun Ozan Arif haqqında söylədiyi bir fikirə diqqət yetirək: “Ozan Arifin tədqiqatçılarının da yazdıqları kimi, onun yaradıcılığında saz şairlərinin əsas mövzularından olan eşq, sevdə mövzularına rast gəlmirik”. Bu fikirləri Ozan Arifin bütün yaradıcılığına dərinləndirən bələd olmadan, hər şeyi bittə-bittə incələmədən söyləmək mümkün deyil. Ozan Arifin yaradıcılığı ilə tanış olduqda görürük ki, Maarifə xanım çox doğru yazır. Ozan Arifin şeirlərində eşq, məhəbbət mövzusu yox kimidir. Bunun əvəzində onun bütün şeirləri Vətənə, millətə, yurda, təbiətə sevgilə, türkün düşmənlərinə, Vətən və millət satqınlarına nifrətlə yüklənmişdir. Məhz bu sevgi və nifrət onu öz Vətənindən didərgin salmışdır. Ozan Arif qırx ildir ki, Almaniyada yaşayır. Lakin bu qırx ildə bir göz qırpmı qədər də Türkiyəsiz yaşamayıb. Çünki o bütün varlığıyla, qanıyla, canıyla türkçülü-yün aşığıdır. Maarifə xanım da Ozan Arif yaradıcılığının ruhuna hopmuş bu hissləri yaxşı duymuş, onun haqqındakı yazını yazanda qələmini də bu ovqat üstündə kökləmişdir.

Maarifə xanımı çoxdan və yaxşı tanıyıram. Sözü üzə deyəndir. Təkcə buna görə onun səmimiyyətinə məndə zərrəcə şübhə yoxdur. O, bütün yazılarında da, söhbətlərində də, insanlarla ünsiyyətində də olduqca səmimidir. Kitabdakı “Tanrı çox sevdir yaradanları” və “Ağabəyim Ağa haqqında nə bilirik” başlıqlı yazılar ilk sözündən son nöqtəsinə qədər bu səmimiyyətlə qələmə alınmışdır. Maarifə xanımın çoxlarında olmayan çox gözəl bir

keyfiyyətini demək istəyirəm ki, o heç vaxt heç kimin haqqını danmır. Sözə də, onu deyənə də böyük hörmətlə yanaşır. Axı onun özü də söz adamıdır, bütün varlığı sözlə yoğrulmuşdur. Ona görə nədən yazırsa-yazsın, həmin mövzuda özünə qədər deyilən fikirləri qədərbilənliliklə xatırladır, qaynaqlarını göstərir, sonra öz axtarışlarını və tapıntılarını qələmə alır. Ağabəyim Ağa haqqındakı yazısında da bu yolu tutmuş, ona bəlli olan bütün qaynaqlara toxunmuş, hər şeyi açıq-aydın, yerli-yataqlı göstərmiş, müəlliflərin adlarını çəkmişdir. Yetərincə tutumlu alınmış bu yazı bəlkə də Ağabəyim Ağa haqqında yazıların ən dəyərlisi, əhatəlisidir. Həm də bu yazını indən sonra Ağabəyim Ağa haqqında aparılacaq daha sanballı, daha geniş və hərtəfli bir araşdırmanın başlanğıcı hesab etmək olar. Çünki burada Ağabəyim Ağanın həyatı və yaradıcılığı ilə bağlı çoxlarına bəlli olmayan çox maraqlı bilgilər toplanmışdır. Ağabəyim Ağa haqqındakı dağınıq bilgilərin bir yerə toplanması, bəlkə də, bu yazının ən dəyərlili cəhətlərindəndir.

Maarifə Hacıyevanın “Folklor işığında” kitabında mənə daha çox ilgiləndirən yazılarından biri də Güney Azərbaycandan olan qardaşımız Hüseyn Soytürkdən toplayıb yazdığı müdrik, hikmətli deyimlər və poetik ifadələr oldu. Bu deyimlərin indi Hüseyn Soytürkün dilindən söyləndiyi bilinir. Onlar ağızdan-ağıza keçə-keçə sözlü ədəbiyyat nümunələrinə çevrilə bilər. “Eşq ipi ilə tikilən tikiş bir ömür boyu sökülməz imiş”. Nə gözəl deyilmişdir. Yazıda bu cür yaşamağa və yaşadılmağa haqqı olan gözəl deyimlər çoxdur. Onlar Hüseyn Soytürkün müdrikliyinin, yetkinliyinin sözlə yığcam ifadəsidir. Kitabda Hüseyn Soytürklə bağlı ikinci yazı da var. Bu yazı “Xudafərindən Tehrana...” adlanır. Onun da haqqında danışmağa dəyər. Maarifə xanımın özü qədər kövrəlmədən bu yazını oxumaq mümkün deyil. Çünki yazı ilk sözündən son nöqtəsinə qədər elə kövrək, həzin hisslərlə, duyğularla qələmə alınıb ki, az qalır qayanı, daşı da mum kimi əritsin. Onu oxuduqca xəyal oxucunu qanadına alıb

Təbrizə, Qaradağa, Zəncana, Tehrana aparır, qanı bir, canı bir qardaşlarımızla görüşdürür, dərdləşdirir, uzun illərin həsrətilə qovrulan ürəklərin yanğısının üstünə sevgi, məhəbbət, doğmalığ suyu çiləyir. Yazının bir çox yerləri az qala yaddaşıma yazıldı: “Nələr gördüyümü, nələr eşitdiyimi, nədən heyrətləndiyimi, nəyə təəssüfləndiyimi, nədən qəmləndiyimi, nədən çox sevdiyimi, nədən ağladığımı bilirəm. Kaş ki, bu düşüncələri ifadə edə bilən bir yazı üslubu olaydı... Unutmaq istəmədiyim, sətirlərə köçürmək istədiyim təəssüratlarımı yazmaq isə məni tərk etmədi. Bəlkə hamısı olmasa da, yazdım. Bunlar düşündüklərimin bir parçası, gəzib gördüklərimin kədəri, sevinci, həm də yarısıdır. Niyə? Bilmirəm”. Bu yazılar mənim ürəyimin Təbriz yarasının qərtməyini qopartdığına görə onları dönə-dönə oxudum. Bir də ona görə dönə-dönə oxudum ki, onları oxuduqca mən də Təbrizi, Qaradağı, Tehranı gəzib dolaşdım. Qanı bir, canı bir qardaşlarımla söhbətləşdim, dərdləşdim. Ancaq mənim Təbriz acliğımı bu yazılar da doydura bilmədi.

Maarifə xanımın kitabı “Azərbaycan Demokratik Respublikası dövrün ədəbi salnamələrində” yazısı ilə açılır. Kitabda Məmmədəmin Rəsulzadə, Hüseyn Cavid haqqında da dəyərli və oxunaqlı yazılar var. Bir zamanlar Azərbaycanda çalışmış Türkiyəli professor-doktor Fethi Gədiklinin “Akçaabat yazıları” kitabı üzərindəki incələmələri də maraqla oxunur. Bu yazıların hər biri haqqında uzun-uzadı danışmaq, onları dəyərləndirmək olar. Lakin buna ehtiyac duymuram. Elə bilirəm ki, ədəbiyyatşünaslıqda imzası yetərincə tanınmış filologiya elmlər doktoru, professor Maarifə Hacıyevanın “Folklor işığında” adlı kitabını təkcə mütəxəssislər deyil, bütün ədəbiyyat maraqlıları da sevə-sevə oxuyacaq, ondan çox şeylər öyrənəcəklər.

*İslam SADIQ,
filologiya elmləri doktoru
23 dekabr 2018, Novxanı*

AZƏRBAYCAN DEMOKRATİK RESPUBLİKASI DÖVRÜN ƏDƏBİ SALNAMƏSİNDƏ

1918-ci il 28 May. Bu gün «Azərbaycan» sözü xəritədə rəsmi vətəndaşlıq hüququ qazanmış, Azərbaycan Demokratik Respublikasının varlığını səciyyələndirmişdir. 1918-ci ilin 28 Mayında yaradılmış Azərbaycan Demokratik Respublikası İslam və Türk dünyası tarixinə ilk demokratik respublika kimi daxil olmuşdur.

1919-cu ildə Bakıda Azərbaycan Demokratik Respublikasının istiqlalının birinci ildönümü münasibətilə «Azərbaycan» qəzetində Üzeyir Hacıbəyli yazırdı: «Azərbaycan Dövləti sağlam bir milli fikir – türkçülük şüuru üzərində qurulmuşdur» (Bax: «Azərbaycan Türk Kültür Dərgisi», 253, kəsim, 1985. səh. 6).

Azərbaycan Demokratik Respublikasının mövcudluğu tarixində ədəbiyyat tariximizdə çox ciddi mövzularda bədii əsərlər yazılmış, bu əsərlər dövrün aktual problemlərini özündə əks etdirmişdir.

Azərbaycan Demokratik Respublikasının hakimiyyəti illərində (1918-1920) yazılan əsərlərin bir qisminin mətni «Azərbaycan Dövlət Himni» ilə əlaqədar idi.

28 May 1918-ci ildə çar Rusiyasının müstəmləkəsindən xilas olan Azərbaycan müstəqilliyini elan etdikdən sonra dövlətin həyata keçirdiyi tədbirlərdən biri də Azərbaycan Dövlət Himninin qəbul edilməsi idi. Azərbaycan Demokratik Respublikasının himni üçün müsabiqə elan olunmuş, müsabiqə ilə bağlı «Azərbaycan» qəzetində (14.IX.1919, № 246 (rusca)) elan verilmiş, sonralar da bu elan təkrarlanmışdır. Bu müsabiqə haqqında Ethem Üngörün 1966-cı ildə Ankarada yayınlanmış «Türk Marşları»¹ kitabında verilən məlumatdan aydın

---

1 Ethem Üngör. “Türk Marşları”. Ankara, 1966, səh. 193.

olur ki, Azərbaycan Milli Marşının seçimi üçün müsabiqənin son qəbul tarixi 1 fevral 1920-ci ildir.

Müsabiqəyə təqdim olunmuş mətnlərdən biri də sözləri Əliabbas Müznibə (1882-1938), musiqisi Üzeyir Hacıbəyliyə (1885-1948) aid olan aşağıdakı şeirdir.

*Azərbaycan çəlik qollar bağçası,
Bakıxanlar gülzarıdır bu ölkə.
Məhəmməd xan, Əhməd xanlar məskəni,
Cavadxanlar məzarıdır bu ölkə.*

*Turan irqi bu ölkədə boy atmış,
İgidliyin sancağını ucaltmış,
Dünyaları qeyrət ilə donatmış,
Qəhrəmanlar peykanıdır bu ölkə.*

*Mədənləri fironları qudurtdu,
İskəndəri uzak yerdən gətirdi.
Nüşabəni, Sədanları böyütdü,
Sərkərdələr qəmıxarıdır bu ölkə.*

*Turan soyu başqa soya qarışmaz,
Qul olmağa heç bir zaman alışmaz.
Qucağında yad tutmağa çalışmaz,
Düşmənlərin əğyarıdır bu ölkə.*

*Moskovlular gözlərini yumdular,
Turanlıya barbar deyə cumdular.
Pozuldular axır geri döndülər,
Hırsızların qəhharıdır bu ölkə.*

*Məbudumuz üç boyalı bayrağı,
Kəbəmidir hər bir ovuc torpağı.
Sevməz bu yer hər xaini, alçağı,
Doğruların asarıdır bu ölkə.*

Açıqlamasına çox da ehtiyac olmayan bu şeir Vətən sevgisi və milli düşüncələr zəminində yazılmışdır.

Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə Əliabbas Münzib milli zəmində yazdığı şeirləri ilə bərabər məqalələr də çap etdirirdi. 1919-cu ilin mayında Azərbaycan Demokratik Respublikasının birillik yubileyi münisibətilə «Azərbaycan» qəzetində M.Ə.Rəsulzadənin «Nə gözəl bayram» məqaləsi ilə yanaşı Ə.Müzniyin «Azərbaycan istiqlalı» məqaləsi nəşr edilir.

Məqələdə Əliabbas Münzib Azərbaycan istiqlalının tarixi bir gün olduğunu, bu günün heç zaman unudulmayacağını bildirir, oxucuları bu günlə fəxr etməyə çağırır və milli azadlığın müqəddəs mənasını izah edirdi.

Ə.Müzniyin 1919-cu ilin əvvəllərində Zülfüqar Hacıbəyov ilə birlikdə «Ovraqı-nəfisə» jurnalını redaktə edirdi. Bu jurnalda Azərbaycan Demokratik Respublikasına həsr edilmiş ən yaxşı şeirlər müsabiqədə birinci yer tutur. Mənbələrdə yazılır ki, Ə.Müzniyin yazmış olduğu şeir A.Şaiqin 1919-cu ildə nəşr edilmiş «Türk çələngi» adlı kitabında çıxmışdır (Bax: İslam Ağayev. «Ədəbiyyat, mətbuat və publisistika problemləri». Bakı, Elm, 2008).

Əliabbas Münzib də Azərbaycan Demokratik Respublikasında fəaliyyət göstərən ziyalılarımız kimi 1937-ci ilin 27 avqustunda həbs edilir. Bir millətçi kimi mühakimə edilərək, 8 il müddətinə Sibirə göndərilir. O, 1938-ci ildə Vladivostok şəhəri yaxınlığındakı xüsusi məntəqədə vəfat edir.

Azərbaycan Dövlət Himni haqqında yazılmış məlumatlardan aydın olur ki, o dövrdə milli, dini duyğu və düşüncə ilə yazılmış bir neçə himn mətnləri içərisində sözləri Əhməd Cavada (1892-1937) və musiqisi Üzeyir Hacıbəyliyə (1885-1948) aid olan «Azərbaycan Dövlət Himni» müsabiqənin qalibi olaraq 1919-cu ildə Azərbaycan Demokratik Respublikası Parlamentində qəbul edilmişdir. Sovet rejiminin 70 ili ərzində

adı bir dəfə də olsun dilə gətirilməyən bu himn günümüzdə «Azərbaycan Dövlət Himni» kimi qəbul edilmişdir. Himnin mətni aşağıdakı kimidir:

*Azərbaycan! Azərbaycan!
Ey qəhrəman övladın şanlı Vətəni!
Səndən ötrü can verməyə cümlə hazırız!
Səndən ötrü qan tökməyə cümlə qadیرiz!
Üçrəngli bayrağınla məsud yaşa!*

*Minlərlə can qurban oldu,
Sinən hər bə meydan oldu!
Hüququndan keçən əsgər,
Hərə bir qəhrəman oldu!*

*Sən olasan güllüstan,
Sənə hər an can qurban!
Sənə min bir məhəbbət
Sinəmdə tutmuş məkan!*

*Namusunu hişz etməyə,
Bayrağını yüksəltməyə
Cümlə gənclər müştəqdir!
Şanlı Vətən! Şanlı Vətən!
Azərbaycan! Azərbaycan!*

Azərbaycan dövlətçilik tarixinin şanlı səhifələrindən olan Azərbaycan Demokratik Respublikasının himninə, bayrağına, istiqlalına, şərəfli tarixinə yazılmış şeirlərlə bərabər Azərbaycanı işğalçılardan və erməni təcavüzündən qurtarmaq üçün canlarını fəda etmiş türk əsgərlərinə, türk ordusuna, türk bayrağına şeirlər də yazılmışdı. Bu şeirlərin öndə gedən müəlliflərindən biri Əhməd Cavad (1892-1937) idi. Onun 10 aprel 1919-cu ildə Azərbaycan Parlamenti üzərində dalğalanan üçrəngli milli bayrağa yazdığı «Azərbaycan bayrağına» şeirinin mətni belə idi:

*Türküstan yelləri öpüb alını
Söylüyor dərđini sana, bayrağım!
Üçrəngin əksini Quzğun dənizdən
Ərməğan yollasın yara, bayrağım!*

*Gedərkən Turana çıxdın qarşıma,
Kölgən dövlət quşu, qondu başıma!
İzn ver gözümdə coşan yaşıma –
Dinlətsin dərđini aha, bayrağım!*

*Qayı Xan soyundan aldığı rəngi,
Qucamış Elxanla, müsəlman bəyi.
Elxanın övladı, dinin dirəgi,
Gətirdin könlümə səfa, bayrağım!*

*Köksümdə tufanlar gəldim irəli,
Öpüm kölgən düşən mübarək yeri!
Allahın yıldızı, o gözəl pəri,
Sığınmış qoynunda Aya, bayrağım!*

Əhməd Cavad bu illərdə Bakını erməni-rus işğalından qurtaran türk əsgərini alışıqlayan «Ey əsgər», «Türk ordusuna» (1918), «Şəhidlər» (1919) ay-ulduzlu türk bayrağına məhəbbətlə yazdığı «Al bayrağa» (1919) kimi şeirlər yazdı (Bax: Əhməd Cavad. «Sən ağlama, mən ağlaram». Bakı, Yazıçı, 1991).

Əhməd Cavad bu illərdə yazdığı şeirlərində ilk Türk Demokratik Respublikası olan Azərbaycan Demokratik Respublikasının varlığını bütün gur səsi ilə dünyaya car çəkərək:

*Soranlara mən bu yurdun,
Anladayım nəsiyəm –
Mən çeynənən bir ölkənin,
Haqq bağıran səsiyəm – deyirdi.*

O, azad ölkəsinin azad vətəndaşı kimi müstəqil Azərbaycana nəğmə çələngi toxuyaraq:

*Ey tanrının cənnət uman qulları,
Mən cənnəti bu dünyada bulmuşam.
Aramaqdan bezdiyiniz yolları,
Aramadan mən sevdada bulmuşam – deyirdi.*

Azərbaycanı istiqlalına qovuşduran Qafqaz İslam Ordusunun Mondros müqaviləsinə görə ingilislərin ultimatumu ilə geri çağırılması, türk ordusunun Azərbaycanı tərk etməsi və ingilis qoşunlarının Bakıya daxil olması Əhməd Cavadı sarsıdan hadisəyə çevrildi. O, noyabr ayının 15-də «Azərbaycan» qəzetinin 40-cı sayında dərc olunan «Gəlmə» şeirində «bu dağlar mənimdir, yeni gün doğdu, boğar səni ahım, ey duman gəlmə» deyərək ölkəsinin dumanlı gələcəyinə ümitsiz nəzərlə baxaraq, kədərini ifadə etmişdir. Eyni düşüncə «İngilis» şeirində də ifadə edilmişdir.

*O xain gözünü dikdiyin ellər,
Mənim nişanlımdır, türkülər söylər.
Göz dikmə taxtına, bax əlim titrər,
Düşəcək taxtına talan, ingilis!*

Azərbaycanı bolşeviklərin işğal etməsindən sonra yazdığı «Ağlaram» adlı şeirində 1920-ci ilin may ayında Azərbaycanda meydana gələn ictimai-siyasi hadisələrə münasibətini

*Mən hər gələn bir Mayısa,
Çox ümidlər bağlamışam.
Hər gələcək Mayıs üçün,
Nisan ağlar, mən ağlaram¹-*

şəklində ifadə edən Əhməd Cavadı Azərbaycanın müstəqilliyinə son qoyan sovet rejimi qəbul edə bilmədi. O, təqib edildi, nəzarətdə saxlanıldı, əsərləri ciddi şəkildə tənqid edildi və 4 iyul 1937-ci ildə həbs edildi. Vətən üçün hər bir fədakarlığa

---

1 Mayıs deyərəkən şair 28 May 1918-ci ildə qurulan müstəqil Azərbaycan Dövlətini, Nisan deyərəkən 1920-ci ilin 28 aprelində bolşevik Rusiyası tərəfindən süqut etdirilən Azərbaycan dövlətini nəzərdə tutur.

qatlaşan şair, həmin ilin noyabr ayında 45 yaşında güllələnərək öldürüldü. Torpaqda dəfn edildimi? Bilən yoxdur. Məzarının harada olduğunu da görənlər yoxdur.

1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Demokratik Respublikasının hakimiyyəti gənc Cəfər Cabbarlının yaradıcılığına qolqanad vermişdi. Onun bu dövrdə yazdığı «Bakı müharibəsi», «Trablis müharibəsi və ya ulduz», «Ədirnənin fəthi» kimi müstəsna əhəmiyyətli əsərləri, təəssüf ki, Sovet hakimiyyəti illərində milliyyətçilik ruhunda yazılmış zərərli əsərlər hesab edilərək, uzun illər tədqiqatdan uzaq tutulmuşdu.

Azərbaycan Demokratik Respublikasının hakimiyyəti illərində C.Cabbarlı «Bakı müharibəsi» dramını yazaraq, Azərbaycan Dövlətinin bu tarixi dövrünü əks etdirməklə, müstəqil Azərbaycan dövlətini alqışlayırdı. Əsər 1919-cu ildə tamaşaya qoyulmuş, fəqət Azərbaycan Demokratik Respublikasının süqut etdirilməsindən sonra əsər ortadan götürülmüş, arxivlərdə yalnız əsərin proqram və afişaları qalmışdı.

1918-1920-ci illərdə Bakıda tamaşaya qoyulmuş yuxarıda adlarını çəkdiyimiz əsərlər Sovet rejimi illərində C.Cabbarlınyu guya pantürkizm ideyalarını yaydığı üçün gözükkölgəli etmiş, bəlkə də, 1930-cu illərin repressiyasının ilk qurbanlarından biri edərək, onun vaxtsiz ölümünə səbəb olmuşdu.

Əslində 1914-1918-ci illərdə cərəyan edən I Dünya müharibəsi zamanı Balkan hadisələrini əks etdirən «Ədirnənin fəthi», «Trablis müharibəsi və ya Ulduz» əsərlərində türk torpaqlarının düşmənlərdən təmizlənməsi, türklük sevgisi, milli birlik ifadə olunmuşdu.

6 nəfərdən ibarət iştirakçıdan ədibin «faciəyi-inqilab» adlandırdığı «Ədirnənin fəthi» əsərində türklərin Ədirnə uğrunda apardığı mübarizələr, ordunun gecə-gündüz bilmədən etdiyi savaqlar və zəfərlər əks etdirilmiş, Vətən sevgisi, qəhrəmanlıq, milli birlik ön plana çəkilmişdir.

«Trablis müharibəsi və ya Ulduz» dramında da oxucu «Ədirnənin fəthi»ndə igid, vətənpərvər kimi tanıdığı Ramiz, Ənvər bəy (tarixi şəxsiyyət, türk-islam ordusunun Bakını ermənilərin törətdiyi 30 mart 1918-ci ildə soyqırımından xilas edən Türkiyənin hərbi naziri Ənvər paşa (1880-1922)) kimi tiplərlə bir daha qarşılaşır.

Azərbaycan Demokratik Respublikasının hakimiyyəti illərində C.Cabbarlı «Azərbaycan bayrağı» şeirində Odlar yurdu müstəqil Azərbaycan Respublikasının üçrəngli bayrağını iftixarla tərənnüm edirdi:

Buraxınız seyr edəyim, düşünəyim, oxşayayım,

Bu sevgili üç boyalı, üç mənalı bayrağı.

Mələklərin qanadını üzərinə kölgə salan?

Nə imiş bu, aman Allah! Od yurdunun bayrağı!

Şeirinin sonrakı misralarında Azərbaycan bayrağındakı Ay və Ulduz, qırmızı, yaşıl, mavi rənglərin də rəmzi mənası öz bədii əksini ifadə etməkdədir.

Bu ay, ulduz boyaların qurultayı nə demək?

Bizcə, belə söyləmək.

Bu göy boya Göy Moğoldan qalmış bir türk nişanı,

Bir türk oğlu olmalı.

Yaşıl boya islamlığın sarsılmayan imanı,

Ürəklərə dolmalı.

Bu al boya azadlığın, təməddüdün fərmanı,

Mədəniyyət bulmalı.

Cəfər Cabbarlı şeirinin son misrasında arzu və istəyini belə fadə edirdi.

Ürəyimdə bir dilək var, o da doğru kəsilsin,

O gün olsun bu göy bayraq Turan üstə açılınsın.

C.Cabbarlının yaşadığı illərin sovet hakimiyyəti dövründə onu bir növ gözükölgəli edib qorxu içərisində yaşamağa vadar edən də məhz müstəqilliyin 1918-1920-ci illərini, bay-

rağın sevincini, türklük sevdasını, Vətən sevgisini yazdıran əsərləri idi.

Onun 1919-cu ildə Azərbaycan Demokratik Respublikası hakimiyyəti illərində «Azərbaycan» qəzetinin 92-ci nömrəsində çap etdirdiyi «Ölkəm» şeiri də müstəqil Azərbaycan sevdası ilə yazılmışdır.

*Şiş ucları buludlarla döyüşən,
Dağlarında buzları var ölkəmin.
Göy otlardan ipək paltar geyinən,
Tarlaları, düzləri var ölkəmin.*

*Verimli torpağı, geniş çölləri,
Çalışqan ərləri, igid elləri,
Böyük gəmiləri, dəmir yolları,
Keçidləri, rizləri var ölkəmin.*

*Göllərində ördəkləri üzərlər,
Çöllərində maralları gəzərlər,
Güllərindən gəlinlər tac bəzərlər,
Ceyran gözlü qızları var ölkəmin.*

*Coşqun Xəzər oynar ayaqlarında,
İşıq saçan nefti torpaqlarında,
Tarixlərin qızıl yarpaqlarında,
Dadlı-dadlı sözləri var ölkəmin.*

(Bax:C.Cabbarlı. Əsərləri.

III cild. Bakı, 1968, səh. 35).

Böyük ədib Mehdi Hüseyn hələ 1950-ci illərdə yazdığı «Fikir bahadırı» adlı məqaləsində C.Cabbarlının «hələ az öyrənildiyini, bəlkə də həqiqi mənada öyrənilmədiyini» yazırdı (Bax: Mehdi Hüseyn. «Ədəbiyyat və sənət məsələləri». Bakı: Azərneşr, 1958, səh. 126).

Mehdi Hüseynin böyük uzaqgörənliklə söylədiyi bu fikri C.Cabbarlının Azərbaycan Demokratik Respublikası dövründə yazdığı əsərlərində, bu əsərlərdə qaldırdığı problemlərdə, əsərdəki qəhrəmanların milli düşüncələrində görürük. Səməd Vurğunun da böyük uzaqgörənliklə dediyi «Cəfər Cabbarlının bizə qoyub getdiyi ədəbi xəzinəni illər boyu axtarmaq, onun hələ bizə məlum olmayan sənət incilərini kəşf etmək, bu barədə qalın çeşidli kitablar yazmaq lazımdır» fikri ədbibin o dövrdə yazdığı əsərlərində qaldırdığı ictimai-siyasi problemləri öyrətmək baxımından uzaqgörənliklə söylənilmişdir (Bax: Səməd Vurğun. «Böyük sənətkar». Bakı, 1960, səh. 18).

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti illərində ilk kütləvi və gündəlik mətbuat orqanı olan «Azərbaycan» qəzetini bir müddət Üzeyir Hacıbəyli, eyni adla rusca çıxan qəzeti isə qardaşı Ceyhun Hacıbəyli (1891-1962) redaktə edirdi. Qəzetdə dərc etdiriyi məqalələrdə Ceyhun Hacıbəyov milli problemlər qaldırdığı kimi, bədiî yaradıcılıqla da məşğul olurdu. Onun yalnız «Hacı Kərimin səhəri» povesti dövrün ədəbiyyat aləminə məlumdur.

1920-ci ilin 28 aprelində Azərbaycan Demokratik Respublikası bolşeviklər tərəfindən süqut etdirildikdən sonra onu yaradanların böyük əksəriyyəti dünya ölkələrinə səpələnmək məcburiyyətində qaldılar. Sülh konfransında Azərbaycanı təmsil etmək üçün Parisə gedən Ceyhun Hacıbəyli orada qaldı və 1967-ci ildə Fransada vəfat etdi.

Azərbaycan Demokratik Respublikası hakimiyyəti illərində Azərbaycanın müstəqilliyi Abdulla Şaiqin, Məhəmməd Hədinin, Salman Mümtazın da yaradıcılığına təsir göstərmişdir.

Abdulla Şaiq Talıbzadə bu dövrdə yazdığı əsərlərdə türk xalqlarının sosial-siyasi birliyini əks etdirirdi. Onun «Yeni ay doğarkən», «Neçin böylə gecikdin» kimi şeirlərində türk xalqlarını birliyə çağıran milli-mənəvi ideya səslənirdi (Bax: Azər-

baycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu». Bakı: «Nurlan» Nəşriyyatı, 2008, səh. 551-552).

Poeziyamızda öz fəlsəfi tutumu ilə tanınan vətənpərvər şair Məhəmməd Hadi Azərbaycan Demokratik Respublikasının tribunu olan «Azərbaycan» qəzetində dərc etdirdiyi «Türkün nəğməsi», “Şühədayi-hürriyyətimizin əfkarına ithaf», «Zəfəri-nəhayəyə doğru» kimi şeirlərində hürriyyətimiz, zəfərimiz, bu zəfər uğrunda tökülən qanlar, bu yolda geri dönülmezlik ifadə edirdi:

*Qan ilə qazandıq zəfəri verməyiz əldən,
Xof eyləmədik atəşi-dəhhaşə-döväldən.
Bir zərrə belə qorxmayız dəst-əcəldən,
İstərsə cahan çevrili, varsın da təməldən,
Türkün üzü çevrilməyəcək səmti-əməldən,
Türklər geriyə dönməyəcək müslih əməldən.
Yüksək yaşamaq istər ikən cümlə miləldən,
Türkün tökülən qanları bihudə gedərmisi?
Diqqətlə düşün, yoxsa bu qan həpsi hədərmisi?*

(Bax: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu. Bakı: Nurlan Nəşriyyatı, səh. 546).

Məhəmməd Hadi 1918-ci ilin oktyabrında dərc etdirdiyi «İki simayi-siyasinin müharibə haqqında mütaliələri münasibətilə» və «Zərbeyi-inqilab» məqalələrində həyatda qalib çıxmaq üçün qüvvət və mətanətə sahib olmağın önəmi vurğulayırdı.

M.Hadi 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakının düşmənlərdən azad edilib paytaxtımız olması münasibətilə yazdığı «Zəfəri-nəhayəyə doğru» şeirində bu qələbəni belə tərənnüm edirdi:

*Mərd olan əsgərliyi təqdir edər əzyan ilə,
Əsgər olmaq fərzdür hər möminə Quran ilə.*

*Əsgər olmaq bir şərəfdir türk üçün, islam üçün,
Əsgəriyyətlə yaşar millət həyatı şan ilə.*

(Bax: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu». Bakı: «Nurlan» Nəşriyyatı, 2008, səh. 546).

Şeirdə M.Hadi əsil kişinin əsgər olmağı özünə şərəf bil-məsini, türk oğlu öz namusunu əlindən sıyrılmış qılınc, dilin-dəki iman və ədalətlə qoruyub, döyüşdə belə bərkidiyi fikrini ifadə edərək, Azərbaycanın yüksələn hilalının bütün Şərq ələ-minə bir nur gətirəcəyinə inararaq «İştə bax! Türkün hilalı bir nuri-bəxşi-şərqidir» deyirdi.

Azərbaycan ədəbiyyatında böyük xidmətləri olan Sal-man Mümtaz (1883-1938) cümhuriyyəti məhvolma təhlükə-sindən xilas etmək məqsədilə Qafqaz İslam Ordusunun Şəki-yə gəlməsi ilə əlaqədar «Öyün, millət» şeirində xalqını təbrik edərək yazırdı.

*Qızılgül-tək açıl, gül, gör ki, türkün şanlı ordusu,
Rəvaq-ərxə nəşəb etmiş, Böyük Osmanlı ünvanın,
...Bütün mümtaz ellərdən olar türk milləti Mümtaz,
Sürər bundan sonra türklük şərəfi, şanlı dövrənin.*

(Bax: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Qafqaz İslam Ordusu».

Bakı: «Nurlan» Nəşriyyatı, 2008, səh. 535).

Bu düşüncə tərzini, müstəqil Azərbaycan Dövlətinin se-vinci Salman Mümtaz üçün da asan olmadı. Sovet rejiminin 1937-ci illərinin qorxunc haqsızlığına uğrayan 70 min Azər-baycan ziyalıları içərisində Azərbaycan Demokratik Respubli-kasının varlığını sevinclə yaşayan və sonrakı illərdə də Azər-baycan folklor elminə müstəsna xidməti üzündən divan tutu-laraq fiziki cəhətdən məhv edilməklə bərabər əsərləri, arxivi

talan edilən, gördüyü tarixi xidmətlərə kölgə salınan Salman Mümtaz da var idi.

Çox təəssüf ki, XX əsrin əvvəllərinin ən parlaq səhifəsi olan Azərbaycan Demokratik Respublikasının fəaliyyəti dövründə yazılmış ədəbi nümunələr Azərbaycanda 1920-1990-cı illərdə kommunist rejimi dövründə xalqdan uzaq tutulmuş, tarixi gerçəklik yaddaşlardan silinmişdir.

Azərbaycan Demokratik Respublikasının mövcudluğu dövründə ciddi əhəmiyyətli olan belə tarixi əsərlərdə 23 aylıq qısamüddətli bir dövrün bədii salnaməsi yaranmışdı. Buraya bir də 1920-ci ilin 28 aprel bolşevik işğalından sonra Azərbaycandan mühacirət edib Türkiyə, İran və bir sıra Avropa dövlətlərində yaşayan qələm sahiblərinin də əsərlərini daxil etsək, dövrün böyük bir ədəbi salnaməsi alınar.

Azərbaycan Demokratik Respublikasının bir əsrlik yubileyi ərəfəsində təqdim etdiyimiz bu məqalədə Azərbaycan Dövlətinin iki illik hakimiyyəti illərində sevincləri aşıb-daşan bir neçə qələm sahibinin dövrün ədəbiyyatına verdiyi töhfələrin bir qismindən bəhs edə bildik. Şübhəsiz ki, bunlar o dövrdə yazılmış əsərlərin hamısı deyil. Sovet rejiminin sərt illərində o dövrdə yazılmış əsərlərin çoxu məhv edilmiş, ya hələ də üzə çıxarılmamış, ya da yaddaşlarda ölümə məhkum edilmişdir.

***Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyətinin
100 illiyi münasibətilə Azərbaycan Dövlət İqtisad
Universitetində söylənmiş məruzənin mətni.
Məqalə Azərbaycan Təhsil Nazirliyinin "Təhsil"
jurnalının 2018-ci il №4/91 sayında yayınlanmışdır.***

HÜSEYN CAVID: HƏQİQƏT VƏ GÖZƏLLİK ŞAİRİ

Hüseyn Cavid həbs etdilər və onun bütün əsərlərini qadağan etdilər. Hüseyn Cavid həbs olunandan, hətta dünyasını dəyişəndən sonra onu millətçi, pantürkist, antisovet adam adlandırırdılar. Amma Hüseyn Cavidin əsərləri yaşadı.

*Heydər ƏLİYEV
Ümummilli lider*

*“Kəssə hər kim tökülən qan izini,
Qurtaran dahi odur yer üzünü” –*

deyən böyük filosof-şair Hüseyn Cavid (1882-1941) nə yazmışdusa vicdanının səsi ilə qələmə almışdır. Həyatın ən ağır sınaqlarına məruz qalan ədib ömrünün sonuna qədər uca məsləkinə sadıq qalmışdır: “Əsiri olduğum bir şey varsa, o da həqiqət və yenə həqiqətdir”.

Hüseyn Cavid mənalı yaradıcılıq yolu keçmiş, həqiqət, ədalət, mərdlik, gözəllik, vətənpərvərlik və insanpərvərlik kimi bəşəri keyfiyyətləri tərənnüm edən bədii nümunələr yaratmış və ədəbiyyat tarixində öz səsi, dəst-xətti ilə məşhurlaşmışdı. Təəssüf ki, Yaradanın xalqımıza bəxş etdiyi bu nadir istedad və uca məslək sahibinin yaradıcılığı uzun illər mübahisə və müzakirələrə səbəb olmuş, əsərləri barədə bir-birinə zidd fikirlər söylənmişdir. Onun yazıb-yaratdığı dövrün siyasiləşmiş ədəbi tənqidi müxtəlif səbəblər üzündən Cavid sənətinin sirlərini yetərinə şərh edə bilməmişdir.

Hər bir əsəri müstəqil bir hadisə olan Cavidin mövzu dairəsi çox geniş olmuşdur. Əslində Cavid yaradıcılığı Şərqi fəlsəfi və bədii fikir dünyasını dərk etməyin növbəti mənbələ-

rindən biri idi. Bu zəngin və nadir ədəbi xəzinəni dərindən anlamaq üçün Şərqi ictimai-fəlsəfi, ədəbi-bədii fikrini dərindən öyrənmək lazımdır. Çünki Hüseyn Cavid yaradıcılığında yalnız milli deyil, Şərqi və Qərbi sintezini əks etdirən bəşəri fakt və hadisələr də geniş əksini tapmışdır.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında güclənən romantik ədəbi cərəyanın tanınmış təmsilçilərindən biri kimi Hüseyn Cavid poetik kimliyini belə bəyan etmişdi:

*Mən fəqət hüsni-Xuda şairiyəm,
Yerə enməm də, səma şairiyəm.*

Zəmanəsinin qüdrətli romantik qələm ustası olan Hüseyn Cavid poetik yaradıcılığına lirik-romantik əsərlərlə başlamış, aşiqanə şeirlərində dünyaya və insanlara ülvî gözəllik meyarı ilə baxmışdı:

*Gözəl sevimlidir, cəllad olsa da,
Sevgi xoşdur, sonu fəryad olsa da.
Uğrunda mənlüyüm bərbad olsa da,
Son dildarım gözəllikdir, sevgidir.*

Hüseyn Cavid ədəbi yaradıcılığa belə lirik şeirlərlə başlasa da, 1910-cu ildən dramaturgiya janrına müraciət edərək birpərdəli “Ana” pyesini yazmışdır.

Şair-dramaturq həm lirik, həm də dram əsərlərində insan həyatının tənzimini, aqlın və əxlaqın rolunu romantik-fəlsəfi baxımdan həll etməyə çalışmışdır. Şairin romantizmini izah etmək baxımından “Şeyx Sənan” qiymətli bir örnekdir. Azərbaycan ədəbiyyatında ilk tarixi mənzum dram olan bu pyes mövzu etibarilə ədəbiyyatda yeni bir hadisə, həm də H.Cavidin folklorndan yararlanaraq ərsəyə gətirdiyi bir əsər idi. Sənətkar bu pyeslərin ardınca “Maral”, “Şeyda”, “Uçurum”, “İblis”, “Afət”, “Peyğəmbər”, “Topal Teymur”, “Knyaz”, “Səyavuş”, “Xəyyam”, “İblisin intiqamı”, “Telli saz”, “Şəhla” kimi 20-dən artıq dram əsəri yazmışdır.

Cavidşünasların yazdığına görə, ədibin əsərlərinin ilk tamaşaları 1920-1923-cü illərdə olmuşdu. 1924-1926-cı illərdə isə onun dramları yeni quruluşda səhnəyə qoyulmuşdu. Bu illərdə Azərbaycan teatrının pərdələri çox vaxt “Şeyx Sənan”la, “İblis”lə açılmışdı. Lakin o dövrün ədəbi tənqidi Cavidin əsərlərində hakim ideologiya baxımından müəyyən ideya qüsurları görmüşdülər. “İblis” və “Uçurum” əsərləri isə daha çox mübahisə və müzakirələrə səbəb olmuşdu və “İblis”in məfkurə cəhətdən sağlam olmadığı iddia edilmişdi.

1930-cu illərdə isə Cavidin haqsız tənqidinin miqyası durmadan genişlənmişdi. Əzəli, əbədi həqiqətlərə sadıq qalan azad ruhlu şair sosialist inqilabından, sovet rejimindən, inqilab tarixindən deyil, öz romantik təfəkkürünün ifadə etdiyi mövzulardan, türk və islam dəyərlərindən, klassik məsələlər üzərində köklənən Azərbaycan məfkurəsindən yazdığı üçün bolşevik tənqidçilərin hücumları ilə qarşılaşmalı olmuşdu. Onun əsərlərinin qəhrəmanları o zaman dəbdə olan ədəbi məhkəmələrdə mühakimə edilmişdi. Sovet hakimiyyətinin diktə etdiyi tənqid get-gedə Hüseyn Cavidə qarşı daha sərt mövqedə dayanmış, bu hücumlar getdikcə daha mürtəcə xarakter almışdı.

Bu dövr ədəbi tənqidi H.Cavidə yeni cəmiyyəti, proletar inqilabını anlamamaqda, əsərlərinin üslubunda Azərbaycan varlığını ifadə edə biləcək ünsürün olmamasında təqsirləndirirdi. 1930-cu illərdə M.Ələkbərli və S.Şamilov kimi tənqidçilər Hüseyn Cavidə Azərbaycan həyatı ilə az maraqlanan və əməkçilərin mübarizəsinə yad olan əsərlər yazmaqda tənqid edirdilər. Dövrün proletar-marksist tənqidçiləri ədəbiyyata zorla sınıyan saxta sosializm realizmi yaradıcılıq metodunu Hüseyn Cavid yaradıcılığında görə bilmədikləri üçün itihamlarını gündən-günə sərtləşdirirdilər.

H.Cavid yaradıcılığını düzgün qiymətləndirən Mustafa Quliyev, Hənəfi Zeynallı, Abdulla Şaiq kimi tənqidçilər

də tapılırdı. Abdulla Şaiqin “Cavidin “İblis” nam hailəsi haqqında duyğularım” (1925), Hənəfi Zeynallının “Peyğəmbər” haqqında mülahizələrim” (1926), “Şeyx Sənan haqqında mülahizələrim” (1926) adlı məqalələrində Cavidin yaradıcılığı, əsərlərinin məziyyətləri, sənətkarlıq xüsusiyyətləri haqqında müsbət fikirlər söylənirdi. Sonralar Abdulla Şaiq “Xatirələrim” kitabına daxil etdiyi “Hüseyn Cavid” adlı məqaləsində yazırdı: “Cavidin şah əsərləri, şübhəsiz, “Şeyx Sənan” ilə “İblis” faciələridir. Cavidin bütün əsərləri içərisində “İblis” qədər həyati və realist bir əsər yoxdur, zənn edirəm”. Abdulla Şaiq “fənalıqların simvolu” olan “İblis” əsərinin 1918-ci ildə daşnak və bolşeviklərin Bakıda törətdikləri Mart qırğınlarının acı təsirləri altında yazıldığını açıqlayırdı. Həmin yazıdan məlum olur ki, şairi erməni quldurlarının atəşlərindən təsadüf xilas edibmiş.

1937-ci ilin repressiya qurbanlarından olan tənqidçi-ədəbiyyatşünas Hənəfi Zeynallının “Peyğəmbər” haqqında mülahizələrim” adlı məqaləsində bir sıra tənqidi mülahizələrlə bərabər, Cavidin bir osmanlı ədəbiyyatı dəstpərvərdəsi, bir azərbaycanlı balası olduğu göstərilir, onun möhtəşəm və böyük mövzular üzərində düşündüyü, “Peyğəmbər” pyesini yaratması ilə hazırkı əsrin həqiqi bir oğlu olduğu vurğulanırdı. Hənəfi Zeynallı “İblis”, “Şeyx Sənan” kimi xalis romantik, “canlı və məharətli” bir əsər yazan şairin “Peyğəmbər”inin guya “zəif” tərəflərini tənqid etsə də, “Cavidin yaratdığı dil və üslubun Azərbaycandakı şair və ədiblərimiz üçün də ən müstəsna, ən zərif və narin dil” olduğunu, bu dilin təsiri ilə yaranacaq Azərbaycan türk ədəbiyyatının əmsalsız əsərlər meydana gətirə biləcəyini, bunun da Cavidin Azərbaycan ədəbiyyatına ən böyük xidməti olacağını söyləyirdi.

Məmməd Kazım Ələkbərli Azərbaycan ədəbiyyatının inkişaf yollarından bəhs edərkən Hüseyn Cavidin də yaradıcılığına toxunur, onun “Şeyx Sənan” əsərinin qiymətli bir dram

olduğunu qeyd edirdi. Mustafa Quliyev isə Cavidin fəlsəfi görüşlərinə tənqidi yanaşsa da, şairin sənətkarlıq xüsusiyyətlərini yüksək qiymətləndirir, bu böyük söz ustasının şeirlərinin musiqiliyi və gözəlliyi etibarilə Puşkin şeirini xatırladığını yazırdı.

H.Cavidin yaradıcılığı 1930-cu illərdə Mehdi Hüseynin, Mirzə İbrahimovun məqalələrində də təhlil edilmiş və qiymətləndirilmişdir. Sonrakı illərdə görkəmli ədəbiyyatşünaslar Məmməd Arif Dadaşzadə, Məmmədcəfər Cəfərov, Mir Cəlal Paşayev, Cəfər Xəndan, Əli Sultanlı dahi şair-dramaturqun əsərləri haqqında qiymətli fikirlər söyləmişlər.

Hüseyn Cavidin vaxtilə dərs dediyi tələbəsi həkim Dilşad Mehdiyeva müəlliminə vaxtilə edilən qərəzli münasibəti belə xatırlamışdır: “Şairə hücumda fəallıq göstərənlərin əksəriyyəti əslində əsl milli mədəniyyətdən, milli ədəbiyyatdan tamamilə uzaq, deyərdim ki, əqidəsi də şübhəli adamlar idi”. Belələri böyük şairin adını rəsmi dairələrdə də hallandırırıdılar. Odur ki, Hüseyn Cavid də Azərbaycanın bir çox ziyalısı kimi Stalin repressiyasına tuş gəldi. 1937-ci ildə o, əvvəlcə Azərbaycan Yazıçılar İttifaqının üzvlüyündən çıxarıldı. Sonra isə Sibirə sürgün edildi, orada vaxtsız əbədiyyətə qovuşdu.

Stalinin ölümündən və şəxsiyyətə pərəstişin acı nəticələrindən sonra Cavid haqqında yenidən yazılmağa başlandı, onun qiymətli ədəbi irsi barədə elmi incələmələr aparıldı. Ölməz ədibin bir çox əsərləri nəşr edildi, haqqında obyektiv qiymət formalaşdı. Yazılan monoqrafiya və məqalələrdə onun Azərbaycan ədəbiyyatında tutduğu mövqə şərh olundu, bu böyük sənətkarın taleyi, sənəti, əsərlərinin mahiyyəti geniş təhlil olundu. Görkəmli sənətşünas Cəfər Cəfərov, akademik Məmmədcəfər Cəfərov, xalq yazıçısı Mirzə İbrahimov, professorlar Əli Sultanlı, Abbas Zamanov, Əkbər Ağayev, Məsud Əli-

oğlu və başqalarının yazdığı əsərlər Hüseyn Cavidin həyat və yaradıcılığı barədə dolğun elmi mənbəyə çevrildi.

Hüseyn Cavid yaradıcılığını diqqətlə araşdıran professor Məsud Əlioğlu onun qüdrətli sənətkar, istedadlı dramaturq olduğunu vurğulayaraq, belə qənaətə gəlirdi: “Hüseyn Cavidin nəzərində həmişə iki növ insan dayanmışdır. Biri varlandıqca miskinləşən, xırdalanan və nəcib insani hisslərini itirən “yoxsul zənginlər”dir. Digəri isə imtiyazdan, var-dövlət əsirliyindən və altun hərisliyindən azad olmuş, qəlbən zəngin yoxsullardır”.

Professor Əli Sultanlı “H.Cavidin faciələri” adlı məqaləsində yazırdı ki, “Hüseyn Cavid orijinal təbiətə malik bir şair idi. Onun bir misrasını silmək, başqa bir misra ilə əvəz etmək mümkün deyildi, hətta dilinin imlasını dəyişdirmək belə böyük cəsarət tələb edirdi. Bütün bunlar Hüseyn Cavidin yaradıcılıq haqqında olan görüşlərindən irəli gəlirdi”. Akademik Məmmədcəfər Cəfərov da H.Cavidin yaradıcılığını geniş təhlil edərək, onun özünəməxsus şeir dili, üslub xüsusiyyətlərindən söhbət açırdı: “Cavid şeirində çox zaman xəyal, sevinc, kədər, ümid kimi psixoloji hallar, haqq, ədalət, həqiqət, zaman, məkan kimi mücərrəd anlayışlar da canlandırılıb şəxsləndirilir”.

Göründüyü kimi, Cavid düşünən və düşündürən bir şair idi. O, həm real həyatda gördüklərini, həm də ideal sayıb görmək istədiklərini qələmə alanda humanizm, üsyankar bir ruh, millət, hürriyyət məsələsinə münasibət, tarixi şəxsiyyətlərin taleyi kimi mövzulara özünəxas münasibət bildirirdi.

Nəhayət, 1982-ci ildə hələ sovet rejiminin hökm sürdüyü bir vaxtda ümummilli lider Heydər Əliyevin təşəbbüsü və köməyi ilə xalqımızın dahi şairi, nadir sənətkarı Hüseyn Cavidin nəşi Sibirdən Azərbaycana gətirildi və dünyaya göz açdığı Naxçıvanda torpağa tapşırıldı. Müstəqilliyimizin ilk illərində isə ulu öndər Heydər Əliyev böyük şairin əbədi uyuduğu məkanda onun məqbərəsini ucaldırdı. O zaman müstəqil dövlət

timizin qurucusu yeni epoxanın Cavidə münasibətini belə ifadə etdi: “Bilirsiniz ki, Hüseyn Cavidin həyatı, yaradıcılığı Azərbaycan üçün nə qədər dəyərli, əhəmiyyətli olub. Onun qoyduğu ədəbi-mənəvi irs bizim üçün nə qədər əhəmiyyətli və gərəklidir. Eyni zamanda, onun həyatı faciəli olubdur. Ancaq bu faciəli dövrlər onun yaradıcılığını Azərbaycan xalqının qəlbindən çıxara bilməyib, yaşadıbdır”.

“Cahanı xilas edəcək iki böyük qüvvət var: gözəllik və məhəbbət” amalını bütün yaradıcılığı boyu təbliğ edən Hüseyn Cavidin milli və bəşəri dəyərlərlə süslənmiş qiymətli irsi onun adını dünya ədəbiyyatı xəzinəsini yaradanların sırasına əbədi həkk etmişdir.

*Hüseyn Cavid – 135 adlı
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində
keçirilən konfransda oxunmuş məqalənin mətni.
Məqalə Tehrandə nəşr olunan «Xudafərin» dərgisinin
2017-ci il, 156 sayında «Hüseyn Cavid Azərbaycan ədəbi
düşüncəsində» adı ilə və «Xalq qəzeti» 22 may 2018-ci il
tarixdə «Hüseyn Cavid: həqiqət və gözəllik şairi»
başlığı ilə yayınlanmışdır*

FOLKLOR İŞİĞİNDA

Azərbaycan ədəbiyyatı özünəməxsus şifahi və yazılı ənənələri və qədim tarixi olan ədəbiyyatdır. Bu ədəbiyyatın tarixi hər iki ənənənin qarşılıqlı inkişafından və bir-birindən faydalanmaqdan ibarətdir. Xüsusilə yazılı ədəbiyyatımızın təşəkkülündə, onun milli-mənəvi dəyərlərinin zənginləşməsində şifahi xalq ədəbiyyatının müstəsna dərəcədə böyük və əhəmiyyətli rolu olmuşdur. Ən qədim dövrlərdən günümüzdə qədər keçib gəldiyi bütün tarixi mərhələlərində yazılı ədəbiyyatımıza milli folklor ənənələrimizin müstəsna təsiri olmuşdur.

Professional yazılı ədəbiyyatımız xalqımızın zəngin şifahi söz sənətindən, bu sənətə məxsus humanist ideyalardan, fikri və hissi ifadə etmək məharətindən, poetik forma əlvanlığından bəhrələnərək ədəbiyyatın janrı və poetika sistemini, ideya-fəlsəfi mündərcəsini inkişaf etdirərək, özünün milli xüsusiyyətlərini qüvvətləndirmişdir. Beləcə də, yazılı ədəbiyyat milli folklor irsini mənimsəyib onu mahiyyətini əxz etməklə xalqın yaddaşı ilə mənəvi varisliyi qoruyaraq, onu yaşada bilmişdir. Bu mənəvi varislik onu deməyə haqq qazandırır ki, xalq ədəbiyyatındakı mövzu, ideya, janr və poetika yazılı ədəbiyyatı daha da zənginləşdirmiş, onun milli xarakterinə işıq tutmuşdur.

Xalqımızın tarix boyu yaratdığı söz inciləri - nağılları, əfsanə və rəvayətləri, sözü və məsəlləri, lətifə, dastan, bayatıları, xalq astronomik düşüncələri, xalqın böyük bir ədəbi xəzinəsini özündə yaşatmaqdadır. Bunlar yazılı ədəbiyyatın bütün mərhələlərində ona mövzu, ideya vermiş, yazılı ədəbiyyatın yolunu işıqlandırmışdır.

Böyük Arximed «Mənə istinad nöqtəsi verin, Yer kürəsini yerindən oynadım» demişdi. Yazılı ədəbiyyatın istinad nöqtəsi də insanoğlunun əsrlər boyu cilalayib nəsil-dən-nəslə ötürdüyü böyük milli-mənəvi miras olan «Ağız ədəbiyyatı»,

Şifahi xalq ədəbiyyatı», «El ədəbiyyatı», «Xalq hikməti», «Xalq elmi», «Şifahi söz ədəbiyyatı» anlamını ifadə edən folklorudur.

Folklorlardan əfsanə, rəvayət, nağıl kimi neçə-neçə folklor janrlarının süjetlərinin əxz edilməsi ədəbiyyatda istifadə edilən yaradıcılıq xüsusiyyətdir. Bu, Nizami Gəncəvidən və ondan daha əvvəl bu günə qədər davam edən ənənəvi bağlılıqdır, folklorun işıq verdiyi, canlandırıdığı kamil sənət nümunələrinin yaranmasıdır. Nizami Gəncəvinin dünyada məşhur olan poemalarının alt qatında folklor ab-şavasından nəfəs alan bir xəzinənin yatması bunun bariz nümunəsidir. Nizami Gəncəvinin folklor motivləri əsasında yazdığı dərin fəlsəfi düşüncələri ehtiva edən poemaları onun yaradıcılığındakı xəlqilik probleminə, xalq düşüncə tərzindən qaynaqlanmış, folklorun işığında daha milli düşüncə tərzinə söykənmişdir.

Nizamidən sonrakı dövrlərdə də folklor professional yazılı ədəbiyyatımıza işıq tutduğu üçün yazılı ədəbiyyat bütün inkişaf tarixi ərzində xalqın bədii və poetik təfəkkürü ilə qırılmaz əlaqədə olmuşdur. Ədəbi dilimizin müəyyən tarixi səbəblər üzündən ərəb və fars dillərinin təsirinə məruz qaldığı dövrlərdə belə Azərbaycan klassik ədəbiyyatının Nizami, Xaqani, Füzuli, Həsənoğlu, Nəsimi, Xətai, Əmani, Vaqif, Vidadi, Qasım bəy Zakir kimi neçə-neçə qüdrətli qələm ustalarının xalqın milli folklorundan bəhrələndiyini görmək mümkündür. Folklorun ecazkar təsiri nəticəsində onların əsərləri ədəbiyyatımızın milli xarakterini də müəyyənləşdirdi. Onların ustalığının gözlə görünən bir tərəfi də ondan ibarət idi ki, yazdıqları bədii nümunələri xalq təbəqələrinin başa düşəcəyi bir dildə, folklorla söykənən dil və ifadə tərzilə yazılırdı.

XVIII-XIX əsrlərdə yaşamış klassiklərimizdən Molla Pənah Vaqif, Molla Vəli Vidadi, Qasım bəy Zakir, Xurşudbanu Natavan ustalılıqla folklor qaynaqlarına müraciət etməklə,

ədəbiyyata xalq zəkəsindən, el sözündən nur gətirir, şeirlərindəki ifadə etdikləri xalq düşüncə tərzini klassik üslubda ustalılıqla ifadə etməklə xalqın milli-mənəvi dəyərlərini sehri bir ruzigar kimi ədəbiyyatda yaşadırdılar.

Yusif Vəzir Çəmənəminlinin «Elin güzgüsü» adlandırdığı folklor nümunələri xalqın milli-mənəvi sərvətidir. Bu sərvət tariximizin daş divarlarına hörülmüşdü. Bu sərvət elmin, texnikanın tüğyan etdiyi XXI əsrdə də bədii əsərlərin mayasında yaşayır, xalqın milli kimliyinə işıq saçır.

AZƏRBAYCAN TÜRKLƏRİNİN KİMLİYİNDƏ SAZ-SÖZ SƏNƏTİ

Müasir sazın ilk forması olan qopuz, müasir aşıqların ulu babası, sələfi olan saz Azərbaycan türklərinin milli kimliyinin bir bəlgəsidir. Saz-söz Azərbaycan türklərinin mənəvi varlığının, mədəniyyətinin bir ifadəsidir.

Ümumtürk mədəniyyətinin qədim sahəsini ifadə edən saz-söz sənətinin milli mədəniyyətin kökündə dayandığını musiqi və folklor tədqiqatçıları isbatlamışlar. Çünki türk dünyasının mədəniyyəti ilə bağlı olan saz-söz sənəti yüzillər boyu öz milli-mənəvi dəyərlərini qoruyub yaşatmışdır.

Tarixi çox qədimlərə dayanan «qopuz», «bağlama» adlanan saz kiçik «cürə saz»dan «tavar saz»a, «tavar saz»dan daha iri olan «ustad saz»a, daha doğrusu, üç tellidən on iki telliyə qədər olan saz çeşidinə qədər inkişaf etmişdir. Belə inkişaf mərhələsi keçən saz Azərbaycan türklərinin musiqi mədəniyyətindən də xəbər verməkdədir. Azərbaycanda sazda 200-dən artıq aşiq havasının çalınıb-oxunmasını mütəxəssislər yazmaqdadır. Aşiq havalarının yeni aşiq tərzii şeir növlərinin də yaranmasına bir vəsilə olduğunu da mütəxəssislər yazmaqdadırlar. Sazın aşiq ifaçılıq sənətinə verdiyi töhfələr, aşığın ifaçılığında yaranan musiqi rəngarəngliyini, sazı ilə bağlı aşığın özünəməxsus milli geyim tərzii, sazın musiqi terminologiyasına aid isimləri, saz-söz sənətində yeni havaların zənginləşməsi xalqın kimliyindən, etnoqrafiyasından xəbər verməkdədir.

Sazın müşayiət etdiyi aşiq sənətindəki musiqi, poeziya, rəqs, aktyorluq və ifaçılıq günümüzdə də Azərbaycan türklərinin milli mədəniyyətindən xəbər verməkdədir.

Bütün bunlar milli dəyərləri və özəl tarixi mərhələ daşıyan qaynaqları ilə mədəniyyətimizdə əcdad irsini yaşatmaqdadır.

Aşıq sənətinə məxsus bu xüsusiyyətləri ilk dəfə Azərbaycan musiqisinin klassiki Üzeyir Hacıbəyli (1885-1948) «Koroğlu» operasında tətbiq etmişdir. Qara Qarayev və başqa görkəmli bəstəkarların da əsərlərində, mədəniyyətimizə sonradan gələn opera, balet, simfoniya, kamera musiqisində də aşıq havalarının ritmi özəlliklərinin olduğu da musiqi tədqiqatçılarımız tərəfindən yazılmaqdadır.

Odur ki, mədəniyyətimizdə müstəsna xidməti olan əcdadlarımızı tanımaq, bilmək, ona olan sevgini yaşatmaq istəyi ilə ozan-aşıq sənətinə olan milli düşüncə tərzinin səciyyəvi xüsusiyyətlərini araşdırmaq, ozan-aşıq sənətinin türk dünyası, xüsusən Azərbaycan türklərinin kimliyindəki tarixi yerini müəyyənləşdirmək üçün «Azərbaycan türklərinin kimliyində saz-söz sənəti» adlı bir mövzunu araşdırmaq istədim.

Məlumdur ki, türk millətinin səsi olan ozanların yaratdığı saz-söz sənətini daşıyanlar XIII-XIV əsrə və hətta XV-XVI əsrə qədər «ozan» adı ilə davam etmiş, sonrakı mərhələdə «ozan» məvhumu «aşiq» məvhumu adı ilə məşhurlaşmışdı. Aşıqlar ozanlara məxsus bütün yaradıcılıq ənənələrini davam etdirərək, saz-söz mədəniyyətini günümüzə qədər daşımaqla türk dünyası mədəniyyətində önəmli bir yerə sahib olmuşlar.

Türk dünyasının şəriksiz ortağ dəyəri olan Azərbaycan aşıq sənətinin UNESCO-nun maddi olmayan Mədəni Mirasının Qorunması üzrə Komitə tərəfindən 30 oktyabr 2009-cu ildə maddi olmayan miras listinə daxil etməsi Azərbaycan aşıq sənətinin önəmini və bu sənəti var edən, yaşadan, nəsildən-nəslə ötürən ozan aşıqlarının milli mədəniyyətimizdəki yerini və dəyərini göstərir.

Saz-söz sənətinin Azərbaycan türklərinin kimliyində mühüm rolu olmaqla bərabər bu sənətin milli xüsusiyyətlərini daşıyan özünəməxsus cəhətləri də mövcuddur. Bu özünəməxsusluğun biri, bəlkə də birincisi Azərbaycan saz-söz sənətində

təmiz Azərbaycan dilinin qorunmasıdır. Bunu şərti olaraq istər Şimali, istərsə də Cənubi Azərbaycan (1813-cü ildən işğal edilərək İrana ilhaq edilən Azərbaycan) dediyimiz ərazidəki klassik Azərbaycan aşıqlarının yaradıcılığında, o cümlədən Aşıq Qurbani (XVI əsr), Tufarqanlı Abbas (XVII əsr), Xəstə Qasım (XVIII əsr), Ağ Aşıq (XVIII əsr), Aşıq Alı (XVIII-XIX əsrlər), Gülablı Valeh (XVIII əsr), Göyçəli Aşıq Musa (XIX əsr), Ustad Abdulla (XIX əsr), Aşıq Hüseyn Cavan (XX əsr), Aşıq Ələsgər (XIX-XX əsrlər) kimi neçə-neçə ustad aşıqların yaradıcılığında görürük. Aşıq Qurbanidən və Abbas Tufarqanlıdan nümunə verdiyimiz aşağıdakı dördlükler dilin təmizliyinin bir örnəyidir:

*Qurbani der: könlüm səndən sayrıdır,
Neyləmişəm yarım məndən ayrıdır.
Ayrılıqımı çəkib boynu ayridir,
Heç yerdə görmədim düz bənövşəni.*

(Aşıq Qurbani)

*Ulğun cuşa gəlsə, köpük yağ olmaz,
Söyüd bar gətirsə, bağça bar olmaz.
Zibil təpə olsa, küllük dağ olmaz,
Yel əsəndə alçaqlara endirər.*

(Abbas Tufarqanlı)

Azərbaycan aşıq sənətində özünəməxsusluğun biri də Azərbaycan aşıqlarının heca vəznində söylədikləri şeirlərin milliliyidir. Belə şeirlər aşıqların söylədikləri gəraylı, təcnis, qoşma, bayatı, sallama bayatı, bayatı təcnis, gözəlləmə, cığalı bayatı, qıfılənd, dodaqdəyməz, dildönməz, hərbə-zorba, əliflam, əvvəl-axır, ayaqlı qoşma kimi nümunələrdə görünməkdədir.

Gəraylı nümunəsi:

*Abbas ağlar arsız-arsız,
Dünya olub etibarsız.*

*Deyirdin dözərəm yarsız,
Döz, bağı daş olan könlüm.*

(Abbas Tufarqanlı)

Dodaqdəyməz divani nümunəsi:

*Cavan Hüseyin hər dəqiqə dahilərdən dərs alır,
Xalqın əziz gələcəyin yazır, dastana salır.
Azadlığın eşqi ilə qanad çalır, saz çalır,
Aşıqsansa, sən də dərs al, dərsin alandan aşıq.*

(Aşıq Hüseyin Cavan)

Cığalı təcnis nümunəsi:

*Əgəsgərəm, mən də nişanə qoydum,
Təmiz ad saxladım, nişanə qoydum.
Mən aşığam nişana,
Zülf üzündə nişana.
Sinəmə dağ çəkilib,
Qaldı eldə nişana.
Başımı qarşına nişana qoydum,
Əsirgəmə, at oxları dal-dala.*

(Aşıq Ələsgər)

Dildönməz nümunəsi:

*Gözüm sağı, səhər çağı,
Geyək ağı, gəzək bağı,
Hamı sevib bu sayağı,
Qaymağa, həm yağa bax-bax.*

(Aşıq Ələsgər)

Dodaqdəyməz nümunəsi:

*Ərşdən çən çəkildi, ayazı qaldı,
Ağıl zaya getdi, ayazı qaldı.*

*Sənətdən yadigar a yazı qaldı,
Gərdişin ah-vayla, ay Alı, keçdi.*

(Aşıq Alı)

Azərbaycan aşıq sənətindəki özünəməxsusluqlardan biri də aşıqların şeirlərində ifadə etdikləri Vətən, onun dağı, daşı, obası, yaylasını sevrək tərənnüm etmələri nəticəsində Vətən dili meydana gətirmələridir ki, bu dillə Vətənin dağı, daşı, obası, kəndi, şəhəri öyülür, müqəddəsləşdirilir:

*Ağ xalat bürünər, zərnişan geyməz,
Heç kəsi dindirib qəlbinə dəyməz,
Sərdara söz deməz, şaha baş əyməz,
Qüdrətdən səngərli, qalalı dağlar.*

(Aşıq Ələsgər)

Saz-söz sənəti aşıqlarının dilə gətirdikləri Vətənin dağı, daşı, şəhəri, kəndi, həm də xalqın yer-yurd adlarını daşıyan bir bəlgədir, Vətənin coğrafiyasının bir parçası, xalqın yaşadığı torpaqdır:

*Sarı nərdən top-tüfəngli atıldı,
Qısır Murquz Şah dağına çatıldı.
Bir əmliyin bir tükənə satıldı,
Necoldu dövlətin, malların, dağlar.*

*Kəpəz, Murov, Qonur – neçə dağın var,
Üstünə nur yağsın, ay dəli Qoşqar.
Yayın ortasında yağdırırsan qar,
Səf çəkib üstünə sərdarın, dağlar.*

(Aşıq Ələsgər)

Geyim-kecim mövzusu da aşıq şeirinin əsas qaynaqlarından biri olub, milli mədəniyyətin bir ünsürüdür. Aşıqların sevə-sevə geyim-kecimə aid söylədikləri şeirlər də milli kimliyin bir bəlgəsi olub, xalqın etnoqrafiyasını ifadə edir. Milli ge-

yimləri ifadə edən baş örtükləri, üst geyimləri, bəzək əşyaları, kəmərlər aşıq şeirlərində öz tərəvəti ilə tərənnüm edilir:

*Cilvələrib nə qarşımda durubsan,
Anam sənə qurban, ay **sarı köynək**.
Mələksən, çıxıbsan cənnət bağından,
Heç kim olmaz sənə tay, **sarı köynək**.*

*Gözəlsən tərifin düşüb mahala,
Zər kəmər yaraşır qaməti-dala.
Ləb qönçə, diş inci, yanağın lala,
Çəkilib qaşların yay, **sarı köynək**.*

*Doymaq olmur şivəsindən, nazından,
Fərə kəklik kimi xoş avazından.
Yel vurdu, **ürbəndi** atdı üzündən,
Elə bildim doğdu Ay, **sarı köynək**.*

*Gərdənə yaraşır **qızıl həmayil**,
Görənin aqlını eyləyir zayı.
Həsrətin çəkənlər olubdu sayıl,
Yığır qapılardan pay, **sarı köynək**.*

*Tuti dilli, sərvi boylu Salatın,
Yoxmu mərhəməti bu səltənətin.
Göndər gəlsin Ələsgərin **xələtin**,
Eyləmə əməyin zay, **sarı köynək**.*

(Aşıq Ələsgər)

Beş bəndlik bu qoşmada adı keçən «zər kəmə», «ürbənd», «həmayil», «xələt», «sarı köynək» kimi milli geyim və milli etnoqrafiyanı ifadə edən kəlmələr milli özünəməxsusluğun bir nişanəsidir.

Azərbaycan saz-söz sənətində milli kimliyin ifadələrindən biri də toylarda aşıqların iştirakıdır. Toya dəvət edilən aşığın məclisdə nələr söyləyəcəyi, aşıq deyişmələri, xalqın adət-ənənələrini, musiqisini, xalq hikmətini ifadə edən şeir nümunələrini söyləmələri də milli kimliyi ifadə edir. Nəsihət xarakteri daşıyan ustadnamələr insanları nəcib əməllərə səsləyir, pislikdən uzaq olmağa çağırır:

*Qoca dünya çoxun yola salıbdı,
Köçən köçüb, köçməyənlər köçəcək.
Qafil içmə bu gün əcəl şərbətin,
İçən içib, içməyənlər içəcək.*

*Necoldu var üçün qanlar tökənlər,
Əziz canın al qumaşa bükənlər.
Unutmasın şərmi-xəta əkənlər,
Biçən biçib, biçməyənlər biçəcək.*

(Aşıq Alı)

Çoxyönlü Azərbaycan aşıqlarının saz-söz sənətində zamanın problemlərinə, sosial məsələlərə, müharibələrə, ictimai haqsızlığa münasibətlərin ifadəsi də xalqın milli kimliyinin bir ifadəsidir.

İfadə etdiyimiz bir neçə açıqlamadan belə nəticəyə gəlmək olur ki:

1. Azərbaycan xalqı dilini, ədəbiyyatını, musiqisini, adət və ənənəsini daha çox aşıqlıq sənətinə məxsus saz və söz sənətində yaşatmışdır.

2. Şeirlər yazaraq sazla bərabər söz sənətini də yaşadan aşıqlar Azərbaycan ədəbiyyatının qurucularından, sənətçilərindən hesab olunur.

3. Azərbaycan dilinə böyük xidmət verən ünsürlərdən ən önəmlisi ozan – aşıqların yaratdıqları və söylədikləri Azərbaycan türkcəsidir. Əlisazlı ozanlar və aşıqlar oba, oymaq, kənd və

şəhərləri dolaşaraq şeirlər, dastanlar söyləmiş və bununla da, Azərbaycan dilinin zənginləşib inkişaf etməsinə böyük xidmət etmişlər. Onlar ana dilində qoşduqları şeirlərə havalər bəstələyib, bu havalərı sazda çalib-oxumuş, milli tərzdə rəqs etmişlər.

4. Saz-söz sənətinin daşıyıcıları olan aşıqların dilləri təmizdir və xalis Azərbaycan türkcəsidir.

5. Əlisazlı aşıqların ədəbiyyata xidmətlərinin ən önəmli cəhəti də onların yaratdıqları dastanlar, hekayələrdir. «Əsli və Kərəm», «Abbas və Gülgəz», «Koroğlu», «Aşiq Qərib», «Şah İsmayıl», «Valeh və Zərnigar», «Alıxan və Pəri xanım» kimi yüzlərlə xalq dastanı onların sayəsində yaranmışdır.

6. Aşıqlar onlarla şeir növündə əsərlər yaradaraq yüzlərlə xalq rəvayətini günümüzə qədər çatdırmış və xalqa sazla və sözlə dinləmə vərdişi qazandırmışlar.

7. Aşıqlar söylədikləri dastan və şeirlərlə, ustad ifadələrlə xalqın nitq mədəniyyətinin təmsilçiləri olmuşlar.

8. Milli kimlik ünsürləri daşıyan aşıqların xalq ədəbiyyatına, xalq dilinə, xalqın inanc dünyasına xidmətləri böyük olmuşdur.

9. Aşıqlar milli saz havalərının inkişafına müstəsna şəkildə xidmət göstərərək, 200-ə qədər saz havalərı yaratmaqla milli musiqi xəzinəsinə töhfələr vermişlər. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan musiqisinin klassiki Üzeyir Hacıbəyli milli musiqi əsasında yazdığı «Koroğlu» operasını aşıq musiqisi əsasında bəstələmiş, daha doğrusu, aşıq havalərının səciyyəvi xüsusiyyətlərini «Koroğlu» operasına gətirmişdi.

Məqalə 25-28 sentyabr 2017-ci ildə Rumıniyanın Buxarest şəhərində keçirilən XII Uluslararası Böyük Türk Dili Qurultayında Türkiyə türkcəsi ilə məruzə edilmiş və yayınlanmışdır (Bax: XII Böyük Türk Dili Kurultayı Bildirileri Kitabı. Buxarest 2017, səh. 206-2011)

İMADƏDDİN NƏSİMİ ŞEİRLƏRİNDƏ FOLKLOR QAYNAQLARI

Görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatşünaslarından M.Arif, H.Araslı, M.C.Cəfərov, M.H.Təhmasib, M.Quluzadə araşdırmalarında mütəfəkkir şair İmadəddin Nəsiminin şifahi xalq ədəbiyyatından yaradıcı şəkildə bəhrələndiyini dönə-dönə qeyd etmişlər. Doğrudan da, XIV əsrdə fars və ərəb dillərinin üstün olduğu şəraitdə İmadəddin Nəsimi doğma Azərbaycan dilində şeirlər yaratmış, həm də bu şeirləri əsasən canlı xalq dilinin zəngin ifadə vasitələri ilə ziynətləndirmişdir.

Nəsimi şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrini böyük maraq və ehtirasla öyrənmiş, bu ədəbiyyata arxalanaraq doğma ana dilində ümumdünya bədii sənəti səviyyəsinə qalxan poetik nümunələr yaratmışdır. Xalq yaradıcılığına belə bir müraciət Nəsimi şeirlərinə saflıq və səmimiyyət gətirmişdir.

Nəsiminin əsərlərində xalqımızın məişət mərasimlərindən, bayram oyunlarından tutmuş ağız ədəbiyyatının geniş yayılmış formalarına qədər qiymətli ata-baba yadigarlarının nümunələri saysız-hesabsızdır. Qız gəlin gedərkən qarşısında üzərliyin yandırılması («Eşqlə yüzərlik kimi pürü cəvanı yansa»), yas saxlamaq adəti («...barı gələ yasına» səh. 18) kimi çeşid-çeşid xalq oyunlarının bədii əksi dediklərimizə tutarlı misaldır.

Nəsimi şeirlərində folklorun bir çox janrları kimi qədim folklor janrı olan bayatılardan bəhrələrək xəlqilik və millilik xüsusiyyətlərini əks etdirən şeir nümunələri yaratmışdı. O, bir çox şeirlərində xalq bayatılardan olduğu kimi deyil, ünsür halında istifadə edərək yeni bir şeir nümunəsi yaradır. Xalqda belə bir bayatı var:

*Əzizim gündə mən,
Kölgədə sən, gündə mən,*

*Ildə qurban bir olar,
Sənə qurban gündə mən.*

Nəsimi öz könül rübabını həmin bayatının «sənə qurban gündə mən» misrası üzərində kökləyərək bu bayatını aşağıdakı beyti yaratmışdır.

*Əhli-ələm ildə bir qurban edərlər eyq üçün,
Hər zaman qurbanınəm ey cümlə qurban sizdə¹ (səh 20).*

Şeirdə qəzəl forması ilə bayatı ünsürlü birləşib ayrılmaz bir poetik vəhdət təşkil etmişdir. Beytdəki bayatı ruhu və poetikası şeirin dərin daxili keyfiyyətidir ki, bu da Nəsiminin xalqın yaratdığı folklor poetikasıdan bəhrələnməsinin bir usuludur.

İlk müəllimi xalq, ilk ustadı xalq ədəbiyyatı olan Nəsimi ozan-aşıq şeirinə biganə qala bilməzdi. O, şeirlərini əsasən əruz vəznində yazsa da, aşığı şeirinin ustadnamə, qıfılənd, hərbə-zorba, bağlama kimi fomalardan bəhrələnməmişdir:

*Səkkiz oldu qapusu uçmağın,
Niyə dörd oldu suyu irmağın?
Tuba ağacının nədir yemişi?
Həqq onu ər yaratdı, yoxsa dişi (səh. 561)*

- kimi qıfılənd nümunəsi fikrimizi sübut etməkdədir.

Xalq poeziyasının varsağı deyilən formasının Nəsimi şeirinə təsiri olmuşdur. Heca vəzni ilə yazılmış xalq şeirinin bir janrı olan varsağı türk boyları arasında geniş yayılmış şeir şəkli. Varsağı orta əsrlərdə çox zaman məhəbbət, təsəvvüf, öyüdverici şeirlərdə özünü göstərmişdir. Nəsiminin təkcə «Müştaqəm» rədifli şeiri götürüb onun hər beytini təqtlərə bölsək, hər beytdən bir varsağı nümunəsi yarandığını görürük.

*Ey şəmsü qəmər üzlü, şirin dodağı duzlu,
Bey şəhdü şəkər sözlü, didarına müştaqəm (səh. 138).*

---

1 Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı, Azərənəşr, 1973, səh. 20. Bundan sonra şeirlərin səhifəsi nümunələrin yanında mötərizədə göstəriləcək.

Hər misrası 14 hecadan ibarət olan şeir asanlıqla 7 hecalı şeir kimi oxunur:

*Ey şəmsü qəmər üzli,
Şirin dodağı duzlu,
Bey şəhdü şəkər sözlü,
Didarinə müştəqəm.*

Şeirin bütün beyətləri onun varsağı kimi oxunmasına imkan yaradır:

*Ey dilbəri-dildarım,
Sənsən əbədi yarım,
Vey yari-vəfadarım,
Didarinə müştəqəm (səh. 139).*

Nəsimi fikrini ozan-aşıq bədii sənətinin bu oynaq, rəvan, lirik forma qəlibinə salmaqla, şeirin daha anlaşılıqlı olmasını təmin etmişdir. O həm də ozan-aşıq şeirinin bu hazır formasını olduğu kimi şeirə gətirməmiş, böyük sənətkarlıqla onu təzələmiş, məzmunun tələbinə uyğun şəkildə yeniləşdirmişdir. Şairin bir sıra qəzəllərindəki daxili qafiyələr bu klassik şeir formasını xalq şeirindəki qoşayarpaqlar kimi oynaq, rəvan edir.

*Ey çeşmeyi-heyvanım,
Sənsiz nədəyəm, canum,
Vey şahimü sultanım,
Didarinə müştəqəm.*

*Ey hüsni bidayətsiz,
Vey lütfi nəhayətsiz,
Vallah ki, bəğayətsiz,
Didarinə müştəqəm (səh. 138).*

Aşıq şeirində daha çox işlənən cinasların ən gözəl nümunələrinə də Nəsimi yaradıcılığında rast gəlmək olur. Prof. M.Quluzadə yazır ki, Nəsimi öz şeirlərində cinas yaratmaqda

aşiq şeirinin və şifahi xalq yaradıcılığının ənənələrinə yaxınlaşır¹.

Nümunə üçün aşağıdakı şeirləri götürək:

Ol nədir kim, hayü huyi altıdur?

Kim görübdür bu sədəfdə altı dür?

Bistü həştdən dişxarı heç nəsnə yox,

Fövq başın təht ayağın altıdur (səh. 583).

Və ya:

Düşdü yenə dəli könül gözlərinin xəyalinə,

Kim nə bilir bu könlümün fikri nədir, xəyali nə?

(səh. 43)

Yaxud:

Sənsiz nə yesəm, qüssəvü qəm dərd ilə qandır,

Gəlgil, dodağın şərbətinə canımı qandır (səh. 258).

Birinci misalda cinas «altıdur – altı dür», ikincidə «xəyalinə – xəyali nə?», üçüncüdə isə «qandır – qandır» sözlərindən düzəldilmişdir. Bu cinaslar şeirin emosionallığını, təbiiliyini, şirinliyini artırdığı kimi, Nəsiminin xalq poeziyasına yaxınlığını bir daha təsdiq edir.

Nəsimi xalq məişətinin ayrı-ayrı sahələrinin təsvirində çox qısa, lakin dərin məna ifadə edən atalar sözü və məsəllərdən, hikmətli sözlərdən geniş istifadə etmiş, xalq müdrikliyinin, xalq zəkasının bu yığcam formalarını şeirə böyük ustalıqla gətirmişdir. Nəsimi şeirlərində atalar sözü və məsəlləri təxminən iki cür işlətməmişdir:

1. Xalq içərisində işlənən atalar sözünü, ya da məsəli olduğu kimi şeirə gətirmişdir. Bu cəhət özünü onun fəlsəfi məzmunlu şeirlərində daha aydın göstərir:

Çün hər nə kim nə əkərsən anı biçərsən axır (səh. 381).

Və ya:

Dedilər, misgin Nəsimi, doğruya yoxdur zaval (səh. 51).

---

1 M.Quluzadə. Böyük ideallar şairi. Bakı, 1973, səh. 75.

Misraların cövhərində “Nə əkərsən, onu biçərsən” və “Doğruya zaval yoxdur” atalar sözləri dayanmışdır.

2. Atalar sözü və məsəllərdən müəyyən dəyişikliklərlə şeirdə istifadə etmişdir. Məsələn: şair «Doğru söz acı olar» zərbi-məsəlindən istifadə edərək:

*Ol bilir həqqi ki, yalançı degil,
Hər kim yalan söylər, ol naci degil,
Həccə doğru varmayan hacı degil,
Doğru söz doğrulara acı degil (səh. 597) –*

rübaisində zəmanəyə, haqsızlığa etirazını bu şəkildə bildirmişdir.

*Ey Nəsimi, xubların bir başı vardır, min dili,
Eşqilə bel bağlama bu əhdü peymansızlara.*

*Çün Süleyman mülkünü qoyduvü getdi,
Qaldı ondan sonra bu mülku-Süleyman sizlərə
(səh. 597).*

Birinci beytin cövhərində “Vəfasıza bel bağlama”. İkinci beytin cövhərində isə “Süleymana qalmayan dünya sənə də qalmaz” atalar sözü dayanır.

Yaxud:

Gövhərin üstə qiymətin sərraf olan arif bilir (səh. 40).

Məşhur «Zər qədrini zərgər bilər» atalar sözü şeirin vəzninə, məzmununa uyğun olmaq üçün bu şəkildə işlədilmişdir.

Nəsimi çox vaxt atalar sözlərindən təsirlənərək onların şəkli xüsusiyyətlərini dəyişdirir, məna çalarlarını isə saxlayaraq şeirin məzmununa incəliklə qaynaq edir. Şair bu müdrik kəlamlardakı bədii sirləri, onların ətrini şeirə gətirməklə xalq sözünün meydanını genişləndirir:

*Ey Nəsimi, aqibət vardır yelə,
Bivəfa ilə yeyən nanü nəmək (səh. 116).*

Əlbəttə, bu misralarda folklor şeirin zahirində deyil, mayasında, ruhundadır. «Keçmə namərd körpüsündən qoy

aparsın sel səni», «Namərdlə yemə aş, mərd ilə get daş daşı», «Namərdin çörəyi dizi üstə olar», «Namərdə yaxa vermə, mərdə arxa ol» kimi atalar sözləri bu şeirin cövhərindədir.

Canda ki, eşq olmadı, dildə xəbər nə faidə?

Gözdə ki, görmək olmadı, nuri-bəsər nə faidə? (səh. 63).

- beytinə nəzər salsaq, onun əsasında xalqın işlətdiyi «Quyuya su tökməklə quyu dolmaz» ifadəsinin dayandığını görürük.

Surətə baxü məniyi surət içində tanı kim... (səh. 63)

Burada şair «Üzümə bax, halımı xəbər al» atalar sözünü yada salmaqla, ondan öz fəlsəfi fikrini bildirmək üçün böyük ustalılıqla istifadə etmişdir.

Şol ağaca bənzəmə kim, kəsib oda yaxalar,

Balta zəxmindən əmindir anda kim rümman bitər

(səh. 334).

Kəsilib oda atılan, yandırılan ağaca bənzəmə. Nar ağacı bitən bağ balta qorxusundan əmindir. Belə başa düşmək olur ki, nə zaman isə «Ağac var yıxarlar, ağac var baxarlar», yaxud «Nar ağacı bitən bağ baltadan qorxmaz», “Nar ağacın kəsmək günahdır” kimi oxşar atalar sözü işlənməmiş, tarix onları unudub, zaman keçdikcə bu atalar sözləri hafizələrdə qalmayıb. Amma günümüzdə də xalq arasında belə bir inam var ki, nar və tut ağaclarını kəsmək günahdır.

«Ol əli kəsgil, buraxgil, xeyri yoxdur, şərrü çox» (334), «Neçin qoyayım ətəgin əldən» (542) misraları, «Əl mənim, ətək sənin» atalar sözündəndir. «Nadanın tərbiyəsindən həm yenə nadan bitər» (334) və bu kimi hikmətli sözlər Nəsiminin şeirlərində dönə-dönə işlənmişdir.

Nəsiminin folklorə yaxınlığını göstərən cəhətlərdən biri də onun bədii yaradıcılığında alqış və qarğışların, idiomatik ifadələrin poetik biçimdə öz əksini tapmasıdır:

Alinə vermişəm könül, ali çox alə düşməsin,

Yanağının qızılgülü üstünə jalə düşməsin (səh. 173).

Musiqi müşayiəti ilə səsləndiyi gümana gələn, şifahi xalq ədəbiyyatı təsiri bağıslayan bu axar beytdə ifadə olunan fikir budur: aşıq məşuqənin hüsnünə heyrandır. Onun qızılgülə bənzəyən üzünə könül verib. Qorxur ki, bu gözəl bədnəzərin fitnəsinə (alə) düşsün, başqa sözlə, gözə gəlsin. Alqışdır. İnsani qayğıdan, sevən ürəkdən gələn alqış ikinci misrada daha qüvvətlidir:

Yanağının qızılgülü üstünə jalə düşməsin.

«Səni görüm heç ağlamayasan» (Gözəlin göz yaşı jaləyə bənzədilib). Onun «qızılgülə bənzəyən yanağının üstünə nəm düşməsin, yəni heç zaman qəm, kədər görməsin». Böyük insanın, mütəfəkkir sənətkarın zərif, ali bir nəciblikdə dediyi bu misralar, şübhəsiz, alqışın poetik ifadəsinə gözəl nümunədir. «Ana südü halal olsun» da Nəsimi şeirlərində işlənən xalqdan gəlmə çox nəcib alqışdır.

Nəsimidə «Evin yıxılsın», «Gözünə qara su gəlsin», «Məqsədin hasil olmasın», «Baxtın açılmasın» və s. kimi qarışıqlar da vardır:

*Rəqibin olmasın məqsudu hasil,
Əlif tək qəddimi ol saldı dalə (səh. 45).*

*Bunları bilməyən nə bilmiş olar,
Adı anın evi yıxılmış ola (səh. 56).*

*Buduna çıxsın ufalar, gözünə həm qara su,
Tutulsun dilü qulağın bir neçə daş dişinə (səh. 51).*

*Firqətin dərdi məni bixabü giryan eylədi,
Düşmənin ömrü tükənsin, bəxti bidar olmasun! (səh. 158).*

Misralardan göründüyü kimi, Nəsimi xəlqi ruhlu bu kimi misra və beytlərdə xalq yaradıcılığı çeşməsindən qidalanaraq gözəl, poetik lövhələr yaradır. «Evi yıxılmış», «çıxar pambığı qulağından», «gözdən iraq», «gör nə dedilər», «dil ilə asan dedilər», «başa qaxmaq», «bel bağlamaq», «dünya bir qara pula

dəyməz», «başından tüstü çıxmaq», «ehsan ummaq», «göz süzmək» və s. kimi ifadələri şeir dilinə gətirməsi, şübhəsiz ki, Nəsimini bir daha xalqın canlı dilinə və ədəbiyyatına bağlayır.

*Çıxar pənbə qulağından, gözün aç,
Ki, həşr olduvü çalındı bu gün sur (səh. 238).*

Məlumdur ki, xalq ədəbiyyatında, xüsusən nağıllarda mübaliğələrə geniş yer verilir. Mübaliğələr hər hansı bir fikri, sözü daha təsirli deməyə xidmət edir. Fikri kəsərli demək üçün danışqda mübaliğələrin meydanı geniş olur.

Mübaliğələrə Azərbaycan şifahi xalq şeirinin ən yaxşı nümunələri olan bayatılarda çox təsadüf olunur:

*Kor oldum aqlamaqdan,
Qəm yükü bağlamaqdan,
Çöldə yarpaq qalmadı,
Yarama bağlamaqdan.*

*Əzizim hər aylar,
Hər həftələr, hər aylar,
Dəryada bir gül bitib,
Su-su deyib haraylar.*

Nəsimi xalq ədəbiyyatının bu duru çeşməsinin gözündən su içərək mübaliğələri sənətin dilində ifadə etməkdə misilsiz nümunə göstərmiş, xalqdan gələn ifadələrlə dərin mənalar ifadə etmişdir:

*Bir qılın qiymətin hər kimə sordumsa ona,
Gənci-Qarun ilə min mülki-Süleyman dedilər (səh. 262).*

Bu beytdə şair mübaliğə ilə gözəlin bir tükünün qiymətini Süleyman peyğəmbərin dünyaya sığmayan var-dövlətinə və xəzinələr sahibi Qarunun xəzinəsinə bərabər tutur.

Nəsimi özünün mənəvi əzabı, kədəri haqqında danışarkən bir sıra qüvvətli mübaliğələr də yaradır və bu mübaliğələrdə sevda, eşq kədərini böyüklüyünü, ağırlığını ustalıqla ifadə edir:

*Gözüm yaşı cahanı dutdu, ey can,
Görən aydır ki, tufan oldu sənsiz (səh. 66).*

Yaxud:

*Fırqətin dərdindən ey can, yürəgim qan oldu, gəl,
Gözlərim yaşı cahanı dutdu, tufan oldu, gəl (səh. 120).*

Xalq dilində işlənən «gözündən sel kimi su axır» mübaliğəsi bu misraların ruhuna çox yaxındır.

İmadəddin Nəsimi poeziyasında folklordan bəhrələnməyin bir üsulu da misralarda folklor qəhrəmanlarının adlarının ifadə edilməsidir. Fərhad, Leyli, Yusif, Qarun, Züleyxa, Şeyx Sənan, Süleyman, Xızır kimi folklor qəhrəmanları ilə yanaşı Qaf dağı, Ənqa Tuba kimi folklorda rəvayətləşən adlarla da qarşılaşırıq:

*Büt Nəsiminin məqamı Qaf imiş ənqamısal,
Şol müəlla qədrə gər ari gövhər dərsəm, nola? (səh. 14)*

*Eşq ilə hər dəm Nəsimi, seyr edərsən Kuhi-Qaf,
Sənsən ol ali məqamda şəhpəri-ənqayi-eşq (səh. 30)*

Qaf dağında yaşadığına inanılan, ismi olub, cismi tapılmayan əfsanəvi bir quşun adına Simurq da deyilir. Bu quşun adı Azərbaycan və türk nağıllarında çəkilir. Şeirlərində Ənqa quşun adının çəkilməsi Nəsimini bir dah xalq folkloruna bağlayır.

Azərbaycan folklorunda Xızr çətinliklərlə rastlaşan, qəhrəmanlara yol göstərən, onlara faydalı məsləhətlər verən xeyirxahlıq, əbədilik timsalıdır. Bütün Şərq əfsanələri üçün doğma olan Xızr surəti Nəsimi poeziyasında da vardır. Folklorda olduğu kimi, Nəsimidə də Xızr xeyirxahlıq timsalıdır:

*Divin libasını qoy, Xızr ilə yoldaş ol kim,
Zülmətdə zahir olmaz heyvanə abi-heyvan (səh. 381) –
deyərəkən Nəsimi insanları Xızr kimi xeyirxah olmağa çağırır.
Mişkin saçın zülmətinə yol bulmaq istər Xızrı gör
(səh. 335).*

Burada Xızır yol göstərən, özü də gözəlin saçının qarasının zülmətində mənzilə yetmək arzusunda olub yol azanların xeyirxahıdır.

Ustad şair Nəsimi poeziyasının folklor qaynaqlarını araşdırarkən onun xalq şeirinə, xalq ifadə tərzinə, folklorla bağlılığını şeirlərində hazır folklor nümunələrini bol-bol işlətməsində deyil, şeirlərinin xalq ruhda nəfəs almasında gördük. Onun poeziyasının xalq müdrikliyi adlanan sağlam bir çeşmədən su içdiyinin, bu şeirlərin növünə sehirlə bir folklor ruzigarı əsdiyinin şahidi olduq. Bütün şah əsərləri yaradanların uğurları da elə bu ruzigarın saf çeşməsindən su içməkdə olub.

Göründüyü kimi Nəsiminin xalq ədəbiyyatı ilə əlaqəsi birtərəfli olmamışdır. Şair bir tərəfdən xalq müdrikliyindən istifadə edir, bəhrələnirsə, digər tərəfdən özünün hikmətli kəlamları, şah beytləri el ağzına düşür, dildən-dilə gəzir, dolanır. Xalq ədəbiyyatından gələn bədii nümunələr Nəsimi şeirlərini daha da şirin, tərəvətli, oxunaqlı etdiyi kimi, onun ustad sənətkar qələmindən çıxan bir çox ibrətəməz şeirləri də öz növbəsində, xalq arasında zərb-məsələ, atalar sözlərinə çevrilmiş, dillər əzbəri olmuşdur. Bu cəhətdən şairin:

*Zahidin bir barmağın kəssən dönər həqdən qaçar,
Gör bu gerçək aşıqi sərpa soyarlar, ağrımaz (səh. 618) –*

beyti,

Canda ki, eşq olmadı, dildə xəbər nə fəidə?

və ya:

Məndə sığar iki cahən, mən bu cahana sığmazam –
misraları və neçə-neçə hikmətli kəlamları səciyyəvidir.

***Azərbaycan Prezidentinin Sərəncamı ilə
2019-cu il İmadəddin Nəsiminin 650 illik yubileyi
ilə əlaqədar olaraq Nəsimi ili elan edilmişdir***

MƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏ

Azərbaycanın tanınmış fikir və dövlət adamlarından olan Məmməd Əmin Axund Hacı Ələkbər oğlu Rəsulzadə 1884-cü il yanvarın 31-də Bakının Novxanı kəndində anadan olmuşdur.

Məmməd Əmin öncə tanınmış müəllim Sultan Məcid Qənizadənin (1866-1942) müdir olduğu ikinci rus-müsəlman məktəbində təhsil almış, sonra Bakı Texniki Məktəbində təhsilini davam etdirmişdir.

Hələ 17 yaşında ikən Azərbaycanda rus müstəmləkə üsul-idarəsinə qarşı gizli mübarizə aparən «Müsəlman gənclik təşkilatı»nı yaratmışdı. Ruslara qarşı qurulan bu təşkilat sonralar «Müsəlman Demokratik Musavat Cəmiyyəti» adı ilə tanınmışdır.

M.Ə.Rəsulzadə 1905-1907-ci illərdə Bakıda inqilabi fəaliyyət göstərən Stalinlə¹ də münasibətdə olmuşdur. Onun Stalinlə (1870-1953) tanışlığının və yaxınlığının əsas səbəbi «Xalqlar həbsxanası» adlandırılan Çar Rusiyasına qarşı 1905-1917-ci illərdə mübarizə aparən müxtəlif qrupların zaman-zaman müştərək cəbhədə yer alması idi. M.Ə.Rəsulzadə uzun müddətdən sonra Stalinlə əlaqələrini bu diktatorun 1953-cü ildə ölümündən sonra 1954-cü ildə Türkiyədə «Dünya» qəzetində yayınlanan «Bir türk milliyyətçisinin Stalin ilə ihtilal xatıraları» adlı yazıda təfərrüatı ilə açıqlamışdı.

Hələ 1905-ci ildə Balaxanı neft mədənlərində fəhlələri tətillə təhrik etdiyi gün varlılar Stalinin neft quyusuna atmaq istəmişlər. Özünü hadisə yerinə çatdıran M.Ə.Rəsulzadə onu ölümdən xilas etmişdir. Onun Stalini Bayıl həbsxanasından

---

1 Gürcü əsilli İ.V.Stalin XIX əsrin sonlarından 1907-ci ilin sonuna qədər Bakıda yaşamış, bolşeviklərin Çar üsul-idarəsinə qarşı mübarizəsinin fəal iştirakçısı və təbliğatçısı olmuşdur. Sonralar sovet hakimiyyətinin, kommunist rejiminin ideoloji rəhbəri olmuşdur.

gizli surətdə qaçırılmasının da təşkilatçısı olduğu söylənilməkdədir.

1905-1907-ci illərdə fəhlələr arasında təbliğati və fəaliyyəti üçün Çarlıq Rusiyası M.Ə.Rəsulzadənin həbs edilməsi üçün göstəriş verir. Təqib olunduğu üçün 1908-ci ilin sonlarında M.Ə.Rəsulzadə Bakını tərk etmək məcburiyyətində qalır və Təbrizə gedir. Çarlıq Rusiyası onun İrandan çıxarılmasını tələb edir. M.Ə.Rəsulzadə təqiblərdən qurtarmaq üçün İstanbula gedir və orada həmyerliləri Əlibəy Hüseynzadə və Əhməd bəy Ağayevlə görüşmüş, Yusufbəy Akçura, Ziya Gökalp və başqa görkəmli şəxslərlə yaxınlıq etmişdir.

1913-cü ildə Çar Rusiyasında Romanovlar sülaləsinin 300 illiyi ilə əlaqədar «Əfv-ümumi»dən yararlanan M.Ə.Rəsulzadə Vətəni Azərbaycana dönür və fəaliyyətini davam etdirərək «Musavat» partiyasının yayın orqanı olan «Açıq söz» qəzetini nəşr etdirir.

1917-ci ildə Rusiyada fevral burjuva inqilabı baş verdi. Silah və zor gücünə xalqların topraqlarını işğal edib, dünyanın altında bir hissəsinə sahib olan Rusiya imperiyası dağılmağa üz qoydu.

26-31 yanvar 1917-ci ildə Bakıda gerçəkləşən Musavat Partiyasının I Qurultayında M.Ə.Rəsulzadə Musavat Partiyası Mərkəzi Komitəsinin başçısı seçilir. Bu qurultaydan sonra Bakı başda olmaqla Azərbaycanın hər yerində «Azərbaycana muxtariyyət» şüarı altında milli hərəkət başladı. 1918-ci il 27 apreldə Azərbaycan Milli Şurası toplandı.

Səs çoxluğu ilə M.Ə.Rəsulzadə milli şuranın sədri seçilir. Bitərəf Fətəlixan İsgəndər oğlu Xoyskinin (1875-1920) başçılığı ilə Azərbaycan Demokratik Respublikası hökuməti təşkil olundu. Beləliklə, Azərbaycan xalqı nəinki türk xalqları arasında, həmçinin bütün islam aləmində ilk dəfə olaraq respublika üsul-idarəsinə qədəm qoydu.

1920-ci ilin 28 mayında elan edilən Azərbaycan Demokratik Respublikası islam və türk dünyasında ilk demokratik respublika olmaqla onun rəhbərləri - M.Ə.Rəsulzadə, Xətəli Xan Xoyski, Əlimərdan bəy Topçubaşov, Nəsim bəy Yusifbəyli milli və dövlət maraqlarını üstün tutan dövlət xadimləri idilər. 34 yaşında hakimiyyətə gələn M.Ə.Rəsulzadə isə Azərbaycan xalqının yetişdirdiyi böyük şəxsiyyətlərdən biri idi.

Hakimiyyətdə olduğu 23 ay müddətində gördükləri bir çox mütərəqqi işlərlə bərabər Bakı Dövlət Universitetinin yarınması da ADR hökuməti və onun qurucularından olan M.Ə.Rəsulzadənin adı ilə bağlıdır. Bu məsələ ilə əlaqədar o, bir neçə dəfə Azərbaycan Parlamentində çıxış etmiş və universitetin açılmasını qəti tələb etmişdir. 1919-cu ildə açılan Bakı Dövlət Universitetində M.Ə.Rəsulzadənin mühazirələr oxuması da mənbələrdə yazılmışdır.

28 aprel 1920-ci ildə isə Azərbaycan bolşeviklərin XI Qızıl Ordusu tərəfindən işğal edildi və 1920-ci ildə aprel hadisələrindən sonra M.Ə.Rəsulzadə Lahıda həbsə alındı. Mənbələrdə yazılır ki, onun tutulması xəbəri həmin ilin noyabrın əvvəllərində Vladıqafqaz şəhərində olan İ.V.Stalinə çatdırıldı. Stalin heç kəsə xəbər vermədən Bakıya gələrək, 11-ci Ordunun xüsusi şöbəsinin rəisi V.Pankratova RSFSR Millət Komissarlığı adından göstəriş verdi və özü şəxsən həbsxanaya gedib M.Ə.Rəsulzadəni azad etdi. Stalin, bununla da, 1905-ci ildə onu ölümdən qurtaran keçmiş dostu M.Ə.Rəsulzadənin qarşısında öz vicdan borcunu yerinə yetirdi. O, M.Ə.Rəsulzadəni özü ilə birlikdə Moskvaya apardı və Millətlər Komissarlığında mətbuat müvəkkili vəzifəsinə təyin etdi. M.Ə.Rəsulzadə Komissarlığa təbə olan Moskva Şərqsünəslıq İnstitutunda da fars dilindən dərs demişdir.

M.Ə.Rəsulzadə Stalinlə birlikdə Bakıdan ayrıldığı gün iki saatlıq bir müddətdə ailəsi ilə görüşməyinə icazə verilmişdi. O,

əmisi qızı ilə evli idi. Onun iki oğlu və bir qızı da vardı. Kiçik oğlu Azər iki aylıq idi. Bu görüş zamanı M.Ə.Rəsulzadə onu ilk dəfə görürdü və bu görüş onun oğlu ilə ilk və son görüşü idi. Sonralar M.Ə.Rəsulzadənin böyük oğlu 1937-ci ildə Sovet rejimi şəraitində güllələnmiş, iki aylıq qoyub getdiyi kiçik oğlu Azər isə Qazaqıstana sürgünə göndərilmişdi. Əmisi oğlu ilə evli olan qızı Lətifə xanım da Stalin terrorundan yaxa qurtara bilməmişdi. Lətifə xanımın həyat yoldaşı həbs edilmiş, özü isə Qazaqıstana sürgün edilmişdir.

İ.V.Stalinin 1920-ci il noyabrın 1-də Bakıya gəlib M.Ə.Rəsulzadəni məhbəsdən xilas etməyi vaxtilə M.Ə.Rəsulzadə tərəfindən onun ölümdən xilas edilməsi ilə bağlı ödədiyi mənəvi borc idi. Fəqət Stalin repressiya maşını onunla barışmaz əqidə sahibi olan M.Ə.Rəsulzadəni ən ağır cəzadan xilas etməyəcəkdi. M.Ə.Rəsulzadənin ailəsinə tətbiq olan bu cəza da bunun bir örnəyidir.

Gələcək taleyini Sibirə sürgün və ya ölüm gözləyən M.Ə.Rəsulzadə əqidə dostları tərəfindən Moskvadan qaçırılır və beləliklə, onun həyatının mühacirət dövrü başlayır. Professor Turan Yazqan «Bayraq şəxsiyyət Məmməd Əmin Rəsulzadə» adlı məqaləsində yazır: «Tarixdə millətlər və çağlar üçün bayraq şəxslər vardır. Türk tarixi bu bayraq şəxslər ilə doludur. Onların şəxsinde türk milləti hər çağda adını dünyada duyurmuş, varlığını onların çalışmaları, fikirləri və siyasi həyatları ilə sürdürmüşdür. M.Ə.Rəsulzadə türk dünyasının paramparça olduğu bir dövrdə Azərbaycan türkünün milli mənliyini qazanıb müstəqil bir dövlət qurmasında birinci dərəcədə rolunu oynayan bayraq şəxsiyyətdir» (bax: Türk dünyası tarix dərgisi, iyun 1990, sayı 42).

Mavi ilə türklüyü, qırmızı ilə azadlığı, yaşıl ilə islamı, ay və səkkiz guşəli ulduzla Azərbaycanda məskun olan 8 türk boyunu təmsil edən bayraqla qurduğu Azərbaycan Dövləti 23

ay yaşasa da, M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycanda yüksəltdiyi bayraq Şərq ölkələrində yüksələn ilk demokratik bayraq idi. 28 may 1918-ci ildə qurulan ADR, 28 aprel 1920-ci ildə içində ermənilərin də yer aldığı 11-ci qızıl ordu tərəfindən süqut etdirildi. On birinci qızıl ordu Azərbaycanı işğal edərək əhaliyə vəhşicəsinə işgəncələr verdi. Təkcə Gəncədə 13.000 dinc əhali öldürüldü. 12 general, 27 albay, 370 zabıt güllələndi. Bu amansız hadisədən sonra Azərbaycanın vətənpərvər oğullarının çoxu başqa ölkələrə mühacirət etmək məcburiyyətində qaldılar. Ölkəni tərk edə bilməyənlər isə işgəncələrə və güllələnməyə məruz qaldılar.

ADR qurucusu M.Ə.Rəsulzadə isə bir təsadüf nəticəsində bir müddət Moskvada saxlansa da, oradan qaçırılaq Türkiyə, Almaniya, Polşa, Fransa və Rumıniya kimi ölkələrdə yaşamış, 1947-ci ildə yenidən Türkiyəyə dönüb ömrünün sonuna qədər Azərbaycanın yenidən istiqlal uğrunda durmadan çalışmışdır.

1931-1947-ci illərdə Sovet hökumətinin etiraz notasına görə Azərbaycan mühacirətinin Türkiyədəki siyasi fəaliyyəti dayandırıldı. Bu fəaliyyəti Avropada davam etdirmək üçün M.Ə.Rəsulzadə 1931-ci ildə Berlinə gedərək, orada «Azərbaycan Respublikası haqqında bəzi qayələr» adlı kitabını nəşr etdirir, 1932-ci ildə isə «İstiqlal» qəzetini yayınladır. 1934-cü ildə isə Polşanın Varşava şəhərinə gedərək siyasi fəaliyyətini orada davam etdirir. Varşavada 1936-cı ildə «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı» (rus dilində), «Panturanizm haqqında» (rus və alman dillərində), 1938-ci ildə «Azərbaycan məsələsi» (alman dilində), «Azərbaycan» (fransız dilində) əsərlərini nəşr etdirir. 1938-1940-cı illərdə isə Polşa hökumətində siyasi məsləhətçi kimi fəaliyyət göstərir.

M.Ə.Rəsulzadə Avropada olduğu zaman Sovet gizli kəşfiyyatının təqiblərinə məruz qalır. Odur ki, «Fitnədən qorunaq», «QPU-ya diqqət» məqalələrini yazaraq diqqətli olmağı

tövsiyə edir. Həqiqətən də, 1941-ci ildə Sovet ordusu İrana daxil olduğdan sonra daha əvvəllər burada mühacirət edən Azərbaycan Demokratik Respublikası üzvləri öldürüldü və hətta 1954-cü ildə rus kəşfiyyatı Abu Fətəli Bəyə Berlində sui-qəsd etdi. M.Ə.Rəsulzadə Avropada da Azərbaycanın haqq səsini müdafiə etməkdə idi. 1943-cü ilə qədər Berlində yaşayan M.Ə.Rəsulzadə, 1943-cü ildə Berlindən Rumıniyanın paytaxtı Buxarestə gedir. Sovet ordusu bu şəhəri də işğal edincə, İsveçrəyə getmək üçün viza almaq istəyir, amma ala bilmir. Odur ki, Buxarestə yaxın Frenburq şəhərində yerləşmək istəyir, amma 1944-cü ildə bu şəhərin də hava hücumuna məruz qalması nəticəsində Almaniyadakı Amerikan işğal ərazisinə sığınır. 1947-ci ildə Ankaraya dönmə M.Ə.Rəsulzadə ömrünün sonuna qədər burada yaşayır.

M.Ə.Rəsulzadə 1949-cu ildə Ankarada «Azərbaycan kültür dərnəyi»ni qurur. 1952-ci ilin 1 aprelindən «Azərbaycan» adlı jurnal nəşr etdirir. Ankarada Təhsil Nazirliyinin mətbuat müdirliyində, daha sonra isə milli kitabxanada işləməklə bərabər elmi-tədqiqat işləri ilə məşğul olur, Azərbaycan haqqında məqalə və kitablar yazır, konfranslar verir. «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı» (1950), «Çağdaş Azərbaycan tarixi», «Azərbaycan şairi Nizami» (1951), «Ədəbi bir hadisə» kimi kitab və məqalələr onun həyatının bu dövrünə təsadüf edir.

1955-ci ildə şəkər xəstəliyinə tutulan M.Ə.Rəsulzadə həmin il mart ayının 6-da xəstəxanada üç dəfə «Azərbaycan... Azərbaycan... Azərbaycan...» deyərək vəfat edir. Qəbri Ankarada Celebi Asri məzarlığındadır.

Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının lideri, Azərbaycan Demokratik Respublikasının (1918-1920) qurucularından biri olan Məmməd Əmin Rəsulzadə eyni zamanda bir ədəbiyyat tarixçisi olmaqla, bir çox ədəbi və tarixi əsərlərin də müəllifidir. Bir dövlət adamı olan M.Ə.Rəsulzadə mükəmməl qələm

ustası idi. O, ədəbi-bədii, milli-tarixi əsərlərini «M.Ə.Rəsulzadə», «Yalvaç Oğlu», «Məmməd Əmin» imzaları ilə yazmışdır.

M.Ə.Rəsulzadə ədəbi yaradıcılığa 1903-cü ildə başlamış, onun «Müxəmməs» adlı ilk şeiri həmin ildə «Şərqi-Rus» qəzetində nəşr edilmişdir. Dahi Azərbaycan bəstəkarı və maarifçisi Üzeyir Hacıbəylinin (1885-1948) 1907-ci ildə nəşr olunan «Rus-Türk və Türk-Rus lüğəti» kitabının redaktoru da M.Ə.Rəsulzadə olmuşdur. O, «Bir xanın hekayəsi» nəsr əsərinin, «Qaranlıqda işıqlar», «Nagahan bəla» (1908) teatr əsərlərinin müəllifidir. İranda yaşadığı illərdə fars dilində bir çox yazıları yayınlansa da, onun ədəbi və elmi fəaliyyəti 1920-ci ildən sonra yaşadığı mühacirat illərinə təsadüf etdiyi mənbələrdə yazılmışdır.

Bolşevik istilası Azərbaycan Demokratik Respublikasını süqut etdirdikdən (1920-ci il, 28 aprel) sonra həbs həyatında və mühaciərtədə yaşamağa məhkum olan M.Ə.Rəsulzadənin 1922-ci ildə İstanbulda «Azərbaycan Respublikasının keçmişi, təşəkkülü və indiki vəziyyəti», 1923-cü ildə «Əsrimizin Siyavuşu», «İstiqlal məfkurəsi və gənclik» kitabları, 1928-ci ildə «İnqilabçı sosializmin iflası və demokratiyanın gələcəyi», «Millət və bolşevizm», «Qafqaz türkləri» adlı kitabları (Türkiyə türkcəsi ilə) yayınlanmışdır. 1930-cu ildə Parisdə «Azərbaycan və istiqlaliyyət» (fransız dilində) və «Qafqaz problemi ilə əlaqədar panturanizm» (rus dilində) kitabları çap olunur. 1938-ci ildə isə Berlində «Azərbaycan Respublikası haqqında bəzi qeydlər» (alman dilində) kitabı yayınlanır.

Dünyanın müxtəlif ölkələrində onun elmi, tarixi və siyasi məqalələri yayınlanır. M.Ə.Rəsulzadənin 1936-cı ildə Berlində «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı» (alman dilində) və Varşavada «Azərbaycan ədəbiyyatı» (polyak dilində) məqalələri və 1943-cü ildə İstanbulda nəşr olunan «İslam-Türk

Ensiklopediyası»nın I cildində «Azərbaycan ləhcəsi» adlı məqaləsi yayınlanır.

1951-ci ildə Nyu-Yorkda «Ukrayna» toplusunun VII cildində «Azərbaycan Respublikası» məqaləsi», Londonda çıxan Britaniya Ensiklopediyasında «Musavat Partiyasının yaranması tarixi və Azərbaycan Demokratik Respublikasının təşəkkülü» məqaləsi ingilis dilində yayınlanmışdır. 1985-ci ildə Oksford Universitetində «Qafqaz problemi ilə əlaqədar olaraq pan-türkizm» məqaləsi ingiliscə və rusca yayınlanmışdır.

M.Ə.Rəsulzadənin elmi, bədii və publicist tarixi kitablarının bir qismi sağlığında, bir qismi də vəfatından sonra yayınlanmışdır. Onun «Azərbaycan şairi Nizami» adlı elmi araşdırma kitabı 1951-ci ildə Ankarada, «Azərbaycan kültür gələnləri» 1949-cu ildə Ankarada, «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı» 1984-cü ildə Ankarada, «Milli tenasüd» 1984-cü ildə Ankarada, «Azərbaycan Cümhuriyyəti (keyfiyyət-i təşəkkülü və indiki vəziyyəti)» 1990-cı ildə İstanbulda yayınlanmışdır.

M.Ə.Rəsulzadənin ictimai-siyasi fəaliyyəti və ədəbi irsi haqqında Sovet imperiyasının çökdüyü 1990-cı illərə qədər doğru-dürüst məlumat verilməmişdir. İmperiyanın 70 illik tarixində 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Demokratik Respublikasının qurucu lideri M.Ə.Rəsulzadə və 1918-1920-ci illərdəki müstəqil Azərbaycan dövləti Azərbaycan xalqının hafizəsindən silinməyə çalışıldığı üçün bu dövrün tarixi və tarixi liderləri təhrif edilmiş, M.Ə.Rəsulzadənin adı tarix kitablarından silinmiş, ara-sıra «əksinqilabçı», «musavatçı», «xalq düşməni» kimi ifadələrlə adı kölgələnmişdir.

Dünyaya gəldiyi Azərbaycan diyarında «Əsrimizin Siyavuşu», «Çağdaş Azərbaycan tarixi», «Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı», «Böyük Azərbaycan şairi Nizami» adlı əsərləri yalnız 1991-ci ildə Azərbaycan Rusiya imperiyasından qopduqdan sonra yayınlanmışdır.

Görkəmli mütəfəkkir, Azərbaycan xalqının ləyaqətli oğlu M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycanın istiqlaliyyəti münasibəti ilə gələcək nəsillərə dediyi tarixi kəlamları var. Bunlardan biri gəncliyə müraciətdir: «Ey gənclik. Sənin öhdəndə böyük bir vəzifə var. Səndən əvvəlki nəsil yoxdan bir bayraq, müqəddəs bir ideal rəmzi yaratdı. Onu min müşkülətlə ucaldaraq dedi ki, bir kərə yüksələn bayraq bir daha enməz».

28 may 1918-ci ildə Azərbaycanda qurulan Müstəqil Azərbaycan Dövlətinin 2018-ci ildə 100 illiyi tamam oldu. Hələ keçən əsrdə M.Ə.Rəsulzadə demişdi: «28 Mayda Azərbaycan üfüqlərində açılan milli bayraq təkrar o doğma yurd üzərində açılacaq şəhidlərimizin qanı yerdə qalmayacaq, hürriyyətə qovuşacağıq».

1992-ci ildən müstəqilliyini yaşayan Azərbaycan Dövləti «İnsanlara hürriyyət, millətlər istiqlalı» deyən M.Ə.Rəsulzadənin söylədiyi gerçəkliyin əyani sübutudur.

***Məqalə Tehranda nəşr olunan “Xudafərin”
dərgisinin 2018-ci il, 158-ci sayında yayımlanmışdır***

AŞIQ ŞENLİK

XIX əsrdə Şərqi Anadoluda yetişən ünlü aşıqlardan biri olan Aşiq Şenlik 1850-ci ildə Çıldır mahalının Suhara (Yakinsu) kəndində anadan olmuşdur. Əsl adı Həsən, atasının adı Molla Qədir, anasının adı Zəlihədir. Mükəmməl bir təhsil almayan Aşiq Şenlik Xəstə Həsənin şeyirdi Aşiq Nurinin yanında şeyird olmuşdur.

Gündüzlər çobanlıq edərək, gecələr kənd imamının oxuduğu Battal Qazi, Həzrət Əli cənglərini anladan dini mövzuları və çevrəsindəki aşıqlardan eşitdiyi qəhrəmanlıq dastanlarını dinləyərək sazlı-sözlü bir kənd mühitində böyümüşdü.

13 yaşına qədər heç bir təhsil görməyən Həsəni atası 13 yaşında məktəbə göndərir, lakin nədənsə, o, oxumağa o qədər meyil göstərmir. Tütək çalaraq qoyunlarını otarmaqla gününü keçirir.

Aşiq Şenliyin həyatını tədqiq edən alimlərin onun həyat hekayəsi ilə bağlı təsbit etdikləri bir motiv diqqətçəkicidir. Bu da bir çox aşıqların həyatında görülən rəya motividir. Prof. Umay Günay “Türkiyədə aşıq tərzii şeir gələnəyi və rəya motivi” adlı kitabında yazır: “Həsən bir gün tufəngini götürüb, Suhara kəndi yaxınlığındakı Qaragölə çöl ördəyi ovlamaq üçün gedir. Tufəngini əlinə aldıqdan sonra onu yuxu tutur. Yuxuda görür ki, bir pir onu cənnət bağçasına aparır və Həsən bu bağçada Həzrət Məhəmmədin camalını görür. Pir, Həsənə cənnət bağçasından su içirir. Bu bağçada adı Salatın olan sevgilisini də görür. Burada ilahi bir qüdrətdən ərəbcə və farscanı öyrənir və ona “Şenlik” ləqəbi verilir. Yuxudan oyana bilməyən Həsəni atası və kəndlilər tapıb oyandırırılar. Gözlərini açar-açmaz ətrafına baxıb heç nə danışmır. Onu kəndə gətirirlər. Kəndin imamı ona nə olduğunu, niyə danışmadığını soruşduqda o, başına gələnləri belə ifadə edir:

*Röyayi-aləmdə yatdığım yerdə,
Neçə yüz min xəyal guşuma gəldi.
Üğ və üğ cismimə saldı bir atəş,
Sevdiyim Salatın düşümə gəldi.*

*Əyninə geymişdi qaflet lüzumu,
Kor oluban açmayaydım gözümü.
Bir tağayyır keyflə gördüm özümü,
O qədər möhübbəti xoşuma gəldi.*

*Şenliyəm xakinə getdim yüzünən,
Bir kəlmə danışdım şirin sözünən.
Hayıf ki, baxmadım qıyar gözünən,
Sürahi qaməti qarşıma gəldi.*

Kənd imamı ondan Şenliyin kim olduğunu soruşduqda cavabında o, başına gələnləri belə ifadə edir:

*Yığılın ahbablar, yarı-yoldaşlar,
Bir sağalmaz dərdə düşdüm bu gecə.
Hikməti pir ilə abı Zülaldan,
Lügəti-imranı seçdim bu gecə.*

*Səfil Şenlik haqdan büldü kamalı,
Bu fikirdə vəsfi-halin deməli.
Bədirlənmiş gördüm gözəl camalı,
Tağayyır ha oluf şaşdım bu gecə.*

Bu rəya motivini açıqlayan prof. Umay Günay yazır: “Aşiq Şenliyə aid rəya motivində islami inanc və əqidələrin açıqca yer aldığını görməkdəyik. Bir pirin köməyi ilə cənnət bağçasına gedən Şenlik orada Həzrət Məhəmmədin üzünü görmüşdür. İslamiyyət nə məqsədlə olursa-olsun, içkiyə icazə verməyən bir dindir. Cənnət bağçasına gedib Həzrət Məhəmmədi görən Şenlik içində nə olduğu dəqiq olaraq bilinməyən bir növ içki sayılan dolu badə yerinə cənnət bulağından su

içerək güc almışdır. Şenlikdən sonra gələn Qars və ətrafındakı səairələrdə də artıq badənin yerini su almışdır” (səh. 109).

Ömrü boyu saz çalıb şeir yazan Aşiq Şenlik 1914-cü ildə vəfat etmişdir. Onun qardaşları, oğulları və nəvələri arasında da aşiq olanlar, bu sənəti yaşadanlar olduğu da tədqiqatçılar tərəfindən yazılmaqdadır. Bunların arasında oğlu Qasım, nəvələri Nuri, Yılmaz və Salihin adları çəkilir.

Aşığın ölümü haqqında da bir çox rəvayətlər mövcuddur. Yendiyi bir çox ünlü aşığın onu aradan götürmək üçün yeməyinə “vədəli zəhər” qoyub ölümünə səbəb olması bu rəvayətlərdən biridir.

Başqa bir rəvayətdə isə söylənilir ki, onun şagirdi Rəvanlı¹ aşiq Bala Mehdimin qardaşı Çıldıra gələrək onu Rəvanda “xanların düyünü”nə çağırması səbəbilə o, Rəvana gedir. Oradakı aşıqları yenincə onu “vədəli zəhərlə” zəhərləyib xəstələndirirlər. İyul ayında xəstə Şenlik öküz arabası ilə Çıldıra doğru yola çıxır. Arpaçayın Dilavər kəndində 2 gün qaldıqdan sonra Ağbabanın Quzu kəndində gəlin olan qızının evinə aparılmış, orada vəfat etmişdir. Sonra cənazəsi Suharaya gətirilmiş, “Təzə Məzarlıq”da dəfn edilmişdir.

Deyildiyinə görə Aşiq Şenlik aşağıdakı qoşmanı ölüm yatağında söyləmişdir:

*Sevda sitəmindən cismim səd parə,
Qəm ləşkəri bu hicrana mil çəkər.
Loğman-təbib olub sağaltsa yaram,
Kim bilir müddəti neçə il çəkər.*

*Hicran alayları doymaz qanımdan,
Görən ibrət alır Nuh tufanımdan.
Cəllad kimi tutub kireyvanımdan,
Nə alar canımı, nə də əl çəkər.*

---

1 İrəvan

*Şenliyin fəryadı yeksan xak kimi,
Salıbdı lərzəyə qəm əflakımı.
Məndə olan dərdin hicran yükünü,
Nə kirədar daşıyar, nə də fil çəkər.*

Aşıq Şenliyin ölüm tarixini 1912, 1913, 1914-cü il olaraq yazanlar vardır. Müəmmalı ölümü Şenlik haqqında müxtəlif şeirlərin ortaya çıxmasına səbəb olmuşdur:

“Şenlik aşığı zəhər öldürdü”. (Fəryadi)

Şenliklə qərib könlüm şenləndi”. (T.Kılık)

*“Çırağ tək yanardın Çıldır elində,
Nə qaranlıq etdin cahanı, Şenlik?! (Şair Nəbi)*

Aşıq Şenliyin “Çıldırılı Aşıq Şenlik”, “Səfil Şenlik” kimi imzalarla şeirlər qoşan poetik irsi bir neçə kitabda toplanmışdır. “Aşıq Şenlik” (1954), “Şenlik divanı” (1960), “Çıldırılı Aşıq Şenlik” (1975) bunlardan bir neçəsidir. Türkiyədə zaman-zaman Aşıq Şenliyi anma törəni keçirilir. Aşıq Şenlik haqqında Türkiyədə bir çox tədqiqat əsərləri yazılmışdır. Bu tədqiqatlarda göstərilir ki, Aşıq Şenliyin dili Azərbaycan türkcəsinə yaxındır.

Aşıq Şenlik haqqında dəyərli bir tədqiqatı olan Ensar Aslan Anadolu və Azərbaycan aşıqlarının bir-birindən təsirlənməsini belə izah edir:

“...Aşıq Şenlik bu gün məmləkətimizdə böyük aşıqlar yetişdirən məktəbin gerçək ustadıdır. Şenlik Azəri sahəsindən aldığı bir çox ünsürü Anadoluya yayaaraq, aşıq ədəbiyyatımıza yenilik gətirmiş, bu tərzin gəlişib, daha da mükəmməl əsərlər verilməsinə yardım etmişdir. Əsərlərini çox gözəl öyrənib mənimsədiyi aşıqlardan Dikmədaşlı Dədə Qasımın və Xəstə Nəsəbin sənətinə vurğundur”¹.

---

1 Ensar Aslan. Çıldırılı Aşıq Şenlik, Ankara, 1975, s. 158.

Tədqiqatçı Anadolu və Azərbaycan aşığı sənətindəki ədəbi bağların sağlam təməl üzərində qurulduğunu izah etməklə bərabər, Aşığı Şenliyin fitri istedadını da ön plana çəkərək: “Şenlik tam mənasında məsləkdən yetişmə bir aşığıdır. Kasıb bir kəndli balası olmasına baxmayaraq, aşıqlar arasında keçən həyatı, doğuşdan olan qabiliyyətini və aşığılıq mədəniyyətini inkişaf etdirmişdir. Bu aşığılıq mədəniyyətini Şenlik Azərbaycan aşıqlarından almışdır. Çünki bu dövrdə Anadoluda Şenliyə təsir edəcək bir aşığı yox idi. Eyni zamanda dil və ənənə baxımından Azərbaycan aşıqlarını özünə yaxın bilirdi”¹.

Aşığı Şenlik də başqa aşıqlar kimi ölkələr gəzmiş, saz çalıb, söz söyləmişdir. Həyatının müəyyən bir dövrünün Azərbaycanla bağlı olduğu söylənilməkdədir. Aşığı Şenliklə Fəxrəli şair Nəbinin hərbi-zorbası, Aşığı Şenliyin şagirdi Kor Nəsinin Aşığı Ələsgərlə deyişməsi və s. rəvayətlər Azərbaycanda bilinməkdədir. Bunlarla bərabər Aşığı Şenliyin şeirlərində Bakı, Qax, Borçalı kimi Azərbaycan şəhər və qəsəbələrinin adı çəkilir. Bir şeirində Azərbaycanda sənət və mədəniyyətin inkişafı üçün varını əsirgəməyən məşhur xeyriyyəçi Zeynalabdin Tağızadənin adı çəkilir.

*Bakıda oturan bir yücə insan,
Dəstigir eyləsin ol cani sübhan.
Tağızadə Zeynal bir xan oğlu xan,
Yanında qulları muxtasar gəlir.*

Aşığı Şenliyin Azərbaycanı daha yaxından bilməsinin bir səbəbi də, bircə, yetişdiyi Çıldır mühiti ilə əlaqədardır. Məlumdur ki, XVIII əsrin sonlarına qədər Osmanlı dövləti hüdudları içərisində olan Çıldır mahalının bir hissəsi XIX əsrdə rusların işğalına məruz qalaraq ikiye bölündü. Çıldırın işğala məruz qalan hissəsi ruslar tərəfindən Ermənistan və Gürcüs-

---

1 Ensar Aslan. Çıldır Aşığı Şenlik, Ankara, 1975, s. 158.

tana “hədiyyə” edildi. Başqa sözlə, Çıldır ərazisi üç dövlətin arasında bölünmüş oldu və aşağıdakı kimi adlandı:

1. Bu gün Şərqi Anadoludakı hissəsi hələ də Çıldır adlanmaqdadır.

2. Ermənistana ilhaq edilən (Ağbaba və Qızılqoç) hissəsinə ermənilər Amasya və Quqasyan adı verdilər.

3. Gürcüstana ilhaq edilən Axıska hissəsinə və Mesket Cavahetiya adı verildi.

Aşiq Şenliyin yetişdiyi bu üçə bölünmüş Çıldır bödgəsi, təbirimizcə, aşıqlıq sənətinin bütün incəliklərini əks etdirmək baxımından Azərbaycan və Anadolunun kəşişdiyi nöqtə idi. Bu bölgə Xəstə Həsən, Aşiq Şenlik, Aşiq Nuri, Aşiq Nəsim (Kor Nəsim), Ağbabalı Aşiq İsgəndər, Aşiq Əhməd, Çorru Məhməd, Aşiq Məhməd, Usta Abdulla kimi neçə-neçə sənətkarlar yetişdirmişdir. Odur ki, Aşiq Şenliyi Azərbaycan aşıq mühitindən ayırmayanlar doğru-dürüst fikirdədirlər. Bu nöqtəyi-nəzərdən Azərbaycanda da Çıldır aşıq mühitində yetişən Şenlik haqqında tədqiqatlar aparılmış, maraqlı mülahizələr söylənilmişdir.

Professor Əhliman Axundov və Məmməd Hüseyn Təhməsim 1964-cü ildə nəşr etdirdikləri “Telli saz ustaları” adlı kitabda Aşiq Şenlik haqqında məlumat vermişlər. Professor Vəqif Vəliyevin “Qaynar söz çeşməsi” (Bakı, 1981), şair Məmməd Aslanın “Türk xalq şeirindən seçmələr” (Bakı, 1980) adlı kitabında Aşiq Şenlik haqqında maraqlı məlumatlar vardır. Musiqişünas Azad Kərimlinin “Çıldır Aşiq məktəbi” adlı məqaləsində (bax: Azərbaycan musiqi jurnalı, Bakı, 1994, s.130) Çıldır aşıqlarına məxsus 17 havacatdan bəhs edilir. Bu havalar aşağıdakı kimidir:

“Ağababa”, “Deyişmə”, “Diyarbəkri”, “Qaracaoğlan”, “Kürdoğlu”, “Göynəbaşı”, “İrfani”, “Güləndami”, “İsgəndəri”, “Otuz biri”, “Xoşdamağı”, “Çukurova”, “Çıldır divanisi”, “Çalpapaq”, “Süleymani”, “Şahsevəni”, “Şenlik Mirzəcanisi”.

Professor Mürsəl Həkimovun “Aşıq sənətinin növləri” (Bakı, 1987) adlı əsərinin “Aşıq şeirinin oxunduğu saz havalarının cədvəli” bölümündə “Çıldır gülü”, “İrfani”, “Çukurova”, “Çıldır divanisi”, “Çıldır müxəmməsi”, “Şahsevəni” kimi saz havalarının adı vardır.

Professor Kamil Vəliyev “Sizə kimdən deyək, “Çıldır Aşıq Şenlikdən...” adlı məqaləsində¹ Aşıq Şenliyin XIX əsrin ortalarında Qazax və Borçalı bölgəsindən Türkiyəyə köç edən **Qarapapaq** boyundan olduğunu, nəslinin və şeyirdlərinin bu bölgədə yaşadığını, Aşıq Şenliyin anadan olduğu Suhara kəndinin Çıldır gölünün 8 km-yində yerləşdiyini yazmışdır. K.Vəliyev Şenliyin şeyirdlərindən Güllübulaqlı Aşıq Nəsimin adını xüsusilə qeyd edərək, aşığın adı ilə bağlı bir çox rəvayət, dastan, saz havaları olduğu haqqında Azərbaycan oxucularına məlumat verməklə yanaşı, onun bir neçə şeirini də oxuculara təqdim etmişdir. Məqalədə həmçinin “Çukurova”, “Sarıyaylıq”, “Xoşdamağı” kimi saz havalarının da Aşıq Şenliyə aid olduğunu ifadə etmişdir. Bundan əlavə V.Hacıyevin “Folklorumuzun üfüqləri” (Bakı, 1991), Məhərrəm Qasımlının “Aşıq Sənəti” (Bakı, 1996), “Türkün 101 şairi” (Bakı, 1993) adlı kitablarda da Aşıq Şenlik və Çıldır aşıq mühiti haqqında da təfsilatlı məlumatlar verilmişdir.

Bütün bunlarla bərabər Aşıq Şenlik Azərbaycanda namizədlik dissertasiyası mövzusu olmuşdur².

Bütün bu məlumat və tədqiqatlarda Çıldır aşıq mühiti xüsusi olaraq diqqət mərkəzində olmuşdur. Çünki Çıldır mahalının Ermənistan və Gürcüstana ilhaq edilən bölgələrində də aşıq sənəti burada yaşayan erməni və gürcülərə təsir etmiş, bir çox erməni və gürcü aşığının yetişməsinə səbəb olmuşdur³.

---

1 Kamil Vəliyev. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. Bakı, 1988, s. 264-266

2 K.Vəliyev. Aşıq Şenliyin həyatı, mühiti və poetik yaradıcılığı. Bakı, 1992.

3 Yusif Ramaanov. Azərbaycan dilində yazıb-yaradan erməni aşıqları. Bakı, 1976.

Hal-hazırda Çıldır ədəbi mühitindəki aşiq sənətinin və bu sənəti yaşadan sənətkarların bir-birindən ayrı düşdüyünü, dar-madağın olduğunu söyləmək olar. Məhərrəm Qasımlının yazdığı kimi: “Rus imperiyasının antitürk siyasəti nəticəsində Çıldır mahalının Gürcüstana verilən kəsimində 1944-ci ildə aparılan etnik təmizləmədən (türklərin zorla Qazaxıstan və Orta Asiyaya sürgün olunması) sonra indi Mesxet-Gavaxetiya adlanan ərazidə fəaliyyəti o qədər də hiss edilməyən bir neçə qoca gürcü aşığı istisna olmaqla aşiq mühiti yoxdur. Həmin ərazidən sürgün olunan əhali ilə birgə qürbətlərə səpələnmiş Çıldır aşıqlarının bir qismi Qazaxıstanın Çimkənd, Taldı-Kurqan və Cambul vilayətində və Qazaxıstanın rayonlarında fəaliyyətlərini davam etdirirlər.

Çıldır mahalının Ermənistana qatılan ikinci kəsimində isə 1988-ci ildə erməni şovinistləri tərəfindən etnik sıxışdırma yolu ilə Azərbaycan türkləri tamamilə bu bölgədən çıxarılmışdır. Həmin kəsimin (Ağbaba, Qızılqoç) əhalisi, o cümlədən aşıqları pərakəndə şəkildə Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinə yayılmışdır. Beləliklə, Çıldır aşiq mühitinin indiki Gürcüstan və Ermənistan ərazisinə düşən kəsimləri zor gücünə dağıdı-laraq sıradan çıxarılmışdır¹.

YARADICILIĞI

13 yaşından tam 50 il aşılıq edən, fitri istedad sahibi olan Aşiq Şenlik mütəxəssislərin də yazdığı kimi “Bilavasitə Azəri sahəsi aşılıq gələniyi ilə yetişmiş, özündən sonra gələn aşıqlar silsiləsini yetişdirən məktəbin gerçək müəllimi olmuşdur. Bu fəaliyyəti ilə Anadolu və Azəri sahəsi aşılıq gələniyinin bir sintezi olmuşdur” (Ramazan Korkmaz. Aşılıq gələniyi və Çıldırda yetişən aşıqlarımız. “Erciyes”, şubat, 1989).

---

¹ Məhərrəm Qasımlı. Aşiq sənəti. Bakı, 1996, s. 190-191.

Aşıq Şenlik aşıq sənətinin hər sahəsində olduqca qüdrətli bir saz və söz ustası olmuşdur. Axıçı və şirin üslubu, güclü istedadı ilə XIX-XX əsr aşıq ədəbiyyatının ən qüdrətli simalarından biri olmaqla, türk aşıq ədəbiyyatında çox az aşığın nail olduğu bir çox janrlarda şeirlər yazmış, bayatı, duvaqqapma, təcnis, təkəllüm¹, qoşayarpaq, qoşma, dastan, türkü, atışma, deyişmə, sicilləmə sahəsində ad-san çıxarmışlar.

Aşıq Şenlik koçaklama² və tarixi dastanları ilə türk vətənpərvərliyinin ən gözəl və tarixi nümunələrini yaratmış, təsnif etdiyi 3 hekayədə də “Lətif şah” (1873), “Sevdakar” (1891), “Salman” (1913) mərdlik, igidlik və vətənpərvərliyin ən gözəl cəhətlərini təlqin etmişdir.

İndiki Gürcüstan ərazisində azərbaycan türklərinin yaşadığı Qarayazı, Baş Keçid, Borçalı mahallarını gəzib toy-düyünlər etmiş, sazının, sözünün qüdrətilə çoxlu aşıqlar bağlayıb, sazlarını əllərindən almışdır. Bu torpaqlarda Aşıq Şenliyin yaratdığı “Cüyür ovu”, “Səməd ağa”, “Salman şah”, “Sövdakar və Cahan bəy” dastanları indi də xalq arasında yaşamaqdadır.

Aşıq Şenliyin şeirləri yurd, ulus, təbiət, din, sevgi mövzularında yazılmışdır. Onun koçaklamaları əsl mənada qəhrəmanlıq nəğmələridir.

“93 KOÇAKLAMASI”

1877-ci ilin 24 aprelində rusların Kənarbeldən Ardahan və Arpaçayı keçərək Karsın üzərində gəldiyini eşidən Aşıq Şenlik bu şeiri söyləmişdir. 93 könüllünün qəhrəmanlığını əks etdirən bu şeir əsgərlərin və könüllü atlıların əhval-ruhiyyəsinin yüksəlməsinə səbəb olmuşdur.

---

1 Xalq arasında təkəlləmə deyilən şeir növünə türk aşıqları təkəllüm deyirlər. Bu şeirlər qəlibləmiş qafiyəli şeirlərdəndir. Deyişmə zamanı aşıqlar dinləyiciləri əyləndirmək üçün söyləyirlər.

2 Qoçaq, igid sözündən olub, igidlik, savaq, qəhrəmanlığa söylənən şeirlərə deyilir.

Bir müddət rus işğalına məruz qalan Türkiyənin bir sıra şərq şəhərləri üçün böyük vətənpərvərliklə yazdığı 93 koçaklamasında yurdun bir qarışının da işğal altında qalmayacağını inamla qələmə alırdı:

*Əhli - islam olan eşitsin, duysun,
Can sağ ikən yurd verməyiz düşməyə.
İstərsə urus nəsi varsa gəlsin,
Can sağ ikən yurd verməyiz düşməyə.*

*Qavğa günü namərd sana yaradar,
Ər olan düşməyə köksünü gərər.
Cəmi ərvah diznən meydana girər,
Can sağ ikən yurd verməyiz düşməyə.*

*Ben-Asferdi bilin urusun əsli,
Orman yabanisi balıqçı nəsli.
Hinzır sürüsüylə dalıp qurd misli,
Can sağ ikən yurd verməyiz düşməyə.*

*Hala görməmiş Al Osmanın zorun,
Din qeyrəti olan tədarük görün.
At təpin, baş kəsin, kazağı qırın,
Can sağ ikən yurd verməyiz düşməyə.*

*Əsgər olan bölük-bölük bölünür,
Sandınızımı Kars qalası alınır.
Boz atlar üstündə qılinc çalınır,
Can sağ ikən yurd verməyiz düşməyə.*

Aşıq Şenliyin “İstərəm” rədifli qoşmasının da bir rəvayəti söylənilməkdir. **Helmi Dulkadir** “Kars günlüyü” adlı kitabda yazır: “Ruslar tərəfindən Qars işğal olduğu zaman Çıldır əhalisinə ruslar erməni əsilli və türkcəni təmiz bilən birini

“nəçənnik”¹ təyin edir. O, görür ki, əhali rus işğalı altında olduqlarını heç bəlli etmir. Toylarını zurna-balabanla edir, qəhvələrdə aşıqlara qulaq asıb dincəlir, hər bir ənənələrinə yerli yerində əməl edirlər.

O, kəndin muxtarını çağırıb deyir ki, bundan sonra toy etmək, xalqı bir yerə toplamaq qadağan olmuşdur. Bunu kim edərsə, ən ağır cəza alacaq.

Günlərin birində keçmiş adı Göhhas olan bir kənddə Göyüş ağa toy etməli olur. Bütün Çıldır bəyləri çağırılır. 300-dən çox müsafir gəlir, amma çalğısız da toy ləzzət etmir. Göyüş ağa düşünür ki, bizim bu itaətkarlığımız davam edərsə, düşmən buradan çıxmaz. Oğlunu göndərir ki, get davulçuları çağır. Sonra da get Suhara kəndindən Aşıq Şenliyi gətir. Bir azdan davulçular da, Şenlik də gəlir. Çal-çağır başlayır.

Naçalnik atlanıb gəlir və deyir ki, artıq buralar Osmanlının deyil, ruslarındır və yanına Aşıq Şenliyi çağırıb deyir ki, sən mənə deyəcəksən ki, ruslarımı, yoxsa Osmanlımı yaxşıdır. Oradakılar Şenliyin Osmanlı əleyhinə cavab verməyəcəyini bildirdilər. Şenlik sazın telinə toxunub aşağıdakı şeirlə cavab verir:

*Hulisi qəlb ilə sorsan fikrimi,
Mən Mevladan Ai Osmanı istərəm.
Mərhəmət sahibi irahmi qanı,
Nəsli mürsəl, hökmü xanı istərəm.*

*Süleyman mülkündə birqərar duran,
Məhəmməd vəkili məkani quran.
Hifzinin əzbəri ayəti - Quran,
Salavatta o sübhani istərəm.*

*Sultan Hamid şahım, Şahlar sərvəri,
Dilində salavat zikri əzbəri.*

---

1 Rusca “naçalnik” sözündəndir. Yəni rəis, başçı.

*Qafdan qafa zikri zəmindən bəri,
Hökm etməyə bizə onu istərəm.*

*Qəmgindir Şenliyin könlünün şadı,
Çıxmaz xatirimdən Al Osman adı.
Gedifdi dünyanın ləzzəti, dadı,
Məşhər günü bir məkanı istərəm.*

Məclislər yola salıb, ölkələr gəzən aşığın bir çox şeirləri haqqında xalq arasında rəvayətlər də söylənilməkdədir. Bir qız-qaçırma məsələsindən məhkəməyə düşən aşıq Qarsa gedərkən gecə vaxtı bir erməni kəndində gecələməli olur. Aşığı heç bir ev qonaq saxlamaq istəmir. Erməni xisləti burada da özünü göstərir. Bu vəziyyəti görən aşıq aşağıdakı şeiri yazır:

*Mevlayı sevərsin qonaq al bizi,
Bu gecə burada yatar, gedərik.
Gözdən iraq olur, könüldən cüda,
Öylə ki, dərbədar itər, gedərik.*

*Çıra yaxıb önümüzə oturma,
Töhmət edib evə xəbər götürmə.
Bir içim su, bir loxma nan gətirmə,
Niyət edər, oruc tutar, gedərik.*

*Sabahdan qalxanda han pulu istə,
Əgər ki, verməzsək, təqdir et, kısqa.
Atı qoy məzadə, müştəri istə,
Dəyəmə-dəyməzə satar, gedərik.*

*Allahı sevərsən, tən etmə bizə,
Haq qulun ayıbın heç verməz üzə.
Bu il suçlandıq da görüldük gözə,
Bildir yağan qardan betər gedərik.*

*Çıldırılı Şenliyəm eşq havasında,
Üryan könlüm gəzər abdal postunda.
Qəhvə ocağında sədir üstündə,
Yorğansız, döşəksiz yatar, gedərik.*

Aşiq Şenliyin şeirlərindən biri “İxtiyarlıq” adlanır. Yaşın doğurduğu bədbinlik şeirin ana xəttini təşkil edir. Qocalıq haqqında Şenlikdən əvvəlkilər də, ondan sonra yaşayanlar da çox demiş, hərə bu pəncərədən dünyanı nəticə etibarilə eyni cür dərk etmişdir.

Qocalıqdan təşvişə düşmək bəşəri narahatçılıqdır. Şairlərimizin əksəriyyətinin qocalıq barədə şeir yazmasının yəqin ki, əsas səbəbi bu çarəsiz “axşamın düşməsi”dir. Aşiq Şenlik də yaşın doğurduğu bu çarəsiz axşamı tənə ilə qarşılayır:

*Çəliksiz bir addım ata bilmirəm,
Tük döşək üstündə yata bilmirəm.
Körpəcə çocuğa çata bilmirəm,
Etdin şil-axsağa tay, ixtiyarlıq.*

*Sultan idim dağ başında mən əzəl,
İndi neysan yağır qəlbimə xəzəl.
Məni görcək gülümsərdi hər gözəl,
Onu da ömrümə say ixtiyarlıq.*

Aşiq şeirinin bir çox formalarında mükəmməl şeir nümunələri yaradan Aşiq Şenlik klassik qoşma və gəraylı şəklinə tez-tez müraciət etmişdir.

Qoşmaları və gəraylıları 4+4, 6+5, 4+4+3 ölçüsündə yazılmışdır. Klassik qoşmalarda olduğu kimi dünyanın faniliyini, gəldi-gedərliyini, hərəyə bir cür zərbəsini, ölümün haqq, həyatın müvəqqəti olduğunu ifadə edən aşağıdakı qoşma-ustadnaməsi 6+5 ölçüsü ilə yazılmışdır.

*İstər ixtiyar ol, istər novcavan,
Bu dünyada bakı qalan öyünsün.*

*Maraqsız, fikirsiz, qəmsiz hər zaman,
Hər zaman şad olub gülən öyünsün.*

*Müddət ki, Həzrəti-Adəmdən bəri,
Oxunmaz dəftəri, bilinməz sirri.
Bu dünyadan getdi neçə min biri,
Axirətdən dünyaya gələn öyünsün.*

*Səfil Şenlik der ki, bu dünya fani,
İsgəndər, Ürüstəm, Süleyman hanı?
Əcəl bazarından qurtaran canı,
Əzraildən möhlət alan sevinsin.*

Səkkiz hecalı gəraylıları da öz axıcı, şirin üslubu, dərin mənalar ifadə edən mövzuları ilə seçilir:

*Keçən günə gün çatarmı,
Günü-günə calasan da?!
Dərdli adam heç yatarmı,
Şirin layla çalasan da?!*

*Öz dənini özün üyüt,
Alma, heyva verməz söyüd.
Anlamazlar almaz öyüd,
Şahmar olub çalasan da.*

*Səfil Şenlik ağlar, gülməz,
Nanəciblər dostu bilməz.
Fani dünya sənə qalmaz,
Altın verib alasan da.*

Aşiq Şenlik aşiq şeirinin qoşma, gəraylı şəklinə, dedim-dedi poetik formasına da müraciət etmiş, gözəl poetik nümunələr yaratmışdır:

*Dedim: dilbər naz eyləmə,
Dedi: cılvə sataram mən.
Dedim: qaşın təhərlənif,*

Dedi: müjgan ataram mən.

Dedim: ay qız ədalısan,

Dedi: oğlan, nə dəlisən.

Dedim: bülbül sədalısan,

Dedi: səhər ötərəm mən.

Dedim: şəxsin şəmsi nurda,

Dedi: qalmamışam harda.

Dedim: sevda varmı səndə,

Dedi: səndən betərəm mən.

Dedim: Şenlik sənə yardı.

Dedi: vəfadarım vardı.

Dedim: şəxsin şəmsi nurdu,

Dedi: kevkab tutaram mən.

Aşiq Şenliyin 15 hecalı divaniləri də böyük sənətkarlıqla yazılmışdır:

Dərdim ondur, doqquzunu deməzəm əğyara mən,

Səkkizində bir arzum var yeddidən avarə mən.

Beş mənim kəsbi karımdır dördə qıldım təmənna,

İkiyə məhəbbətim var yalvarıram birə mən.

Otuz iki dərdim vardır qırx səkkiz dava ilə,

Üç yüz altmış altı bürcə on iki sahra ilə.

Çardır¹ məzhəb, çardır kitab çar könül sevda ilə,

Oxudum əzbər eylədim çıxmadım kənara mən.

Əlli dörd bala içində dəmim var, dərmanım var,

Yetmiş min hicap babına bir şəhri-hübabım var.

Altı min altı yüz altmış altı dərdimə dərmanım var,

Şenliyəm şeş hesab ilə yar oldum olyarə mən.

---

1 Çardır - çahardır, yəni dördüür.

AĞABƏYİM AĞA HAQQINDA NƏ BİLİRİK

Ədəbiyyat tariximizin hələ də indiyə qədər heç açılmamış və ya az açılmış elə səhifələri vardır ki, onları bir daha arayıb-axtarmaq, tədqiq və təhlil edib xalqa çatdırmaq xidmət, qayğı və xeyirxahlıq ifadəsi olmaqla, əsil vətəndaşlıq borcu, milli-mənəvi dəyərlərə, xalqın tarixi varlığına ehtiram və sevginin ifadəsidir.

Ədəbiyyatımız öz yaradıcıları ilə nə qədər zəngin və dərin köklərə sahib olsa da, onun yaradıcılarının müəyyən tarixi səbəblər üzündən itib-batmış, yazıya alınmış və ya alınmamış ədəbi nümunələrini yaradan şəxsiyyətlərinə dönə-dönə müraciət edib onları araşdırmaq, öyrənmək və təqdim etmək lazım gəlir.

Belə araşdırmalar mədəniyyət, ədəbiyyat tariximizə qiymətli hədiyyə ola bilər. XVIII əsr Azərbaycanın xanlıqlar dövrü və XIX əsrdə Azərbaycanın İran və Rusiya tərəfindən istila edilməsi dövründə çoxlu qaranlıq məqamlar və bu qaranlıqlar içində ədəbi simalar da mövcuddur ki, bunların bir qismi ədəbiyyat tarixinə ya heç təqdim edilməmiş və ya az və ya doğru-dürüst təqdim edilməmişdir.

Məlumdur ki, Nadir şah Əfşarın (1688-1747) öldürülməsindən sonra onun qurduğu imperiya dağılmağa başladı və İran, Orta Asiya və Azərbaycanda müstəqil və yarım-müstəqil xanlıqlar yarandı. Vahid iqtisadi və siyasi mərkəz olmadığı üçün daxili əlaqələri də zəif olan Azərbaycan torpaqları XVIII əsr boyunca on səkkiz xanlıq və beş sultanlığa bölünərək müstəqilliyini itirmişdi. Rusiya və İranın işğalçılıq savaşlarının meydanına çevrilmiş Azərbaycan xanlıqları bu səbəbdən zəif düşmüş, istilaya məruz qalaraq 1813-cü ildə Araz boyu ikiye bölünmüşdür.

Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın cəmi 49 il ömür sürən (1782-1831) qızı Ağabəyim Ağanın taleyinə də bu keşməkeşli bölünmənin acı nəticələri yazıldı.

1782-ci ildə Qarabağ xanlığının paytaxtı Şuşada dünyaya göz açan, 1831-ci ildə İrənin Qum şəhərində dünyasını dəyişən Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın qızı Ağabəyim Ağa İrən şahı Fətəli şah Qacarın qanuni zövcəsi olmuş və XVIII-XIX əsr Azərbaycan və İrən ədəbiyyatında yetişmiş fitri istedadı, ağı, zəkası, gözəlliyi və qeyrəti ilə dillər əzbəri olan bir şairə xanımın itib-batmış poeziya incilərini arayıb üzə çıxarmaq, onun haqqında bilinən və bilinməyən həqiqətləri şərh edib dövrün tarixi və ədəbi salnaməsinə nəzər salmaq məqsədilə yola çıxaraq indiyə qədər yazılmış və deyilmiş fikirləri, oxuduğumuz kitabları bir daha vərəqlədik. Bu qənaətə gəldik ki, o, fitrən istedadlıdır, ədibdir, natiqdir, həm də bir vəfa simvoludur. Belə bir tarixi şəxsiyyəti öyrənmək, yeni nəslə onu bir daha tanımaq milli-mənəvi dəyərlərimizə bir hörmət və ehtiramdır.

XVIII-XIX əsrlərdə Azərbaycanın başqa xanlıqları kimi Qarabağ xanlığı da İrən və Rusiya arasında savaşı meydanına çevrilirdi. «Ağabəyim Ağa Cavanşir» əsərinin müəllifi Mehriban Vəzirin yazdığı kimi «İrən şahları Qarabağı Qafqazın qapısı sayır və azacıq güclənən kimi bu qapıdan içəri soxulmaq istəyirdilər».

«Qafqaza ayaq açmış Rusiya isə Qarabağı İrənin qapısı sayır və Orta Şərqə meydan oxumaq üçün bu qapını ələ keçirmək istəyirdi» (bax: Mehriban Vəzir. Ağabəyim Ağa Cavanşir. Bakı, 2016, səh. 40).

İrənda şahlıq edən Qacarlar özlərini Qarabağlı sayırdılar. İrənda şahlıq tacına sahib olan Ağa Məhəmməd şah Qacar Qarabağa 1795 və 1797-ci illərdə iki dəfə yürüş edir. Birincidə Qarabağ xanı İbrahim xanın qardaşı oğlu, cəsur sərkərdə Məhəmmədbəy Cavanşir tərəfindən məğlub olub, geri dönməyə

məcbur olur. 1797-ci ildə isə Qarabağı ələ keçirən Məhəmməd Şah Qacar Şuşada öldürülür. Mənbələrdə yazılır ki, «Şuşa əhli və bütün küllü Qarabağ Qacar şahın qətlini Məhəmmədbəyin ayağına yazmışdı» (bax: Mehriban Vəzir. Ağabəyim Ağa Cavanşir. Bakı, 2016, səh. 95).

Ağa Məhəmməd Şah Qacar 1797-ci ildə Şuşada qətlə yetirildikdən sonra onun qardaşoğlu və varisi Fətəli şah İranda səltənət sahibi olur. O, Qarabağ xanı İbrahim xana məktub göndərərək əmisinin qatillərini tələb edirdi. Bu məktubda İbrahimxəlil xanın qardaşı oğlu Məhəmmədbəy Cavanşirin də adı vardı. Fətəli şah onu qolubağlı İran şahına təhvil verməyi tələb edirdi.

Məhəmmədbəyin əleyhdarları İbrahim xanı inandırmağa çalışırdılar ki, ya Məhəmməd bəyi şahla təhvil verməlisən, ya da şahla düşmənçiliyə getməlisən. İbrahimxəlil xan onu şahla təhvil verməyi el içində böyük töhmət sayırdı. Onun Qarabağdan uzaqlaşmasını istədi və bununla da, Ağa Məhəmməd Şah Qacara Məhəmmədbəyin fərar etdiyini deyəcəkdi. Xanın bu təklifi Məhəmmədbəyə çatdırılır. O, Qarabağı tərk edir.

Fətəli şah və İbrahim xan arasında siyasi sövdələşmələr nəticəsində Fətəli şah Qacar Qarabağ xanı İbrahimxəlil xandan qızı Ağabəyim Ağanın hərəmxanasına göndərilməsini tələb edir. İbrahim xan 1800-cü ildə 200-dən artıq xidmətçisi ilə qızını Tehran sarayına göndərir. Şeir yazmaq səriştəsi olan şair təbiətli Ağabəyim Ağa əmisi oğlu Məhəmməd bəyi sevsə də, ömrünün sonrakı illərini Fətəli şahın sarayında şahın sevimli «Şahbanu»su («Şahxanım») olaraq yaşayır. Deyilənə görə, şeirlərini çox vaxt «Ağabacı» imzası ilə də yazırmış.

Qarabağın Cavanşir nəslindən olan Qarabağ xanı İbrahimxəlil Cavanşirin qızı, 1800-cü ildən İran şahı Fətəli şah Qacarın «Şahbanu»su Ağabəyim Ağa Cavanşirin indiyə qədər yaddaşlarda yaşayıb və aforizmə dönən bir-iki misrası və digəri

də bayatı olmaqla iki şeiri var ki, bu şeirlər bugün də hafizələrdə yaşayır.

Ağabəyim Ağanın aforizmə dönmüş məşhur

Əfsus ki, yarım gecə gəldi, gecə getdi,

Heç bilmədim ömrüm necə gəldi, necə getdi –

beytinin gəncliyində dərin məhəbbətlə sevdiyi əmisi oğlu Məhəmmədbəy Cavanşir üçün deyildiyi söylənilməkdədir.

Bir rəvayətə görə gözəl Ağabəyim Ağa gənc yaşlarında əmisi oğlu, igidliyi və mərdliyi ilə ad qazanmış, gözəl qamətli Məhəmmədbəy Cavanşirə aşiq olur. Məhəmmədbəy Qarabağ xanlığında qoşuna başçılıq edirmiş. O, bir gecə vacib bir məsələ üçün Şuşaya gəlir və əmisi İbrahim xanla görüşür, həmin gecə də geriyyə – döyüşən qoşunun yanına qayıdır. Gözü yolda olan Ağabəyim Ağa həmin beyti bu münasibətlə söyləyir.

Professor Kamran Məmmədov «Azərbaycan yazıçılarının həyatından dəqiqələr» adlı əsərinin (Bakı: Gənclik, 1979) 62-ci səhifəsində Ağabəyim Ağanın gənc yaşlarında əmisi oğlu Məhəmməd bəyə aşiq olduğunu və həmin məşhur beyti ona yazdığını qeyd edir.

Başqa bir mənbədə – yazıçı-jurnalist Sabir Gəncəlinin «Hər sətirdə bir tarix...» kitabında isə oxuyuruq: «Deyilənə görə zifaf gecəsində Fətəli şah Ağa Bəyim Ağa ilə qısa söhbətdən sonra otaqdan çıxıb getmişdir. Guya Ağabəyim Ağa da bu hadisədən əsəbləşərək Qarabağdan özü ilə gəlmiş dəstənin başçısına göstəriş verir ki, atasının evinə qayıtmaq üçün hazırlıq görsün. Şah bu xəbəri eşitdikdə çox hiddətlənir və onun Qarabağa getməsinə icazə vermir. Ağabəyim Ağa səhərisi gün Fətəli şahı şikayətlə dolu məktub yazır və məktubun yuxarısına bir qəzəlini əlavə edir. Həmin qəzəldən ancaq aşağıdakı misra yaddaşlarda qalır:

Əfsus ki, yarım gecə gəldi, gecə getdi,

Heç bilmədim necə gəldi, necə getdi. (səh. 36).

Bu məşhur beyt də Sabir Gəncəli tərəfindən bu şəkildə şərh edilir.

Ağabəyim Ağanın indi də dillər əzbəri olan ikinci şeiri isə aşağıdakı bayatıdır:

*Əzizim Qarabağ,
Şəki, Şirvan, Qarabağ,
Tehran cənnətə dönsə,
Yaddan çıxmaz Qarabağ.*

Bu məşhur bayatıda Qarabağ, Tehran, Şəki, Şirvan adlarının bir bayatıda ifadə edilməsi çox düşündürücüdür.

Vətəni Qarabağdan istəyi olmadan siyasət naminə zorla Tehrana – şah sarayına göndərilən Ağabəyim Ağa üçün Fətəli Şah Tehranda cənnət misallı bir gözəllik yaratsa da, o, yenə əziz Vətən olan Qarabağı düşünür, Şəki və Şirvanı da xatırlamağı unutmur. Çünki onun nakam məhəbbəti əmisi oğlu Məhəmməd Cavanşiri İbrahimxəlil xan taxt-tac hərisliyindən yaranan qısqanlıqı nəticəsində siyasətlə Qarabağdan Şəki xanlığına fərar etdirmişdi. Şəki xanı kor Məhəmmədhəsən xanın xəyanəti ilə Məhəmməd Cavanşirin Şirvan xanı Mustafa xana göndərilməsi və Mustafa xanın intiqamçı cinayəti nəticəsində onun qətlə yetirilməsi Ağabəyimin hələ Qarabağda olduğu günlərdə baş vermişdi. Bu amansız hadisə şair təbiətli Ağabəyim xanımın heç yadından silinərdimi? Bizcə, bayatıda Azərbaycan xanlıqlarından ikisinin – Şəki və Şirvanın adının çəkilməsi də təsadüfi deyil. Elə «Qarabağ şikəstəsi» də bəlkə elə bu məşhur bayatının ovqatından yaranıb yanıqlı bir simfoniyaya dönüb.

Zəmanəsinin zəkalı və ağıllı xanımı, müdrik kəlamları ilə diqqətçəkən Ağabəyim Ağa haqqında bir çox mənbələrdə məlumatlara rast gəlinir. Bunlardan biri rus səyyahı P.Kovalevskinin «Записки о Грузии» («Gürcüstan haqqında qeydlər») əsərindədir. Əsərin «Qarabağ» haqqında olan fəslində Kova-

levski Ağabəyimin çox ağıllı olduğunu, İranda adının hörmətlə «Ağabəyim» deyə çağırıldığını, ingilis kralı I Georqun İrana gəldiyi zaman onunla görüşdüyünü qeyd edir.

Başqa bir məlumat Xan Qaradağının təzkiyəsində verilmişdir. Qarabağı öz təzkiyəsində Ağabəyim Ağanın Şuşada anadan olduğunu, İranda qəriblik həyatı keçirdiyini və təxminən 50 yaşında vəfat etdiyini qeyd edir və Azərbaycan dilindəki şeirlərindən Qarabağ haqqında dediyi aşağıdakı cinas bəyətini misal çəkir:

*Mən aşıqəm Qarabağ,
Qara salxım, qara bağ.
Tehran cənnətə dönsə,
Yaddan çıxmaz Qarabağ.*

Məhəmmədəli Tərbiyətin 1987-ci ildə fars dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə edilən «Danişməndani – Azərbaycan» adlı əsərində Ağabəyim Ağa haqqında məlumat verilir. Müəllif yazır: «Tuti» təxəllüslü «Ağabacı adı ilə məşhur olan Ağabəyim Əbülfət xanın bacısı və İbrahim xan Cavanşirin qızıdır» («Danişməndani – Azərbaycan» görkəmli elm və sənət adamları. Bakı: Azərənşr, 1987, səh. 20-21).

Bu kitabda «Ağabəyim (hicri XIII əsr) XIX əsrin şeir ustalarından olmuş və hicri-qəməri 1248 (1832)-ci ildə Qum şəhərində vəfat etmişdir deyə yazılmışdır (səh. 21).

Müəllifin bir məlumatı da maraqlıdır. O yazır: «İngiltərə kralı tərəfindən İrana səfir göndərilən Sır Kor Uzlı Fətəli şahın qəbuluna gəldikdə səfirlik məktubunu brilyant düyməli bir qutuda şaha və almazla toxunmuş bir kisəni şahın baş hərəmi Ağabəyimə təqdim etmişdir. Bu hadisə haqqında tarix kitablarında geniş məlumat vardır» (səh. 21).

Kitabda aşağıdakı iki beyt də Ağabəyim Ağanıdır deyə yazılmışdır:

*Vüsalına çatanların başqa zövqü, səfası var,
Çünki gözəl bir quyunun saf suyu, xoş havası var.
Səfər vaxtı zəng elədim ürəyimin dəvəsinə,
Bu qaydadır, hər dəvənin öz zəngi, nəvası var.*
(səh. 21).

Ağabəyim Ağa Cavanşir haqqında başqa bir məlumata da prof. Feyzulla Qasımzadənin «XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı» adlı əsərində rast gəlirik. F.Qasımzadə mənbə olaraq P.Kovalevskinin əsərinə istinad edir və Ağabəyim Ağanın həyatına aid məlumatın həmin əsərdə yer aldığını diqqətə çatdırır. Prof. F.Qasımzadə Ağabəyimin məşhur bayatısını da misal gətirərək, onun ustad qələminə işarə olaraq yazır ki, bu bayatıdan Ağabəyimin öz müasirləri Aşıq Pəri, Məhəmmədbəy Aşıq kimi şairlərin şifahi xalq yaradıcılığından istifadə edərək aşıq şeiri səpgisində yazdığı məlum olur.

Bu dövrdə Qarabağda iki böyük şair qadın yetişir ki, prof. Feyzulla Qasımzadə bunlardan birinin Qarabağ xanı İbrahimxəlil xanın qızı, «Ağabacı» ləqəbi ilə məşhur olan Ağabəyim Ağa olduğunu yazır (XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 1-ci nəşr. Bakı, 1979, 2-ci nəşr. Bakı: «Elm və təhsil» 2017, səh. 56).

«Riyazül aşiqin» kitabının müəllifi Məmmədəğa Müctəhidzadə Ağabəyim Ağa şah sarayında «...Ağlının payəsi artıq olmasına görə cəmi əhli-hərəm üçün böyük olub və banuyi-hərəmlük ləqəbinə müləqqəb olduğu»nu və aşağıdakı iki beytin də onun qəzəlindən olduğunu yazır:

*Xorrəm anke be səre-kuye-to hali darəd,
Ke səre-kuye to xoş ab o həvayi darəd.
Be səfər rəft deləm şod carəse-naqeyey,
Rəsm in əst ke, hər naqə dərayi-darəd.*

(«Riyazül aşiqin». Bakı: «Azərbaycan», səh. 12).

Azərbaycanda Ağabəyim Ağa haqqında araşdırmalar aparmış alimlərdən Bəylər Məmmədov 1989-cu ildə yazdığı «Natəvanın şair qohumları» kitabında XIX əsrdə yaşamış Şuşa xanı Mehrelı xanın qızı və «Xan qızı» adı ilə məşhur olan Xurşudbanu Natəvan (1832-1887) haqqında məlumat verməklə, Natəvanın bibisi Ağabəyim Ağanın ana dilində və fars dilində şeirlərinin olduğunu yazır.

Ağabəyim Ağa haqqında araşdırma aparan Bəylər Məmmədov bu kitabında 18 yaşlı Ağabəyim Ağanın vətənilə vıdalaşıb Tehrana yola düşməzdən əvvəl vətəni Şuşaya yazdığı fars dilindəki aşağıdakı rübaisinin olduğunu yazır. Bəylər Məmmədov həmin rübainin farscasını və Azərbaycan dilinə tərcüməsini də vermişdir. Rübainin farscasını Bəylər Məmmədov kitabında belə təqdim edir:

*Xorrəm anku be se ri kuye to cay e darəd,
Ke səri kuye to xoş ab o həva yi darəd.
Be səfər rəft deləm şod cərəsi nageyi,
Rəsm inəst ke hər naqe dəra-yi darəd.*

Rübainin tərcüməsini isə Bəylər Məmmədov belə təqdim edir:

*Səndə məskən salan nə bəxtiyardır,
Səfalı qoynun, xoş ab-havan vardır.
Dəvənin boynunda səfərə çıxan,
Zəng kimi könül də sənə bağlıdır.*

(Bax: Adı keçən kitab, səh. 14)

Bəylər Məmmədov həmin kitabında şirin söhbətləri, yüksək intellekti, zərif rəftarı ilə Ağabəyim Ağanın İran şahı Fətəli Şah Qacarı özünə ram etməsindən, 1814-cü ildə İngiltərə kralı I Georqu yüksək səliqə və ədəb qaydaları ilə qarşılmasına görə onu kral mükafatına layiq görməsindən söhbət açır. Onun kədərli misralarının şəxsi faciəsi ilə əlaqədar olduğunu yazır.

Bəylər Məmmədov Ağabəyim Ağanın farsca yazdığı bir neçə misranı Azərbaycan dilinə tərcümə etmiş və bu misraları Məhəmməd Həsən Ağanın «Xeyratün-həccan» kitabından götürdüyünü yazır. Həmin misralar belədir:

*Suxtəm əz atəşin-qəm, nə sayeh ta key ze məni,
Mizəni bər atəşəm damən bəv o, xamuş baş.
Ta həşr nevisənd əgər minəşəvəxd key,
Nə dəftəri-hüsn to, nə tumar fəraqət.*

Bəylər Məmmədov həmin misraların Azərbaycan dilinə sətiri tərcüməsini də vermişdir:

*Yanıram qəm oduna, nəsihət bunca yetər,
Sən atəyinlə bu odu alışdırıb get, sakit ol.
Ta qiyamətə qədər yazılsa qurtarmaz,
Nə sənin gözəlliyinin dəftəri, nə mənim
ayrılığımın hekayəti.*

(Bax: Bəylər Məmmədov. «Natəvanın şair qohumları». Bakı: Yazıçı, 1989, səh. 16).

Bu tərcümə ilə əlaqədar bir haşiyə çıxmaq istəyirəm. Bu şeir bəndinin tərcüməsi ilə bağlı mən fars dilini mükəmməl bilən, əslən Cənubi Azərbaycandan olan psixoloq-alim Hüseyn Soytürkə müraciət etdim. O, həmin bəndi belə şərh etdi:

«Od tutub qəm atəşindən yandım. Mənə bu qədər nəsihət etmək yetməz. Hər gəlişin mənim içimdə olan, atəşi daha da alovlandırır. Bu atəşi əməklə yelləyib mənə sən, sön, sakit ol deyirsən. Əgər aramızda bir iş baş tutmazsa, nə sənin cah-cəlalından, nə də hüsnün ucalığından, nə də ki, məni sakitcə tumarlamağından qiyamətə qədər yazacaqlar».

Bəylər Məmmədov araşdırma nəticəsində müəyyən etmişdir ki, Ağabəyim Ağanın farsca yazdığı bir fəxriyyəsi səhv olaraq Ağabəyim Ağanın müasiri olan Gövhər Ağanın (1796-1888) adına yazılmışdır. Halbuki həmin fəxriyyə Azər-

baycan əlyazmaları fonunda $\frac{A-115}{3032}$ rəfdə Ağabəyim Ağanın adına istinadən saxlanılır. Tədqiqatçı həmin fəxriyyəni Azərbaycan dilinə tərcümə edib 12 yanvar 1977-ci ildə «Bakı» qəzetində nəşr etdirmişdir. Həmin fəxriyyə belədir:

*Əgər küləyə versəm zülfi-ənbərfişanı,
Salar toruna bir-bir səhra ahularını.*

*İstəsəm seyrə çıxam günün xoş bir çağında,
Bütün aşıqlərinin göyə çıxar əfqanı.*

*Bu nərgiz gözlərimə sürmə çəkəsi olsam,
Batıraram tozuna tamam cümlə-cahanı.*

*Kifayətdir bir şivəm, min öliyə can verə,
Ecazımla salam heyrətə məsihanı.*

*Əgər düşsə güzarım bir zaman kəlisaya,
İmanə gətirrəm o kafət qızlarını.*

*Yerişdə kəkliyəm mən, uçuşda da şahbazam,
Bir qırpımda ovlaram padişahi-ünqanı.*

(Bax: Bəylər Məmmədov, səh. 17-18).

Görkəmli tədqiqatçı-alim, professor Əzizə Cəfərzadə «Azərbaycanın aşiq və şair qadınları» adlı kitabının I cildində və «Azərbaycan qadın şairləri antologiyası» (Bakı, Avrasiya press, 2005) kitabında Ağabəyim Ağanın fars dilində şeirlərinin olduğunu və Azərbaycan dilində hələlik bir bayatı və bir qəzəlidən mətlə beytinin elm aləminə bəlli olduğunu ifadə edərək yazır ki, «Azərbaycanca bir bayatısı və bir qəzəlidən mətlə beyti qalmışsa da, farsca şeirlərindəki rəvanlıq, yüksək bədii keyfiyyət ondan qabiliyyətli bir şairə kimi bəhs etməyə

imkan verir» (Bax: «Azərbaycan aşiq və şair qadınları». Bakı, 1974, səh. 20-21).

Əzizə Cəfərzadənin Ağabəyim Ağaya istinad etdiyi bayatı və iki misra yuxarıda verdiyimiz nümunələrdə qeyd olunan şeirlərdir.

Əzizə Cəfərzadənin «Azərbaycan aşiq və şair qadınları» kitabında Ağabəyim Ağanın Azərbaycan dilinə tərcümə edilən aşağıdakı şeiri də verilmişdir.

*O kəs bəxtəvərdir ki, xoşbəxtdir ki, ey canan,
Özünə mənzil edib yaxın yerdə bağından.*

*Sənin o gül baxçanın ətirlidir havası,
Mənim də bu könlümün yalnız odur davası.*

*O səfərə çıxanda mən qüssəyə dalaram,
Dəvəsinin boynunda özüm bir zəng olaram.*

2008-ci ildə Bakıda nəşr olunan, müəllifləri millət vəkili Mələhət Həsənova və Şərəf Cəlili, ön söz müəllifi akademik Ramiz Mehdiyev olan «Azərbaycan milli dövlətçilik tarixində qadınlar» adlı foto-albomda da Ağabəyim Ağaya xeyli yer verilmiş, Ağabəyimin Fətəli Şah Qacarın sarayına göndərilməsinin səbəbi aşağıdakı şəkildə açıqlanmışdır: «Şah İsmayıl Xətai, Qubalı Fətəli xandan sonra bütöv Azərbaycan ideyası ilə çıxış edən Ağa Məhəmməd Şah Qacar idi. Onun ölümündən sonra Qarabağı işğal edən Fətəli şah Qacar bütöv Azərbaycan siyasətini yarımçıq qoydu. Fətəli şah Qacar Qarabağ xanı İbrahimxəlil xandan hər iki tərəfin xətirçəmliyi üçün qızı şairə Ağabəyim Ağanın şahın hərəmxanasına göndərilməsini tələb edir. Ağabəyim Ağa 200-dən artıq xidmətçisi ilə Tehran sarayına göndərilir» (səh. 123).

Yenə həmin kitabda oxuyuruq: «Deyilənə görə, Ağabəyimin fitri istedadı, qənirsiz gözəlliyi, segahı, Qarabağ şikəstəsini yanıqlı-yanıqlı oxuması, xalq mahnılarına özünəməxsus

xallar əlavə etməsi Fətəli şahı Qarabağ gözəlinin önündə qolu-bağlı qula çevirir» (səh. 124).

Yenə həmin kitabda 1811-ci ildə İngiltərənin İrana təyin etdiyi səfir Ser Ozerlinin vasitəsilə İngiltərə kralı və kraliçası adından Ağabəyim Ağaya almazla işlənmiş arxalıq bağışlanıldığı qeyd olunmuşdu.

Bu fotoalbomda Ağabəyim Ağanın haqqında məlumatlara rəğmən onun şeirlərindən nümunələrə rast gəlmirik.

Yazıçı-jurnalist alim Sabir Gəncəli «Hər sətirdə bir tarix» adlı kitabında yazır: «Uşaqlıq və gənclik illərini Qarabağda keçirən Ağabəyim Ağa atasının vəziri, görkəmli şair Molla Pənah Vaqifin yetişdirmələrindəndir. Azərbaycan və fars dillərini mükəmməl bilən bu xan qızı hər iki dildə gözəl şeirlər yazmışdır» (Bax: «Hər sətirdə bir tarix». Bakı, 1994, səh. 36).

Həmin kitabda da yuxarıda dəfələrlə qeyd edilən bir məşhur bayatı və iki misra şeir nümunəsindən başqa Ağabəyim Ağanın başqa şeirlərinə rast gəlmədik.

Azərbaycanda yazılan iki romanda – Yusif Vəzir Çəmən-zəminlinin 1936-cı ildə yazdığı «Qan içində» romanında (bax: Y.V.Çəmən-zəminli. əsərləri. II cild, səh. 485-648) XIX əsr Azərbaycan xanlıqlarının, xüsusən Qarabağ xanlığının tarixi faciəsi əks olunmuşdur. Romanda Ağabəyim Ağa, sərkərdə Məhəmməd bəy Cavanşir və İran şahı Fətəli şah Qacar haqqında epizodlar mövcuddur. Bu epizodlardan biri belədir: «Ağabəyim Ağa Fətəli şahın o qədər xoşuna gəlmişdi ki, ona baş hərəmlik vermiş və özünə də başdan-ayağa inci ilə işlənmiş bir don bağışlamışdı. Lakin Ağabəyim həmişə öz vətəni arzulayırdı və özünün yazdığı bu bayatını oxuyurdu:

*Mən aşıqəm Qarabağ,
Şəki, Şirvan, Qarabağ.
Tehran cənnətə dönsə,
Yaddan çıxmaz Qarabağ!*

Fətəli şah bunu eşidib, Ağabəyimdən incimişdi. Ağabəyim isə onun fikrini yayındırmaq üçün demişdi: «Mən elə yazmamışdım. Mən yazmışdım ki, «Tehran cənnətə döndü, yaddan çıxdı Qarabağ» (bax: Y.V.Çəmənşəminli. əsərləri. II cild. Bakı: Elm nəşriyyatı, 1976, səh. 705-706).

Bu romanda da Ağabəyim Ağanın yuxarıda adı çəkilən bayatı nümunəsindən başqa şeirinə rast gəlmədik.

Son illərdə Mehriban Vəzirin yazdığı «Ağabəyim Ağa Cavanşir» (Bakı, 2016) əsərində tarixi məlumatlar və Ağabəyim Ağanın yaşayıb-yaratdığı mühit haqqında daha zəngin biliklər mövcuddur.

Müəllif Ağabəyim Ağanın və Qarabağın taleyindən bəhs edən belə bir əsəri yazmaqda iki hədəfdən birinin Ağabəyim Ağanı tanıdığımız qədər tanımaq olduğunu, digərinin isə Ağabəyim Ağanın fəaliyyətindəki Qarabağ yangısını dərinlən öyrənməyin gərəkliliyini Qarabağşünaslıqda olan boşluq kimi Azərbaycan tarixçilərinin diqqətinə çəkmək olduğunu qeyd edir. Müəllif aşağıdakıları yazır: «...Xanqızı dünyaya ağa olaraq gəldi, çünki doğuluşdan iri mülkiyyət sahibi idi. Atasının sərvətindən, anasının cehizindən payı vardı. Qarabağda mülkiyyət sahibi olan xanımlar «Ağa» ünvanı daşıyırdı» (səh. 14).

«O, fitrən istedadlıdır, şairdir, ədibdir, bəstəçidir. Özü də... bir vəfa simgəsidir» (səh. 6).

«Ağabəyim Ağa milli güvənc kimi öyrənməli, milli dəyər kimi öyrədilməlidir» (səh. 6).

Mehriban Vəzir Ağabəyim Ağaya istinad edilən

Hüsünün tərifini həsrə qədər yazsalar,

Nə tərifin qurtarar, nə həsrətin azalar» –

beytinin yazılma tarixinin Məhəmməd bəy Cavanşirin yaralanması ilə bağlı olduğunu yazır: «Hicran yarasının qılınc yaralanması daha bəzər olduğunu tuttu kimi nəğmələrində dilləndirmişdi. Tərifləri ellərdə gəzən igidin yarası sağalıb ayağa qalxacağı o

mübarək günü həsrətlə gözlədiyini zərrin bir dillə qələmə almışdı» (səh. 66).

Mehriban Vəzir aşağıdakı bayatını da Ağabəyim Ağaya istinad edir:

*Göz əlinnən,
Dad... aman... göz əlinnən,
Yarımı özgələrə verdim,
Özüm öz əlinnən* (səh. 81)

Ağabəyim Ağanın həyatı, dillərdə yaşayan iki şeiri haqqında ali və orta məktəb dərslərlərində, dərslər vəsaitində, tərtib olunmuş antalogiyalarda qısa, yığcam məlumatlar da mövcuddur.

Bu sətirlərin müəllifinin pədaqoji fəaliyyət göstərdiyi Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetində 2000-ci ildə universitetdə yayınlanan «Azərbaycan dilindən praktikum» adlı dərslər vəsaitində də tələbələr üçün oxu materialı kimi «Ağabəyim Ağaya» mətni tərtib edilmişdir (səh. 59-61).

Ağılı və zəkası ilə tanınan Ağabəyim Ağaya haqqında yaddaşlarda yaşayan xatirələr vardır. Onlardan bir neçəsi!

«Ağabəyim Ağaya İrandakı şeirlərini «Ağabacı» ləqəbi ilə yazırdı. Ona «Ağabacı» ləqəbini Fətəli şahın verdiyi söylənilir».

«Ağabəyim Ağaya Fətəli şahı gözəlliyi və ağılı ilə ram edib, şahın yatağına deyil, könlünə girmişdi».

«Mənbələrdə Fətəli şahın kəbinli və siğə arvadlarının sayı 200-dən artıq idi. Onların arasında Ağabəyim Ağanın ayrıca yeri varmış».

«Fətəli şah bir gün ondan soruşur ki, məni sevirsənmi? O, cavab verir ki, bir ürəkdə iki məhəbbət olmaz. Şah pərt olur və qürurla deyir ki, mənim ürəyimdə 500 qadın yaşayır. Ağabəyim istehza ilə:

- Sürü yatağı ilə məhəbbət otağının çox arası var».

«Fətəli şah bir gün öz şeirlərindən birini ona oxuyur. Şeir Ağabəyimin xoşuna gəlmişdir. Şah: «Mən şaham, sənin nə haqqın var ki, şeirlərimi bəynəmirsən. Ağabəyim sakit tərzdə:

- Şah olmağına şahsan, bu, doğrudur, amma şairlik şahlıq deyildir».

«30 yaşlı Fətəli şaha Ağabəyim Ağa on ikinci arvadı olaraq gəlin gəlmişdi. Bir müddət sonra Məhəmmədxan Qacanın qızı Asya xanım Mazandaranda vəfat edir. Ağabəyim Ağa şahın daimi kəbininə alınır».

«Ağabacı gözəl və füsunkar qız idi. Deyirlər, hündür boylu, gözəl qamətli, xurmayı saçlı və yaraşlıq üzü vardı. Onun təbii gözəlliyindən əlavə lətif danışıq, yaxşı şeir yazmağı var idi. Özü də yaxşı şeirşünas idi. Ədəbi məclislərdə pərdə arxasında əyləşib müzakirələrdə iştirak edərdi».

«Bir dəfə Qarabağ şikəstəsini oxuyan Ağabəyimdən şah soruşur ki, bəstənin adına «Qarabağ şikəstəsi» deyəndə nə demək istəmişən?

Ağabəyim: - «Şah sağ olsun, elə hamımızı demişəm. Elə səni də, özümü də. Sənin də əslin-nəslin Qarabağlı deyilmi?»

Deyirlər ki, Ağabəyim hey:

*Əzizim Qarabağ,
Qara salxım, qara bağ.
Tehran cənnətə dönsə,
Yaddan çıxmaz Qarabağ.*

– oxuduğunu şah soruşduqda hazırcavab Ağabəyim Ağa deyir ki, şah sağ olsun, sənə səhv çatdırıblar. Mən demişəm ki,

*Tehran cənnətə döndü,
Yaddan çıxdı Qarabağ».*

«Ağabacı gənc olmasına baxmayaraq, Fətəli şahın yanında o qədər ehtiramı var idi ki, şahdan hər nə istəsə idi, o qəbul olardı. Hərdənbir ölümə məhkum olanlar onun vasitəsi ilə bağışlanardı».

«Qəlbində Məhəmməd bəyin eşqini yaşadan, yastığın altında Məhəmməd bəy Cavanşirin xatirə dəftərini saxlayan Ağabəyimin dilindəki ad Qarabağ, qəlbindəki ad Məhəmməd idi».

«Ağabəyim Ağa Fətəli şahdan 6 il qabaq vəfat etdi. Şah onun xatirəsinə bir ay matəm saxladı».

«Ağabəyim Ağanın ədəb-ərkanı, söz ustası və natiq olması, bir neçə dil bilməsi, dünya işlərindən baş çıxarması Fətəli şahı heyran edir. Divanda çıxardığı Fərmanla onu «Şahbanu» elan edir.

«Deyilənə görə Ağabəyimin fitri istedadı, qənirsiz gözəlliyi, segahı, Qarabağ şikəstəsini yanıqlı-yanıqlı oxuması, xalq mahnılarına özünəməxsus xallar əlavə etməsi Fətəli şahı Qarabağ gözəlinin önündə qolubağlı qula çevirmişdi. Fətəli şahın ömrü boyu onun bir sözünü iki etmədiyi söylənilir».

«Fətəli şah Qarabağ gözəlinə olan böyük sevgisinə rəğmən Qum şəhərində ona saray tikdirir və deyilənlərə görə, bu sarayın qapı-pəncərəsini, hicrələrini günçixana – qibləyə deyil, Qarabağa sarı qoydurur, möhtəşəm bir bağ saldırır və orada Ağabəyim Ağa Qarabağın məşhur «Xari bülbül»ünü əkdirir».

Azərbaycandakı araşdırmalardan aydın olur ki, Ağabəyim Ağanın bədii yaradıcılığından yalnız bir fəxriyyə, farsca söylədiyi bir rübai, dillər əzbəri olan bir cinaslı bayatısı və aforizmə dönmən bir beyt var. İran şahı Fətəli şaha siyasət naminə hədiyyə - gəlin kimi göndərilən Ağabəyim Ağanın ömrü və yaradıcılığı Tehran və Qumda keçmişdir. Onun bədii yaradıcılığı əsasən İran mühitində yayılmışdır. Təbii ki, ömrünün təxminən 31 ilini İran şah sarayında keçirən, vətəni Qarabağ və nakam məhəbbət nisgili ilə yaşayan yüksək istedad və möhtəşəm zəka sahibi olan Ağabəyim Ağa bu illərdəki düşüncə və nisgillərini sevinc və kədərini yazılarında ifadə etmişdir.

Şah sarayında da böyük hörmət və izzət sahibi, şahın «Şahbanu»su olan mənbələrdə istedadlı şair kimi də adı keçən yüksək intellekt, nəcib əxlaq sahibi Ağabəyim Ağa Ağabacının bədii yaradıcılığı Otaylı, Butaylı Azərbaycanda bildiyim qədər hələ də lazımcıca araşdırılmayıb. Onun ədəbi inciləri tam olaraq su üstünə çıxmayıb. Otaylı, Butaylı Azərbaycanın həm şairə qızı, həm gəlini, həm də dərd ortağı olan Ağabəyim Ağa haqqında İranda yayınlanan yazılanlardan məlum olur ki, Ağabəyim Ağanın aşiq şeiri üslubunda yazdığı bir əlyazması uzun illərdir ki, şah sarayı kitabxanasında mühafizə edilir.

M.R.Vilayinin 1946-cı ildə Təbrizdə yayınlanan «Azərbaycanın səsi» (Təbriz, 1946, № 1, səh. 32-37) məcmuəsində «Şah dəftərxanasından incilər» istinad edərək Ağabəyim Ağanın yeddi qoşmasını, üç gəraylısını və altı bayatısını çap etdiriyi mənbələrdə yazılmaqdadır. Bu qəzetin həmin nüsxələrini Şimali Azərbaycanın kitabxanalarında tapmaq hələlik mümkün olmadı. İnanırıq ki, Güney Azərbaycanda yaşayan soydaşlarımız, elm adamları Ağabəyim Ağanın məcmuədə yayınlanan və bizə məlum olmayan şeirlərinin «Xudafərin» dərgisində yayınlanmasına cəhd göstərəcəklər.

İran mənbələrində Ələkbər Müşiri Səliminin «Zənani-süçənvər», «Təzkireyi-xəvatin»də Ağabəyim Ağa haqqında məlumatların yer aldığı da yazılmaqdadır. Bu məlumatların da «Xudafərin» dərgisində yayınlanıb elm aləminə çatdırılması arzusundayıq.

Məqalə «Xudafərin» dərgisinin 2017-ci il, 159-cu sayında və «Yada düşdü» jurnalının 2018-ci il, 4 (34) sayında yayınlanmışdır

FETHİ GEDİKLİNİN «AKÇAABAT YAZILARI» KİTABI ÜZƏRİNDƏ İNCƏLƏMƏ

Beş minillik tarixi olan və bu uzun zaman içərisində yüz iyirmi dövlət və on altı imperatorluq quran türklər dünya coğrafiyasının önəmli bir qisminə sahib və hakim olmuşlar və yaşadıkları coğrafiyada zəngin bir mədəniyyət yaratmışlar.

Dünyanın böyük coğrafiyasını əhatə edən türk dünyasının hər şəhəri, kəndi, dağı, daşı, yurdu, yuvası türk milli tarixinin vazkeçilməz qiymətli inciləridir. Bu mədəniyyət incilərini araşdıraraq gələcək nəsillərə çatdırmaq üçün onların tarixi dəyərlərini kitablaşdırmaq hər bir vətəndaşın, xüsusən də elm adamlarının görəcəyi şərəfli vəzifədir.

Əlbəttə, türklərin dili, tarixi, şəhərləri və şəhər mədəniyyəti ilə bağlı bir çox araşdırmalar aparılıb şərh edilsə də, atılan addımlar türk dünyası xəritəsində türklərin yaratdığı mədəniyyət və tarix baxımından yetərli sayılmaz. Bu da bir həqiqətdir ki, türkologiyanın tədqiqi ilə bağlı şərhlər bir müddət Avropa və rus alimləri tərəfindən yazılmışdır. Təəssüf ki, onların araşdırmaları türk mədəniyyəti və tarixi baxımından yetərli olmamışdır. Bunun səbəbi isə həmin araşdırmalarda Türkiyə və türk dünyası haqqında qəsdən təhrif və yanlış dəyərləndirmələrin olmasıdır.

Odur ki, türk mədəniyyət tarixi ilə bərabər onun hər bir şəhəri, kəndinin tarix və coğrafiyasını yeni baxışla araşdırmaq, bu araşdırmaları kitablaşdırmaq elm adamlarının ərsəyə gətirdiyi ən təmiz araşdırmalar olacaqdır. Bu düşüncə ilə bildiklərini qələmə alan elm və sənət adamlarının yazılarını bir araya gətirən və özünün də boya-başa çatdığı Akçaabat şəhəri haqqında tarixi gerçəkliyi bir hüquqçu professorun iki cildlik kitabından incələmək istədik.

Professor Fethi Gediklinin «Akçaabat yazıları» kitabının I cildi 2004-cü ildə, ikinci cildi isə 2010-cu ildə İstanbulda yayınlanmışdır.

Kitabı incələməkdə məqsədimiz prof. Fethi Gediklinin çox diqqətlə dərləyib topladığı təxminən 650 səhifədən ibarət olan kitabının Türkiyədə şəhər çalışmaları yönündə yazılan əsərlər içərisindəki önəmini və qiymətini türk tarixi və mədəniyyəti baxımından göstərmək olmuşdur.

İki cildlik əsərdə yer alan Akçaabat tarixinin önəmli şəxsiyyətləri, bölgənin şairləri və tarixi əsərləri, dil mədəniyyəti, Xalq teatrı, bölgənin türküləri, folkloru, folklorla bağlı yaranan dastanlar, Köy orta oyunları, uşaq oyunları, mətbəx mədəniyyəti, şəhərin rus işğalı zamanı göstərdiyi qəhrəmanlıq, verdiyi şəhidlər haqqında qiymətli məqalələr toplanmışdır və bu məqalələr insanların bu şəhərin ümumi tarixi, mədəniyyəti haqqında yaxından tanışlığına bir vəsilə olmaqdadır.

Prof. Fethi Gediklinin özünün də yazdığı kimi «İndi Akçaabat deyincə, ağla onun ünlü horonu* gəlir. Bunu bir az da əski Akçaabat Xalq Eğitim Müdiri Eşref Gedikli və Cavid Şentürkün ciddi çalışmaları sayəsində Akçaabat horonunun dünyada tanınması və dünya birinciliyi ödülünü qazanmasına bərluyuq. Son illərdə də bu şirin sahil şəhəri, daha çox özəl köftəsi* ilə özünü bütün dünyaya tanıtmışdır. Yağı, pendiri ilə də məşhur olan Akçaabat, inşallah, bundan sonra da türk mədəniyyətinə qatqıları ilə də haqq etdiyi şəkildə özünü tanıdacaqdır» (Bax: «Akçaabat Yazıları», I c. Səh. 11-12).

Akçaabatın tarix və mədəniyyət zənginliyinə yaraşan bir çalışma olan ikicildlik «Akçaabat Yazıları» kitabında 40-dan artıq məqalə toplanmışdır. Bu məqalələri belə sıralamaq mümkündür.

1. Akçaabatın tarixi ilə bağlı məqalələr.

2. Akçaabatın yetişdirdiyi ədəbi simalardan bəhs edən məqalələr.

3. Akçaabatın folkloru, yörədəki ləhcə, dil, inanc kimi özəllikləri əhatə edən məqalələr.

Bu məqalələri də özlüyündə iki qrupa bölmək olar:

1. Gedikli və Uzunar soyadını daşıyanların yazıları.

2. Akçaabatın təbiəti, coğrafiyası, iqtisadi vəziyyəti, folkloru, sənət adamları, şair və yazıçıları, bölgədə yaranan dastan, daş kitabələr, ləhcə və sözlükləri ifadə edən elmi araşdırmalara istinad edilən məqalələr.

Diqqətçəkən yazıların bir qismi bölgənin köklü ailələrindən Gediklilər və Uzunlar (Uzunoğulları) soyadlarının yazdıqları məqalələrdir.

Gediklilər ailəsinin yazdıqları məqalələr təxminən bunlardır:

1. 1560-1566 yıllarında Akçaabat ve Köylerinin Sosyal ve Hukuki Durumu (Fethi Gedikli).

2. Serdar Hoca (İsmail Gedikli).

3. Trabzon-Akçaabat-Kurucam Köyünde Ses Olayları (Fethi Gedikli).

4. 1847 tarihinde Akçaabatın Nüfusü: Kaza-i Akçaabat der Liva-i Trabzon ber muceb-i tariri cedit sene 64 (Fethi Gedikli).

5. Akçaabat Ağzı (Haydar Gedikoğlu).

6. Trabzon-Akçaabat-Kurucam Köyünde Ses Olayları - 2,3,4; Ünlü Deyişmələri, Mahelli Ekler, İsfendan Kelimelerdeki Hayretamiz Fonetik Deyişməler (Yusuf Gedikli).

7. Halk Tiyatrosu (Seyirlik Oyunlar) (Haydar Gedikoğlu).

8. Akçaabatlı Halk şairi Mikdat Oğlu Hafız Mustafa Baytarın Goriyna Destanı (Fethi Gedikli).

9. Alican'ın Osmanın Destanları (Faruk Gedikli).

10. Kurucam Köyü Sözlüyü (Fethi Gedikli, Yusuf Gedikli).

11. Karayemiş (Yusuf Gedikli).

12. «Dünyayı Haram Gekenlerin Meclisi». Hıdırnebi Yaylası və 1993 Derneyi (Fethi Gedikli).

13. Özyaşamoyküsü (Haydar Gedikli).

14. Akçaabat Kitaplığı (Fethi Gedikli).

15. Şakir Gediklinin Nefis Mühasebesi və Orman Destanı.

Bu məqalələr ayrı-ayrılıqda təhlil edilərsə, bunların hər birinin yüksək elmi səviyyəli bir araşdırma olduğu ortaya çıxar.

Elə prof. Fethi Gediklinin Akçaabatlı Halk şairi «Mikdat Oğlu Hafız Mustafa Baytarın Goriyna Destanı» məqaləsini mövzu, tarix və əbədi yöndən incələsək, hüquqçu alimin ədəbi günyagörüşünün və marağının səviyyəsi məlum olar.

Mütəxəssislərin yazdıqlarına görə Trabzon bölgəsi təqribən hər otuz ildən bir böyük bir sel fəlakətinə məruz qalır. Bu fəlakətə yerli xalq arasında «afət» deyilir. Xalqın hafizəsində dərin iz buraxan təbii fəlakət hadisələrini isə yerli söz ustaları dilə gətirir və belə mövzularda dastanlar yazırlar. Bu dastanlarda zamanın bir çox hadisələri və şəxsləri tarixləşir. Belə dastanlardan biri də Fethi Gediklinin dərləyib topladığı Mikdat Hafız Mustafa Baytarın qələmə aldığı «Goriyna* Destanı»dır.

Dastanda 1957-ci ildə Akçaabatın Goriyna kəndində baş verən bir sel fəlakətindən bəhs edilir. Dəyirmanı dənələrini üyütmək üçün gedən dörd nəfərin və dəyirmanın sahibi Terzi Alinin sel fəlakətində faciəli ölümü dastanın mövzudur.

Fethi Gedikli çox böyük zəhməti hesabına dərləyib topladığı «Goriyna Destanı»nın həm tarix və mədəniyyət baxımından, həm də xalqın duyğu və düşüncələrini anlatmaq baxımından önəmli olduğunu qeyd edərək, xalq arasında kasetə yazılmış şəkildə dolaşan bir dastanın ilk növbədə müəllifini araşdı-

---

* Məqələdə dastanın adı Goriyna və Koryana şəklində yazılmışdır.

rararaq, dastan şairinin oğlundan dastanın yazılı bir mətninin olub-olmadığı haqqında məlumat almışdı. Məlum olmuşdu ki, dastanın yazılı mətni yoxdur və dastan xalq arasında bir kasset vasitəsilə yayılmışdır.

Prof. Fethi Gedikli bir folklor toplayıcısı marağı ilə dastanın müəllifinin Zaferli kəndindən olan Hafiz Mustafa Baytarın olduğunu müəyyənləşdirmişdi.

Dastanın müəllifi haqqında prof. Fethi Gedikli yazır: «Zaferli kəndindən olan Hafiz Mustafanın soyadı Baytardır və illərdir ki, Trabzonun Bahçecik məhəlləsindəki Mehmet Akif Ersoy məscidinin imamı olmuşdur və indi də həmin məhəllədə yaşayır. O, yüzdən çox hafiz yetişdirmişdir. Bu gün 83 yaşında olduğuna görə 1926-cı il təvəllüdü olmalıdır» (Bax: F.Gedikli, «Akçaabat Yazıları», II c., səh. 195).

Prof. Fethi Gedikli tərəfindən gün işığına çıxan 60 qitədən ibarət olan «Goriyna Dastanı» ədəbi düşüncələr baxımından çox qiymətli bədii bir nümunədir. Dastanın türk xalq ədəbiyyatındakı klassik dastanlara məxsus nəsr və nəzm şəklində yazıldığı da araşdırıcı tərəfindən müəyyənləşdirilmişdir. Dastandakı şeir nümunələri xalq ədəbiyyatına məxsus önəmli bir mənbə kimi qiymətli və diqqətçəkicidir. Nəsihət xarakterli olan bu dastanda F.Gediklinin yazdığı kimi, «dastanı söyləyənin insanlara afətlərdən ibrət alaraq, özləri üçün nəticə çıxarmaları tövsiyə olunur» (Bax: II kitab, səh. 196).

F.Gedikli dastanın bu tərbiyəedici yönünü ifadə etməklə dastan müəllifinin istifadə etdiyi şeir ölçülərindən, vəzn və qafiyələrindən də söhbət açmış, dastandakı söz və deyimlərin də bölgənin özəlliyinə məxsusluğunu göstərmişdir.

Dastanda Trabzon, Akçaabat, Nesi məhəlləsi, Balıklı yaylası, Tevoran yaylası, Şahinkaya kimi coğrafi adları ifadə edən kəlmələr var ki, Fethi Gedikli bu coğrafi adları aşağıdakı şəkildə şərh etmişdir: «Balıklı və Tevoran, Acısu kəndinin iki

yaylasının adıdır. Şahinkayar (doğrusu Şahinkaya) Kurucam kəndinin başında Böyükobada şahinlərin yuva saldığı bir qayadır. Nesi məhəlləsi isə Acısu kəndindəki sel fəlakətində yox olan dəyirmanın yerləşdiyi məhəllədir» (II kitab, səh. 197).

Prof. Fethi Gediklinin kitabına dəyərli elm adamları prof. Şükrü Elçinin «Akçaabat Köy Orta Oyunları», prof. Fahrettin Kırzioğlunun 1461 Trabzon Fethi Sırasında Fatih Sultan Mehmetin «Yaya Aşığı Bulqar Dağı neresidir» məqalələri də daxil edilmişdir. Elmi sanbalı ilə seçilən bu məqalələrlə yanaşı, prof. Haşım Karpuzun «Taşaoğlu Köyü Türkülerinde İnsan ve mekan» və «Çocuk Yılında Akçaabat Dağ Köyleri Çocuk Oyunları», «Akcaabatın Tarihi eserlerine toplu bakış», Salih Yılmazın «Akçaabatın Akçaköyünde İnanmalar», Yavuz Bayramın «Akçaabat Arpaçılı Köyün'de Derlenmiş İçli Bir Destan: «Hüseyn Oğlu Ali Destanı», Sıtkı Özkurtun «Hasan Hafızın Destanı (Hasan Yirmibeş)», Kenan İnamın «Kadı Sicillerine Göre Akçaabat'ta Mülk Satışları (1648-1658)», Muhammet Yavruoğlunun «Medeni Kanundan Önce Akçaabattakı Vakıflar», Feyzi Samukun «Kasabamız Akçaabat» kimi hər biri bir tədqiqata möhtac qiymətli yazılar da mövcuddur.

Salih Yılmazın «Akçaabatın Akçaköyündə inanmalar» adlı məqalədə diqqətçəkən bir xüsusu qeyd etmək yerinə düşər. Bu məqalədə Azərbaycan və Qaradəniz tərəflərdə inanclarla bağlı eyni düşüncənin olması da türk dünyasındakı ortağ mədəniyyət baxımından diqqətçəkici gəldi. Məsələn: «Pişik üzünü yuyarsa, havanın dəyişməsinə və ya yağış yağmasına inanılması Azərbaycan inanclar sistemində də mövcuddur. Azərbaycan və Türkiyədə mövcud inama görə əgər ev gecə süpürülsə ocağa, gündüz süpürülsə zibilliyə atılır. Belə edilməzsə evdən bərəkət qaçar. Burada bir cəhət də var ki, Türkiyədə zibillə «çöp», zibilliyə «çöplük» deyilir. Qaradəniz tərəflərdə isə, görünür, Azərbaycanda olduğu kimi «zibillik» deyilir. Ev

süpürmə inamı da Azərbaycan və Akçaabat tərəflərdə eyni anlamdadır. Azərbaycanda deyərlər ki, şərlə-şam arasında yatmaq olmaz. Yəni günün batması, gecənin gəlməsi ərafəsində yatmaq yaxşı deyil. Akçaköy inanclarına görə, günün bitməsi, ölməsi, gecənin gəlməsi ərafəsində yatmaq olmaz. Bunu Akçaköy xalqı belə ifadə edir: «Günün alıp vermesi sırasında uyumak iyi deyildir».

Azərbaycanda da belə bir inanc var ki, ovucun qaşınanda ya pul gələcək, ya da pul gedəcək. Bu sağ və ya sol əlin qaşınması ilə bağlıdır.

Akçaköy inanclarında da ovucların qaşınması ilə pul gələcəyinə və gedəcəyinə inanılır. Bu inam belə ifadə edilmişdir: «Avuçların qaşınması para gedəcəyinə ya da para gelecəyinə delildir».

Akçaköyündə inanılır ki, gecə dırnaq kəsilməz. Kəsilsə, uğursuzluq olar. Azərbaycanda da belə ifadə var ki, «Gecə dırnaq tutulmaz, gündüz nağıl söylənməz. Yoxsa, o dünyada odlu kösöv görərsən».

Azərbaycanda inanılır ki, yemək yeyərkən əlindən qaşığı düşərsə, mütləq evə qonaq gələcək. Eyni inanc Akçaköydə də mövcuddur.

Gözün səyriməsi, yəni atması da Azərbaycanda belə bir inam ortaya gətirir ki, evə qonaq və ya yaxın adam gələcək. Akçaköydə də buna inanılır.

Köpəyin (itin) ulaması yaxşı əlamət deyil. Azərbaycanda və Akçaköydə buna inanılır.

«Akcaabat Yazıları» kitabına daxil edilən hər bir məqalənin incələnməsi maraqlı nəticələrə gətirir. Buradan da belə nəticəyə gəlmək olur ki, köklərimizə enmənin və tarixi hadisələrin böldüyü türk mədəniyyətinin içində bölünməsinin qiymətli tərəfi «Akcaabat Yazıları» səpkisində kitabların yazılması ilə tarixin yaşanmasıdır.

Prof. Fethi Gediklinin əsərinin I və II cildindəki «Akcaabat kitablığı» adlı yazıda günümüzdə qədər Akcaabat haqqında yazılan kitabların, məqalələrin, doktorluq və yüksək lisanla bağlı məqalələrin də adı keçməkdədir. Bunları bir araya gətirib biblioqrafiya şəklində yazmasında alimin məqsədi günümüzdə qədər Akcaabata aid yazılanları müəyyənləşdirmək olmuşdur.

Qaradənizin şirin sahil şəhəri olan Akçaabat və kəndləri haqqında məqalələrin yer aldığı «Akcaabat Yazıları» kitabı türk mədəniyyətinin zənginliyinə, milli-mənəvi dəyərlərin varlığına bir hədiyyədir. Bu kitabın türk tarixinin varlığına, milli-mənəvi dəyərlərin zamanımıza daşınmasına da bir vəsilə olacağına inanırıq. Kitabın şəhərlərin tarixi, mətbəx mədəniyyəti, memarlığı, etnoqrafiyası, tarixi abidələri, təbiət hadisələri, folkloru, dialekt və deyimlər kimi məsələlərlə maraqlanan elmi araşdırmaçılar üçün də bir mənbə olacağına inanırıq.

Serdar Sementin «Akcaabat Yazıları» haqqında mükəmməl bir şəkildə söylədiyi «Hər əli qələm tutanın, rəsm çəkə bilənin, təkbaşına, ya da ortaqla olaraq çevrəsini, mədəniyyətini, təibətini, yollarını, ya da evlərini, camilərini, yaşlılarını və bunların təcrübələrini qeyd etmələri, bunları təqdim etmələri və sistemləşdirmələri, mühafizə etmələri bu şəkildə olur» (Bax: «Akcaabat Yazıları», I c., səh. 287) fikri diqqətəşayan və mükəmməldir.

Akcaabatda keçirilən simpoziumlarda təqdim edilən yeni materiallar, yeni araşdırmalar «Akcaabat yazıları» kitabının müəllifinə imkan verir ki, bu gözəl sahil şəhəri haqqında daha zəngin materiallar əsasında yeni bir mükəmməl elmi monoqrafiya yazsın.

Türk tarixi və mədəniyyəti baxımından qiymətli bir şəhər olan Akçaabat haqqında prof. Fethi Gediklinin qələmə alacağı monoqrafiyanın yazılması mədəniyyət zənginliyinə sahib olan

Akçaabat insanlarına və şəhərin tarixinə qiymətli bir hədiyyə olacağına inanırıq.

Akçaabat isminin mənşəyi haqqında görüşlərdən, şəhərin iqlimi, iqtisadi, doqal və coqrafi durumundan, şəhərin keçirdiyi tarixi mərhələlərdən, salnamələrdəki Ağcaabatdan, Osmanlı imperatorluğu dönəminə qədərki Akçaabat tarixindən, şəhərin, elmi və sənətkarlıq baxımındakı önəmindən, mətbəxindən, xalqın sosial durumundan, şəhərdə yetişən elm və sənət adamlarından, yazıçı və şairlərindən, onların həyat hekayələrindən, bölgənin adət və ənənələrindən, folklorundan, təbiət hadisələrindən, memarlıq və tarixi abidələrindən, istiqlal hərbi xatirələrindən, Akçaabatın ruslar tərəfindən işğalından, dünya müharibəsi zamanı işğala uğramasından, xalq həkimliyindən, etnoqrafiyasından, şəhərdə keçirilən simpoziumlardan, şəhərin turizmindən bəhs edən bir şəkilli elmi kitabın yazılıb yayınlanması bu gözəl sahil şəhərinin əsil tarixinə bir hədiyyə olacaqdır.

Ona da inanırıq ki, prof Fethi Gediklinin tərtib etdiyi iki cildlik kitabı və bundan sonra ərsəyə gətirəcəyi yeni araşdırmalar Akçaabatın mədəniyyət tarixi ilə bərabər türk mədəniyyət tarixinə, milli mənəvi dəyərlərin gələcək nəsillərə çatdırılmasına da bir vəsilə olacaqdır.

12-14 oktyabr 2018-ci ildə Türkiyənin Akcaabat şəhərində keçirilən “Düнден Bugünə Akcaabat” Simpoziumuna Türkiyə türkcəsi ilə təqdim edilən məqalənin Azərbaycan türkcəsi.

Qeyd: Məqalə Dr. Hüseyin Şerqiderecek Soy-türklə müştərək yazılmış və simpoziumda məruzə edilmişdir.

Məqalə Tehranda nəşr olunan «Xudafərin» dərgisinin 2018-ci il 168 sayında yayınlanmışdır.

BİR GÖZ YAŞI BORCUN VAR

2018-ci ilin oktyabr ayında Türkiyənin Akçaabat şəhərində «Uluslararası gündən bugünə Akçaabat» adlı möhtəşəm bir elmi simpozium keçirilirdi. Mən də konfransda bir məqalə ilə çıxış etmək üçün konfransın iştirakçısı idim. Şəhərə ekskursiya zamanı bir xanım mənə şeir kitabını verdi, «Bir göz yaşı borcun var». Gülsüm Gülməz imzası ilə yazılmış maraqlı ifadə ilə adlandırılan şeirlər diqqətimi çəkdi və şeirləri təkrar-təkrar oxumağa başladım. Bunlar sevgi çələngindən hörülmüş poeziya inciləri idi. Sevginin bütün çalarları bu çələngin yarpağında, gülündə, çiçəyində idi. Ağılıma gələn ilk söz bir mahnıda olan «Fərmanı yox, dərmanı yox, çarəsi yox eşqin» kəlmələri oldu. Sonradan öyrəndim ki, şairə xanımın şeirləri bir çox bəstəkarın diqqətini cəlb etmiş, onun sözlərinə mahnılar yazılmışdı. Elə bu yaxınlarda Gülsüm xanımın «Dəniz könlüm qədər ucsuz və əngin» şeirini bəstəkar Şahin Çancal Mahur makamında bəstələmiş və TRT repertuarında Suat Yıldırımın ifasında səslənmişdir.

2010-cu ildə İzmirdə nəşr olunan «Bir göz yaşı borcun var» adlı şeir kitabına «Ön söz»ü elə Gülsüm Gülməzin özü yazmışdı. O, özünü şeirə vurğun şeir yolçusu adlandıraraq şeiri belə poetikləşdirir:

Şeir...

Bir sevda

Bəzən sığınılacaq bir liman...

Yuxusuz gecələrdə

Ulduzlarla dost olub

Bir işıq yakmaqdır qaranlığa

Çox zaman...

Xəyalların hərflərlə divarını hörmək

Divarların hərflərlə rəsmiini yapmaqdır

Bəzən də...

Bəzən də, bir çiçəyi dilləndirməkdir

*Heca-heca , sətir-sətir
Və...
Kağızlarla qələmin rəqsidir
Şeir...**

Gülsüm Gülməz şeirlərinin mövzuları da anlamlıdır. Onun «Kirpiyimdə sən varsan», «Sevdim», «Bir sonbaharda», «Gözlərim gözlərinə dəydi bir kərə», «Şarkımızda özlədim səni», «İlk və son aşkımsan», «Gəlinliyim nə rəngdi» kimi şeirlərində məhəbbətin insan könlündə qopardığı həyəcan və fırtına öz çalarları ilə ifadə edilir:

*Silmə göz yaşımı, səssiz-səssiz axışında,
Damlada-damlada kirpiyimdə sən varsan... –*

deyir Gülsüm xanım.

Şairə görə bütün baharlar, yazlar sevgilisi yanında olmadan gəlsə də, onun gözlərindən yox olan bütün yuxularında, gizli-gizli ağladığı gecələrdə, bitməyən ümidində, heca-heca qələmində, sətirlərində, silmək istədiyi, silə bilmədiyi həsrət yuxularında yenə Sən varsan, Sən varsan...

Azərbaycanın böyük şairi Bəxtiyar Vahabzadə deyir ki:

*Sevgiyə həd qoymaq düzü günahdı,
Cahilin hər işi, sözü gənahdı.
Eşqi günah saymaq özü günahdı
Kim deyir eşqimdə günahkaram mən?*

Gülsüm Gülməzin şeirlərində də sevginin həddi yoxdur. Sevgi bütün çalarları ilə gözəldir, yaşamağın özüdür, günahsız müqəssirdir.

*Sevmək...
Hiss etmək, yaşamaq
Ürəyini paylaşmaq,
Konuşmadan anlaşılabilmək.
Sevmək...*

---

* Şeirlər Azərbaycan türkcəsinin imlasına uyğunlaşdırılıb. Şeirlərin vəznə, qafiyəsi dəyişdirilməyib.

*Bəzən bir çocuq saflığında,
Mutlu olmaq
Bəzən də
Ürəyinin gözlərindən
Damla, damla axması demək.
Sevmək...
Özləmək
Vazkeçəbilməmək
Və sevmək
Səbir deməkdir (səh. 141).*

Göründüyü kimi, Gülsüm Gülməzin şeirlərində məhəbbət yaşanılan sevgini romantik ülviyyətinə qovuşduran poetik qanaddır. Bu məhəbbət insanın daxili aləmindəki paklıqdan, kamillikdən, müqəddəs sevgi duyğularından yarandığı üçün Gülsüm xanım onu özünəxas bir ifadə tərzilə poetikləşdirir. İttiham da, inciklik də, şikayət də, hicranın əzablı yolları da oxucunu qaneedəcək bir dillə ifadə edilir.

Gülsüm Gülməzin dərin və anlamlı misralarının yükü düşündürücü və sanballıdır. Burada bir ürək və o ürəyin çarpan və həssas döyüntüsü vardır. Bu döyüntü insanoğluna nə qədər təlatüm, əzab-əziyyət versə də, Gülsüm xanım minnət qoymadan haqqını halal edir, ancaq bunun üçün səbəbkarın bircə göz yaşı borcu olduğunu da xatırladaraq, göz yaşını poetikləşdirir.

*Yorğun, üzgün bəklərkən bu anı, bu günləri,
Bıkmadan, usanmadan həm bahara, həm yaza,
Hər adını sordum, yar,
Sevgi dolu ürəyimdə sitəmə qədərədir,
Bütün haqqım halaldır da,
Bir göz yaşı borcun var (səh. 7).*

Vəfa, sədaqət sevənlərin alınına yazılmış bir möhürdür. Bu yazı sevənlərin unudulmayan, pozulmayan andıdır. Vəfasıza vəfasızlıq etməyi hər aşıq bacarmır. Bu düşüncə də Gülsümün misralarında poetikləşir:

*Unut deyirlər, unut, buraxıb da gedəni,
Unut belə üzüb də, səni Leyla edəni.
Elə yanmış ki, canım, haradan bilsin aləm,
Mən belə bilməyirəm, məndə dağıtdığını,
Yazmayım deyirəm də, dinləməyir ki, qələm (səh. 136).*

Dostluq, təbiəti, insanları sevmək, gözəlliyə, gülə, çiçəyə vurğunluq Gülsüm Gülməz şeirlərində ayrıcalıq təşkil edir. Gülsüm xanıma görə dost və dostluq insana Allah tərəfindən verilən ən böyük sevgidir. Onun qiyməti var olmağındadır.

*Könül bağında gəzinib, qarşılıqsız sevəcəm,
Zor günündə qucaq açıb, ulduz kimi parlayacaq,
Yar olacaq, sirr olacaq, birlik yoldan dönməyəcəm,
Yoxluğunda sızlayacaq yaralar dost dediyin (səh. 135).*

Gülsüm Gülməzin «Qırmızı qərənfil» şeirində qərənfil bir çox yönlərdən şərh edilir. Qərənfil kiminə görə ticarət üçündür, satılır, satana qazanc gətirir. Kiminə görə bir kərə qoxlanıb atılan çiçəkdir, amma kiminə görə də sevgi dolu bir ürəyin coşqu ilə uzatdığı xariqə bir çiçəkdir qərənfil:

*...Amma mənim üçün
Boram-boram.
Sevgi qoxan,
Bir qırmızı
Qərənfil
Coşqu ilə uzadılan... (səh. 40)*

Gülsüm Gülməzin hər bir şeiri incələndikcə geniş və sanballı mövzu verir. İnsanlığa sevgi dolu bir poeziya bəxş edən, bu duyğunu yaşayaraq qələmə alan həssas, dərin və nəcib düşüncəli şairə xanıma qələminə, ürəyinə, düşüncələrinə sağlıq deyirik, yaradıcılıq uğurları təmənna edirik.

Məqalə “Ədəbiyyat qəzeti”nin 12 yanvar 2019-cu il tarixli sayında və Tehranda yayımlanan “Xudafərin” jurnalının 2018-ci il 173-cü sayında nəşr olunmuşdur

TANRI DA ÇOX SEVİR YARADANLARI...

Elə insanlar var ki, onu arabir xatırlayırsan, elələri də var ki, onu hər gün xatırlayırsan, daha doğrusu, hər söz-söhbətində, hər addımında o, özünü sənə xatırladır.

Söhbət «Tanrı da çox sevir yaradışları» misrasının müəlifli, sağlığında çox sevilən, indi yaddaşlarda yaşayıb unudulmayan, ədəbiyyatımızda zəngin ədəbi-bədii irs qoyub gedən şairə xanım Zivər Ağayevadan gedir.

Əziz dost, münəvvər xanım Zivər Ağayevanın bir şeirindən götürdüyüm misranı məqaləmə başlıq olaraq seçməkdə, deyəsən, yanılmadım. Çünki o, özü də yazıb-yaradan olmuş, zəngin mənəvi irs qoyub. Tanrı dərğahına gedən, Hacı xanımdı.

Həyat insan ömrünə çox şeylər verir və çox şeyləri də alır. Bəzən «ömür yalan, ölüm gerçək» deyənlərə haradasa, haqq qazandırmalı olursan. 10-a yaxın şeir kitabı olan, mötəbər «Azərbaycan qadını» jurnalında 30 ilə yaxın «Poeziya və məktublar» şöbəsinin redaktoru vəzifəsində çalışaraq Azərbaycan poeziyasının inkişafında xidməti olan, son dərəcə incə, lirik şeirləri Zeynəb Xanlarova, Rübabə Muradova, Şövkət Ələkbərova kimi klassik müğənnilərin mahnı repertuarında yer alan, Hacı Xanməmmədov, Emin Sabitoğlu, Məmmədbağır Bağırzadənin bəstələdiyi mahnılarda şeirləri səslənən Zivər xanımın poeziya çələngi bu gün də öz klassik səviyyəsindədir.

Zivər Ağayevanı tanıdığım, yaradıcılığına bələd olduğum təxminən 1980-ci illərə təsadüf edir. Ədəbi ictimaiyyət, yaxın dostlar və tanışlar onunla mənim aramda bir fiziki oxşarlıq olduğunu deyərdilər. Ancaq onunla yaxınlaşdıqca, yaradıcılığına bələd olduqca mən ona daha çox ruhən yaxın olduğumun fərqində idim.

Evində süfrə açıb Türkiyədən, İrandan gələn ziyalıları və bizim tanınmış elm, incəsənət, mədəniyyət xadimlərini qonaq

etməyi çox sevərdi. Yazıçı Xalidə Həslova, şairə Mədinə Gülgün, bəstəkar İzolda Babayeva, alim-jurnalist Zəhra Əliyeva, müğənni Məmmədbağır Bağırzadə, jurnalist Svetlana Nəcəfova kimi tanınmış insanlarla bir süfrə arxasında oturub maraqlı söhbətlərin şahidi olmuşam. O qədər saf, səmimi insan idi ki, düzə düz, əyriyə əyri deyəcək qədər təmiz idi.

Unudulmaz filosof şairimiz Bəxtiyar Vahabzadənin belə müdrik misraları var:

*Etiraf! Bu sözdə ürək səslənir,
Bu söz başdan-başa həqiqət, işıq,
Etiraf – cəsarət, etiraf-hünər,
Etiraf – təmizlik, paklıq, ıcalıq!*

*Ürəyin ürəyə öz etirafını,
Ayrı bir mətləbə yozmaq olarmı?
Ürəyin sözünü, etirafını,
Ürəksiz, duyğusuz yazmaq olarmı?*

Bu düşüncə tərzini Zivər Ağayeva sevgisində də, nifrət və məhəbbətində də ifadə etməyi bacaran xanım idi.

Zivər xanım mənə iki gözəl şeir yazmışdı. Onlardan biri elə etirafla bağlıdır. Azərbaycan televiziyasının özəl kanallarının birində, səhv etmirəmsə, bir proqram var idi. Adı «Etiraf» idi. Bir gün mənə qohumlardan biri zəng etdi ki, o proqramda Zivər Ağayeva yazdığı bir şeirinin səbəbini etiraf edir. Bir professor qadına yazdığını deyir. Əlamətlərdən sən olduğunu düşünürəm. Şeiri izah etdi və şeir gerçəkdən də onun mənə səmimiyyətini ifadə edən bir şeir idi.

Aramızda mübahisə, umu-küsü olmazdı. Amma, buna umu-küsü desək, şeir kiçik bir umu-küsü nəticəsində yazılmışdı, bəlkə də. Şeirin ərsəyə gəlmə tarixi isə belə idi. Zivər xanım mənim dərs dediyim Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin IV korpusuna lap yaxın bir yerdə yaşayırdı. Çalış-

dığım kafedra evlərinə çox yaxın olmasına baxmayaraq, heç vaxt zəng etmədən evlərinə getməzdim.

Bir gün dərslərimin arasında boş vaxtım olduğunu görüb zəng etmədən qapısını döydüm, çay içməyə gəldim, deyəcəkdim. Evdə ailə və qohumlar var idi. Çox məşğuldular. Mən zamansız gəldiyimi düşündüm və az sonra yenidən sakitcə durub kimsəyə hiss etdirmədən işə getdim. Amma küsməmişdim. Özüm-özümdən narazı idim ki, niyə vaxt almadan getmişəm. Bir daha belə hərəkət etməyəcəyimi düşünüb özümü bərk danlamışdım.

Sabah erkən ev telefonum çalındı. Həyat yoldaşım dəstəyi götürdü və Zivər xanım olduğunu söylədi. Zivər xanım mənə yalnız onu dedi: Xahiş edirəm qulaq as və aşağıdakı şeiri gecə yazdığını və «Ölə bilmirəm» sörlövhəli şeiri telefonda söylədi. Şeir belə idi:

*Qəlbimin sirdaşı, könül həmdəməm,
Tökülüb üstümə dünyanın qəmi.
Elə bil dəryada qərq olub gəməm,
Gülür dost-tanışım, gülə bilmirəm.*

*Nə deyim mən sənə, ay canım, gözüm,
Günahkar bilirəm, özüməmə, özüm.
Dolaşır ayağım, titrəyir dizim,
Sürünüb qapına gələ bilmirəm.*

*Elə qarışıbdır halım, əhvalım,
Getmişən, qaralıb nurlu cahanımlı.
Ay bircə kəlməmdən məni duyanım,
Xəcalət hissindən ölə bilmirəm.*

Mən ona səndən niyə inciyim ki, desəm də, o, mənimlə razılaşmadan haradasa səhv etdiyini etiraf etdi. Verilişdə də o gözəl qadın, o gözəl dost, o gözəl şairə xanım səmimiyyətin, etirafın böyüklüyünü ifadə edirdi. Yuxarıda örnək yazdığım

bu gözəl şeir belə yaranmışdı. Onu Zivər xanım yaşayaraq yazmışdı.

İkinci şeir isə Zivər xanımın mənim yaradıcılığımıza verdiyi qiymətdən doğan şeir idi. Şeir belədi.

Yaradan insanın ucadır yeri

*Gündüzü gecəyə calasan da sən,
Görürəm günlərim çox azlıq edir.
Hər işə, hər yerə hey tələsirsən,
Zamanla yarışa girmisən, nədir?!*

*Gah şah Xətəidən, gah da Qorquddan,
Gah Miskin Abdaldan söz açdıqca sən,
Sanki türk dünyası tanınsın deyər,
Üz tutub cahana haray çəkirsən.*

*Hər ömür kitabın vərəqlədikcə,
Fəsillər dolaşır, illər aşırırsan.
Əlində qələmin qüdrətilə sən,
Özün də, ay bacı, dünyalaşırsan.*

*Bəzən də bu yolun qaranlığında,
Ağlınla, zəkanla sən nur saçırırsan.
Dünəni sabaha calamaq üçün,
Yorğun gözlərinlə sübhü açırsan.*

*Tanrı da çox sevir yaradanları,
Özü də yaradıb bu göyü, yeri.
Allahın yanında, sirli dünyada,
Yaradan insanın ucadır yeri.*

*Dədələr, ozanlar, ulu şairlər,
Olubdur elinin şanı, şöhrəti.*

*Qılıncla döyüşə çıxıbdır bəzən,
Böyük millətimin bu söz sərvəti.*

*Zamanla ölçüdə ömürlər azdı,
Hər dahi insandan bir kəlam götür.
Tarixin sahibi nəsillər gəlir,
Tələs söz karvanın onlara ötür.*

Zivər xanımın qələmindən çıxan və bir misrasını məqaləyə sərlövhə olaraq seçdiyim «Yaradan insanın ucadır yeri» şeiri də, etiraf şeiri də, onun külliyyatına daxil edilmişdi.

Çox oxunan, ədəbi ictimaiyyətin diqqət mərkəzində olub xatırladan, yada salan bir dərgi olan «Yada düşdü» jurnalının adına uyğun bir məqalə yazıb sevilən, imzası tanınan, oxucuya haqqında bir çox xırdalıqları, münasibətləri az məlum olan Zivər xanım Ağayeva haqqında fərdi düşüncə və tanışlığımı ifadə edən kiçik bir məqalə yazıb jurnalın redaksiyasına təqdim etdim.

Bu məqalədə mən onun şeirlərinin təhlilindən, sənət dünyasından yazmaq istəmədim. Onun yaradıcılığından, sənətinin poetikasından Azərbaycan mətbuatında, eləcə də Türkiyədə, İranda və başqa ölkələrdə yazılar mövcuddur və bu sətirlərin müəllifinin bir neçə məqaləsi də onun yaradıcılığı haqqındadır.

Yaddaşımda yaşayan, heç zaman yadımdan çıxmayan əziz dost, gözəl şairə xanım, səni unutmaq mümkündürmü? Sən hər zaman yada düşəcəksən, xatırlanacaqsan. Qəblərdə taxt quran sevgi şeirlərinlə, Vətən torpağını vəsf edən poeziya nümunələrinlə, toy-büsatlarda oxunan «Kimlərə qaldı dünya»nla, şeirlərinə yazılmış 100-dən artıq mahnımla sən tarixləşəcəksən.

Məqalə “Yada düşdü” jurnalının 2017-ci il 3 (29) sayında və Tehranda yayınlanan “Xudafərin” dərgisinin 2017-ci il 147-ci sayında nəşr olunmuşdur.

OZAN ARIF KİMDİR?

Aşiq ədəbiyyatının bünövrəsi islam dininin qəbul olunmasından çox-çox əvvəllər atılmışdır. İslamiyyətdən əvvəl də, sonra da türk millətinin səsi olan ozan-aşıqların yaratdığı bu ədəbiyyat aşiq ədəbiyyatı adlanmaqdadır.

Ozanlar aşiq ədəbiyyatı və aşiq sənəti təmsilçiləri kimi bu sənəti XV-XVI əsrə qədər "ozan" adı ilə yaşatmış, sonrakı mərhələlərdə "ozan" məfhumu "aşiq" məfhumu ilə əvəz olunmağa başlamışdır.

Təbrizdən, Göyçədən, Orta Asiyadan başlayan sazlı-sözlü dastan gələnlərinə dayanan ozan-aşiq sənətini XI əsrdən kütləvi şəkildə Anadoluya gəlməyə başlayan Oğuz Türkləri Anadolu torpaqlarında yaşatmağa başlamışlar. Ordu içərisində şeirlər söyləyən əli sazlı ozanlara saraylarda, ordugahlarda, bəylər və sultanlar yanında çox böyük hörmət göstərilmiş, onlar başa çəkilməmişlər. Professor Saim Sakaoglundun da yazdığı kimi: “Anadoluda söylənən ilk saz şeiri örnəyi mütləq türklərin bu torpaqlara gəlməsi ilə yaşıdır”.

Müdrük ozan aşiq tipinin ən bariz örnəyi «Kitabi Dədə-Qorqud» dastanındakı Dədə Qorquddur. Anadolu torpaqlarına gəlmiş ozanlar Dədə Qorqud kimi əllərindəki sazları və heç bir zaman qeyb etmədikləri milli kimlikləri ilə türk mədəniyyətini, türk şeirlərini yüzillər boyu yaşadaraq günümüzə gətirmişlər.

Türk ozan - aşiq sənətinin müasir dövrdəki sənətkarlarından olan Ozan Arif 1949-cu ildə Türkiyənin Giresun şəhərinin Alucraya bağlı Hapu (Yüksələn) kəndində anadan olmuşdur. Əsl adı Arif, soyadı Şirin olan Arif kənddə hamının hörmətini qazanan və sevilən bir ailənin övlədidir.

İlk və orta məktəbi Samsunda oxumuş, Samsunun Perşembə kəndində sinif müəllimliyi təhsili verən məktəbi bitirdikdən sonra müxtəlif məktəblərdə müəllim kimi əmək fəaliyyəti

yətinə başlamış, Samsunun Dereyiş ibtidai məktəbinin müdiri olmuşdur.

Aşıqlıq sənətinə böyük maraq göstərən Arif Şirin "Ozan" ləqəbini özünə təxəllüs seçərək ustadı Abdurrahim Karakoçdan dərs almışdır.

Özünün həyat hekayəsini və "Ozan" təxəllüsünü aşağıdakı şeirdə belə ifadə edir:

*Təvəllüd qırx doqquz, adım Arifdir,
Soyadım kütükdə Şirin bilinir.
Giresun, Alucra, Hapu köyündən,
Soyumu, sopumu sorun bilinir.*

*Ozan deyə tanır tanıyan məni,
Könlümdə yaşatmam qərəzi, kini.
Vələkin məmləkət, millət haini,
Olanlarla aram sərin bilinir.*

Göründüyü kimi, Ozan Arif vətəninə, torpağına bağlı, milli düşüncəyə sahib bir xalq aşığıdır. Xalqının milli düşüncələrini dilə gətirən bir xalq ozanı kimi həyatını günümüzdə də sürdürməkdədir.

1970-ci illərdə Türkiyənin Konya şəhərində keçirilən Türk Aşıqlar Bayramında iştirak edən Ozan Arif sazındaki ustalığ, şeirindəki mənalarla təqdir olunan gənc aşıqlardan biri oldu.

Təəssüf ki, 1980-cı illərdə Türkiyədə "sağ" və "sol" deyilən hadisələrə Ozan Arifin də adı qarışmış, o, Türkiyədən ayrılaraq Almaniyada yaşamağa başlamışdır. Sonralar həyat öz axarı ilə getmiş, Ozan Arif də vətəninə gəlib-gətməyə başlamışdır. Həyat yoldaşı və uşaqları ilə illərlə Almaniyanın Frankfurt şəhərində yaşayan Ozan Arif qürbəti içində yaşadaraq yaradıcılığını davam etdirir, türk aşıq sənətinin Avropada tanınıb sevilməsinə ciddi-cəhd göstərirdi.

İlk şeirlər kitabı olan 282 səhifəlik "Bir devrin dastanı"

adlanan əsəri 1987-ci ildə Almaniyada nəşr olunmuşdur. Şeirləri Türkiyə və Almaniyada yaşayan türklər arasında sevilərək yayılmış və əzbərlənmişdir.

Ozan Arifin tədqiqatçılarının da yazdıqları kimi onun yaradıcılığında saz şairlərinin əsas mövzularından olan eşq, sevdə mövzularına rast gəlmirik. Şeirlərinin birində yazır:

*Siz sormayın mənə eşqi,
Mən bu yurdun aşığıyım.
Kalles dostdan gözüüm yıldı,
Düşman mərdin aşığıyım.*

Şeirlərinin əsas mövzuları vətən, millət, vətən həsrəti, qürbətdir. "Bu hala gəldik", "Almaniya dastanı", "Almaniya adresim", "Bir devrin dastanı", "Şehidlər ölməz", "Vətən türküsü", "Turan türküsü", "Bir taslağın dastanı" kimi şeirlərinin mövzusu millət həsrəti, haqsızlığın və korrupsiyanın tənqididir.

Ozan Arif cəmiyyətdə olan nöqsanları, ictimai bəlaları, milli düşüncədəki əyintiləri satirik şəkildə ifadə edərək, türk birliyinin məzhəb ayrılığını qəti şəkildə tənqid edərək xalqı milli türk birliyinə çağırır.

*Çox zəvq aldıq qonşumuzun halindən,
Həz yapa, həz yapa bu halə gəldik.
İkimiz bir, üçüncünün ardından,
Söz yapa, söz yapa bu hala gəlkik.*

*Həp gözüümüz elin əkmək aşında,
Böyləliklə qaldıq safın dısında.
Qadın işdə, erkək qumar başında,
İz yapa, iz yapa bu halə gəldik.*

*Nə qanundan qorxdıq, nə də fərmandan,
Kəsdik, yıxdıq, tarla yaddık ormandan.
Çox sovurduq, dən çıxmadı harmandan,
Poz yapa, poz yapa bu halə gəldik.*

*Parçaladıq uca türkün irqini,
Ayrı dedik qərbi ilə şərqini.
Üç rəy üçün məzhəblərin fərqini,
Koz yapa, koz yapa bu halə gəldik.*

Ozan Arifin şeirlərində vətənin hər dağı, daşı, çəmən-çiçəyi bir mövzuya çevrilir. Aşığın tədqiqatçıları onun təbiət mövzusunun işləmədiyini yazsalar da, Ozan Arifin şeirlərində Vətən təbiəti öz tərəvəti ilə mövzuya çevrilir:

*Bahar gəldi, indi bizim köylərdə,
Quzuların mələdiyi zamandır.
Gəlinciyin tarlaları hər yerdə,
Ağ irəngə boyadığı zamandır.*

*Köç zamanı indi Kazıkbəlinin,
Sis basınca hökmü qalxar yolunun.
Sarıyerdən əsən duman yelinin,
Bacaları yaladığı zamandır.*

Qoşmanın başqa bir dördlüyündə isə yazın gəlişini əks etdirən bir kənd mənzərəsi özünəməxsus etnoqrafik cizgiləri ilə qarşıya çıxır:

*Dikilmişdir çayırın qoruğu,
Çəkilmişdir bostanların karığı.
Çobanların gün doğmadan çarığı,
Dizə qədər doladığı zamandır.*

Ozan Arifin yaradıcılığında qürbət mövzusu əsas mövzulardan biridir. Almaniyada yaşayan türk soydaşlarının çəkdiyi mənəvi əzablar onun bir çox şeirlərinə mövzu olmuşdur. Qürbətdə yaşayan soydaşlarının yad mədəniyyətlə üzləşib bir çox hallarda bu mədəniyyətlə qaynayıb-qarışmasının nəyə mail olumasını, milli kimliyə vurduğu zərbəni ürək ağrısı ilə ifadə edir:

*Bu Almaniya, bizə, yar ya, əfəndi,
Hər şeyi sinsi-sinsi öyrətdi.*

*Türklüyümüz pasaportla kifləndi,
Yetmiş iki buçuk dili öyrətdi.*

*Parasıyla dördüyünü öttürdü,
Diyarında dəvəsini güttürdü.
Qədərə inamı qayıb etdirdi,
Lotoyu, totoyu, dansı öyrətdi*

*Anlatmaq zor bəzisinin halını,
Kimi tutdu Yehovanın yolunu.
"Ziyəklər " unutdu "Harmandalı "nı,
Dadaşıma belə dansı öyrətdi.*

*Arif der ki, zıkkum olsun parası,
Zor qapanır Almanyanın yarası.
Aliləri Aleks yapdı burası,
Hasanın yerinə Hansı öyrətdi.*

Ozan Arif Türk kökünə bağlı milliyyətçi bir şairdir. Ülgücü (milliyyətçi) düşüncələri onu diyarbadıyar gəzməyə məhkum etsə də, bu düşüncələrin onu bir növ "əhli-kamal" etdiyini iftixarla qələmə alır:

*Bu dünyanın qiymətinə,
Aldanmayın sərvətinə.
Ac qalsa da, dövlətinə,
Bağlı fərdin aşığıyım.*

*Arif dönmüş bir bülbülə,
O aşiqdir bağda gülə.
Ülgüçülük dərdə belə,
Mən o dərdin aşığıyım.*

Ozan Arif Türk dünyasında baş verən hadisələri görən, türk dünyasına arxadan vurulan zərbənin səbəblərini bilən, ağı qaradan seçməyi bacaran, haqq səsini dünyaya çatdırmağa ça-

lışan bir aşığıdır.

Türk dünyasının tarixən yaşadığı coğrafiyanı xaincəsinə pozmaq istəyən, əl açıb bu coğrafiyanın gözəlliklərindən zorla pay istəyən mənəviyyatsız nadürüstlər Ozan Arifin lənətinə düçar olur.

Tarix boyu özünün bir dövləti olmayan, himayədarlıqlar sayəsində "pay" verilən Azərbaycan torpaqları hesabına Sovetlər Birliyi dövründə bir dövlət qurmağa nail olan ermənilərin gözü hər zaman Azərbaycanın, Türkiyənin, Gürcüstanın gözəl torpaqlarında olmuşdur. Qonaq kimi yaşadıkları bu torpaqların hesabına yalançı dövlətinin ərazisini genişləndirmək kimi əsassız bir xülyaya düşərək, Azərbaycanın Göyçə, Qarabağ, Naxçıvan kimi əzəli və əbədi torpaqlarına göz dikmişlər.

Köhnə himayədarlarının köməyi ilə Azərbaycanın Qarabağ torpaqlarına soxulan erməni separatçılarına qarşı Ozan Arifin haqq səsi "Ya Qarabağ, ya ölüm" şeirində ucalır, şeiri dillər əzbəri edir.

1993-cü ildə qələmə alınan 14 bənddən ibarət olan bu şeir dinləndiyi ilk günlərdən milyonlarla türkün himnində çevrilmişdir.

Şeirinin birinci bəndində "Ya Qarabağ, ya ölüm" səsinin şərqin haqq səsi olduğunu və erməni namərdliyini belə ifadə edir:

*Dünya duysun bu səsi, bu səs Şərqin səsidir,
Peyğəmbərin övdüyü nəcib irqin səsidir.
Bu səs Azərbaycanın, bu səs Türkün səsidir,
Bu erməni tak etdi, canımıza tak, artıq,
Ya Qarabağ, ya ölüm, başqa yol yox artıq!*

*Qarabağda qan var qan, ağlayır Azərbaycan,
Qarabağda qaralar bağlayır Azərbaycan.
Qanlar qarı əritdi, çağlayır Azərbaycan,*

*Vəhşət dünya, vəhşət bu: dön başını bax artıq,
Ya Qarabağ, ya ölüm, başqa yol yox artıq!*

Erməni qəsbkarlarının Azərbaycanın halal torpağı olan Qarabağda tökdükləri qanlara dünyanın etinasızlığı şairin gərilmiş əsəblərini tarıma çəkir, dünyanı tökülən qanların harayına çağırır:

*Dünya! Göz yumamazsan bu insanlıq suçuna,
Gözünü qan bürümüş bax erməni biçinə.
Mənim deyir, girmiş də hüduzumun içinə,
Ya bu işə bir dur de, ya aradan çıx artıq,
Ya Qarabağ, ya ölüm, başqa yol yox artıq!*

*İştə dünya atlası, Qarabağ «Türk» bitmişdir,
ATƏT də qərarında bunu təsdiq etmişdir.
Erməni Vətənimə rəsmən qəsbə getmişdir,
Kainatın önündə mənim alım ağ artıq,
Ya Qarabağ, ya ölüm, başqa yol yox artıq!*

Zaman-zaman türk torpaqlarına da göz dikən erməni xisləti Ozan Arifə türk tarixindən yaxşı tanışdır. Azərbaycanın tam göbəyində yerləşən, gözünün bəbəyi olan Qarabağı istəməklə həyasızcasına Azərbaycanın gözünə göz dikən "erməni köpəkləri"nin dünən də Türkiyədən torpaq iddiası olmuş, bu vəhşi iddia ilə əlini türkün qanına batırmışdır. Bu tanış məkrli əllər artıq kökündən qırılmalıdır Ozan Arifə görə:

*Azərbaycan bir gözdür, Qarabağ da bəbəyi,
Yəni Azərbaycanın tam ortası, göbəyi.
Gözüməmi göz dikdi bu erməni köpəyi,
Bu köpək sənənin dünya, qapımızdan çək artıq,
Ya Qarabağ, ya ölüm, başqa yol yox artıq!*

*Mən zətən ermənini hallarından tarınım,
Min doqquz yüz on səkkiz illərindən tanırım.*

*Qanıma batırdığı əllərindən tanırım,
Şərt oldu o əlləri kökündən qırmaq artıq,
Ya Qarabağ, ya ölüm, başqa yol yox artıq!*

Ozan Arif Qarabağda ermənilərin yazdıqları bu qara dastanın sponsorları olan Rusiya və Amerikanın da insanlıq suçu-na şərik olduqlarına, bəzi islam dövlətlərinin də erməniyə dəstək olduqlarına təəssüflənir, "Allahu-Əkbər" deyib bir yumruq kimi birləşib bu vəhşətdən qurtarmağın çarəsini müsəlman-türk vəhdətində görürdü.

*Türkün dostu Allahdır, İslama inanmışdır,
İslamda "hübbul-vətən minel-iman" denmişdir.
Yani Vətən eşqini imamla bir anmışdır,
Demə, di, demə, dünya, mənə cihad haqq artıq,
Ya Qarabağ, ya ölüm, başqa yol yox artıq!*

25 il bundan əvvəl yazılmış bu şeir hələ də aktuallığını itirməmiş, dünya ictimaiyyətinin ikili standartlarına olan etiraz notası kimi bu gün də səslənməkdədir.

Ozan Arif islam birliyinin, islam həmrəyliyinə önəmli olacağına inanaraq şeirinə belə davam edir:

*Hardasan əhli-islam, ey Məhəmməd ümməti,
Səndəmi görmürsən bu zülmü, bu vəhşəti.
İştə gün vəhdət günü, gerçəklədir vəhdəti,
ALLAHU-ƏKBƏR deyib, tək yumruq ol, tək artıq,
Ya Qarabağ, ya ölüm, başqa yol yox artıq!*

Qeyd: Ustad aşiq, ustad şair Ozan Arif 2018-ci ildə dünyasını dəyişdi.

***Məqalə Tehranda nəşr olunan "Xudafərin"
dərgisinin 2018-ci il 161 sayında nəşr olunmuşdur.***

HÜSEYN CAVIDİN «ANA» ƏSƏRİNİN SƏHNƏ TƏCƏSSÜMÜ

«Xəyal içində bəşər daima səadət arar» – deyən böyük humanist olduğu qədər də böyük dramaturq, yüksək əxlaqi keyfiyyətləri əxz edən lirik şeirləri və dram əsərləri ilə könüllərdə taxt quran Hüseyn Cavidin anadan olmasının 135 ili tamam oldu. Bu münasibətilə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin sərəncamı ilə ölkəmizin dörd bir yanında tədbirlər həyata keçirilmiş və keçirilməkdə davam etməkdədir.

Azərbaycan Dövlət Gənc Tamaşaçılar Teatrı da 90-cı mövsümə dramaturqun «Ana» dramı ilə gəlmişdir. Əməkdar artist Nübar Novruzovanın baş rolda - Səlma ana rolunda oynadığı rolun bir də diqqətçəkici bir məqamı da var. Bu il Nübar xanımın həm də nə az, nə çox düz 60 yaşı tamam olur.

2 iyun 2018-ci ildə ilk tamaşası olan «Ana» əsərinin quruluşçu rejissoru Əməkdar İncəsənət Xadimi Bəhram Osmanov, quruluşçu rəssamı Telman Şıxıyev, bəstəkarı Rüfət Zamanovdur.

Birpərdəli əsərdə cəmi 6 iştirakçı vardır ki, bunlar Səlma ana, İsmət, Səlim, Orxan, İzzət və Muraddır. Bir saat on dəqiqə davam edən tamaşada tamaşaçısını əvvəldən sona qədər nəfəs çəkmədən mövzunu izləməyə vadar edən bu düşündürücü səhnə əsərində baş rol - Ana rolunu Əməkdar artist Nübar Novruzova, İsmət rolunu İradə Rəşidova, Səlim rolunu Vahid Orucoglu, Orxan rolunu Manaf Dadaşov, İzzət rolunu Aydın Dəmirov, Murad rolunu Elnur Kərimov oynadılar və tamaşaçı rəğbətini qazanaraq alqışlandılar.

Bu alqış həm də həqiqət, ədalət, gözəllik, mərdlik, vətənpərvərlik və insanpərvərlik kimi yüksək keyfiyyətləri tərənnüm edən bədii nümunələr yaratmış, nadir qələm ustası böyük Cavidə idi.

Hər bir əsəri müstəqil bir hadisə olan Hüseyn Cavid yaradıcılığa şeirlə başlasa da o, ədəbiyyat tarixində daha çox dram əsərləri ilə məşhurdur. Bütün yaradıcılığı boyu bir-birindən mükəmməl 20-yə qədər dram əsərinin müəllifi olan Hüseyn Cavidin elə ilk dram əsəri də 1910-cu ildə qələmə aldığı birpərdəli «Ana» mənzum pyesidir.

Mövzusu Dağıstan həyatından alınmış və milli ənənələr önə çəkilməmiş «Ana» əsərində iki ailə qarşı-qarşıya qoyulmuşdur. Birincisi, başda Səlma ana olmaqla kəndin yoxsul bir ailəsi, ikincisi isə varlı kənd hambasının ailəsidir ki, onun da nümayəndəsi Orxandır. O, Səlmanın oğlu Qanpoladın nişanlısı İsməti ələ keçirmək üçün hər cür fitnə-fəsada əl atır.

Qanpolad toy xərcləri üçün şəhərə işləməyə getmişdir. Hər an gözü yolda, qulağı səsdə olan Ana və Qanpoladın nişanlısı gözəl İsmət Qanpoladdan məktub və xəbər gözləyirlər. Orxan isə həyasızcasına İsmətə eşq elan edib, onunla evlənmək istədiyini bildirir. Rədd cavabı alsa da inadından dönmür. Orxan Qanpoladın gəldiyini eşidib pulla bir qatil tutub Qanpoladı öldürtdürür. Qanpoladı öldürən qatil sığınacaq tapmaq üçün qaçıb ananın evinə pənah gətirir. Hadisədən xəbərsiz ana oğlunun qatilinə bir qonaq kimi sığınacaq verir. Bu yerlərdə qonaq müqəddəsdir, ona hörmət etmək, yer vermək hər kəsin borcudur.

Səlma ana qonağın - ləzgi Muradın - oğlunun qatili olduğunu sonradan bilir. Dərin psixoloji sarsıntılar keçirən Ana bir anlığa onu məhv etmək istəsə də, qonağın amanda olacağına verdiyi sözü xatırlayaraq, bu sarsıntıya, mənəvi böhrana, milli adət və ənənəyə dayanan insani bir hisslə qalib gəlir:

*Amandasın, heç qorxma, heç sıxılma,
Çünki mən əvvəldən söz verdim sana.
Sən bir qonaqsan, qatil olsan da belə,
Səlma həlak olur da, səni verməz ələ –*

deyərək,

Get, çəkil get! Dinsiz, allahsız, xain,

Murdar izin bu torpaqdan silinsin – intiqamı ilə qonağı evindən uzaqlaşdırır.

Milli ənənələrin önə çəkildiyi dağlı müsəlman xalqlar üçün yazılmamış bir qanun olan qonaq müqəddəsliyi ananın xarakterində, onun insani münasibətində ifadəsini tapır və əsərdə bu yazılmamış qanuna ehtiram hissi ciddi şəkildə xəlqiliyin böyük poetik ifadəsinə çevrilir.

Səlma ana özünü bu cani qonağı evə buraxmaqda suçlarsa da, qonağın qanının tökülməsini vicdanına sığışdırma bilmir və

Həm mültəci, həm qərib, həm müsafir,

Xayır, vicdanım olmaz buna qadir.

Bir də hər nə yapsam, bu dərd silinməz,

Məhv olsa aləm, Qanpolad dirilməz.

Xayır, əhv etməli, getsin də miskin,

Xəcalətindən ölsün, yerə keçsin –

deyərək, qatil qonağın bu torpaqda izi qalmaması üçün çəkilib getməsini istəyir.

Əlbəttə, Hüseyn Cavid milli ruhu və etik prinsipləri Səlma ananın xarakterində verməklə milliliyin spesifik xarakterini ifadə etməyə nail olmuşdur.

Qonaq müqəddəsliyinin, verdiyi sözə sədaqətin ifadəçisi olan ana həm də Hüseyn Cavidin romantik duyğularından yararlanmış çox müqəddəs bir qadın obrazıdır.

Çətin psixoloji sarsıntılar keçirərək, müqəddəs analıq duyğusunun fəvqündə dayanan Səlma ananı səhnədə canlandırmaq, tamaşaçını inandırmaq hər aktrisyaya nəsib olmaz. Belə bir mürəkkəb psixoloji vəziyyətin öhdəsindən Əməkdar Artist Nübar xanım Novruzova elə professionallıqla gəlir ki, nə tamaşaçı göz yaşını saxlaya bilir, nə də aktrisa – ana müvazinətini.

Səlma Ana - Nübar Novruzova dramaturqun olmasını arzu etdiyi yüksək analıq hissini adət-ənənələr ilə tarazlaşdıran geniş qəlbli, saf ruhlu, əhdinə sadıq bir ana obrazını yaratmağı ustalıqla bacardı.

Hüseyn Cavid bu əsərində dolğun, mürəkkəb və unudulmaz xarakterə sahib bir ana surəti yaratmağı hədəf etmişdir. Baş rolun ifaçısı Nübar Novruzova dramaturqun ideal etdiyi belə ana surətini bütün parametrləri ilə yaratmağa nail olmuş və bu nöqtədə sənətin yüksək mərtəbəsini fəth edə bilmişdir.

Tamaşanın digər iştirakçıları da yüksək profesionallıq göstərir. Gözəlliyi qədər də namuslu və sədaqətli,

*Mən ayrılmam o yoxsul Qanpoladdan,
Bütün dünya alt-üst olub dağılsa,
Ondan başqa sevgilim yox, əsla –*

deyən çərkəz qızı İsmətin rolunu oynayan İradə Rəşidova da, Səlim, Orxan, İzzət, Murad rollarının ifaçıları da alqışa və ehtiramə layiq səhnə təcəssümü göstərdilər və tamaşaçı alqışları ilə səhnəni tərk etdilər.

Quruluşçu rejissor Bəhram Osmanovun, quruluşçu rəsam Telman Şıxıyevin, bəstəkar Rüfət Ramaznovun gərgin əməyi sayəsində tamaşaçı rəğbətini qazanan «Ana» əsəri, zənnimizcə, uzun müddət səhnədə tamaşaçı rəğbətilə qarşılanacaq.

***Məqalə Tehranda nəşr olunan “Xudafərin”
dərgisinin 2018-ci il 166 sayında və “Yada düşdü”
jurnalının 2018-ci il 3(33) sayında yayımlanmışdır***

TÜRK AŞIQ ƏDƏBİYYATINDA İLƏHİ VƏ MƏCAZİ EŞQ ANLAYIŞI

Eşq Allah sevgisini anladan bir kəlmədir. Təmiz sevgi, Allah sevgisi deməkdir.

Eşq kəlməsi çox zaman sadəcə iki insan arasındakı sevgi, yəni məcazi eşq mənasında başa düşülür. Halbuki bu kəlmə ilə əsl anladılmaq istənən həqiqi eşqdır, yəni insanı ucaldan bir mənbə olan Allah eşqidir. Bu eşq fərdi deyil, bəşəri eşqdır.

Həqiqi, yəni əbədi eşq Allah eşqini, Allaha insan sevgisini əks etdirən eşqdır.

Məcəzi eşq isə iki insan arasındakı eşq olmaqla bərabər bu dünyadakı sevən və sevilənlərə, gözəllərə, gözəlliklərə, dostlara duyulan sevgidir, çünki insan bu sevgi ilə yenə də Tanrını, onun yaratdığı şeyləri sevmiş olur. Məcəzi, yəni keçici eşq əbədi eşqə bir hazırlıqdır. İnsan bu eşqin dərinliyində özünü heyvani nəfisdən, eqoistlikdən, mənfəətçilikdən qurtarır. Bu duyğular ruhu hürriyyətə götürür. Bu azadlıq, hürriyyət isə insanı həqiqi, yəni ilahi eşqə bağlayan bir qanaddır. Eşq və sevgi insanı kamilləşdirir. Onda gözəllik, doğruluq, yaxşılıq kimi insani keyfiyyətlər aşılayır. İnsan bütün ilahi sirlərə sevgi ilə yaxınlaşır, bu sirlərdən agah olur.

Türk aşiq şeirində, təsəvvüf və təsəvvüfi xalq şeirində (təkkə ədəbiyyatı şeirində) iki çeşid eşq ifadə olunmuşdur.

1. Həqiqi (əbədi, ilahi) eşq.
2. Məcəzi (keçici) eşq.

Sufi və mütəsəvvüflərin haqqa çatmaq yollarına verilən bir ad olan təsəffüf Allahın rızasını əldə etmək üçün gedilən yola deyilir. Dini təsəvvüfi xalq ədəbiyyatına verilən ad olan təkkə ədəbiyyatı xalqa yaxın bir ədəbiyyatdır. Bu ədəbiyyat dinin qəti yasaqlarını və cəhənnəm qorxusunu deyil, böyük bir ilham qaynağı olan Allah eşqini və Allaha insan sevgisini əks

etdirir. Təkkə ədəbiyyatında eşqin anlamı əsl sevgili olan Allaha olan həqiqi eşqdir. Allah eşqi ilə yaşamayan insan dörd ilahi kitabı oxusa da, namaz qılıb oruc tutsa da onun Allaha yaxınlaşması mümkün deyildir.

Türk ədəbiyyatının Yunus Əmrə, Aşıq Paşa, Pir Sultan Abdal, Kayqusuz Abdal, Aşıq Seyrani kimi görkəmli nümayəndələrinin əsərlərində ilahi eşq anlayışı həyəcan və təsəvvüfi vəch ilə söylənilmişdir.

Təsəvvüfi xalq ədəbiyyatında ilahi eşqi ən gözəl bir şəkildə tərənnüm edən Yunus Əmrə şeirlərində Allahı sevən insanların Allah sevgisindən üstün eşq tanımadıqlarını dilə gətirmişdir. Yunus Əmrə, hər şevdən əvvəl, bir islam mütəsəvvüfüdür. İslam təsəvvüfünün özündə isə bir eşq, sevgi, xoşgörü vardır. Yunus Əmrə təsəvvüf araçılığı ilə insanlar arasında sevgi, sayqı, xoşgörünü yaymağa çalışmış, «Yaradılanın Yaradandan ötrü sevlməsi» gərəkliyini söyləmişdir.

Fəlsəfəsinin bünövrəsi «sevəlim, seviləlim» düsturu olan bu böyük insanda ən böyük sevgi Tanrı sevgisidir. O, bu sevgini şeirlərində qabarıq şəkildə verə bilmiş, bütün insanları öncə Allah sevgisi ətrafında birləşdirməyə çalışmışdır.

Yunus Əmrə ilə başlayıb Aşıq Paşa, Said Əmrə, Əşrəfoğlu, Kaqusuz Alaattin, Pir Sultan Abdal, Qul Himmət, Qul Hüseyn, Kazak Abdal, Seyrani, Sümmani kimi aşıqların yaradıcılığında davam edən təkkə ədəbiyyatında təsəvvüflə bağlı olan şeirlərin cövhərini ilahi eşq düşüncəsi təşkil edir. Bu düşüncəyə görə:

1. Həqiqi eşq Allah sevgisidir. Allahı sevən insanlar Allah sevgisindən üstün eşq tanımazlar. Onlar bu eşqin yolunda hər bir zəhmətə qatlaşmalıdırlar.

Ruh və fikir ucalığına çatmaq ancaq Allah sevgisi ilə mümkündür. Mənfəətdən uzaq gerçək bir sevgi yalnız Allah sevgisidir.

Yunus Əmrə «Aşk gəlincək cümlə əksiklər bitər» deyir.

Hər işində Allahın onu gördüyünə, hər an Yaradana hesab verdiyinə iman edən insan, əlbəttə, dürüst olacaq, işini sağlam tutacaq, sözünün ağası olacaqdır ki, bu da insanlığın əsas şərtidir.

2. Təsəvvüfi xalq ədəbiyyatındakı eşq Allahın cənnətinə deyil, Allalın özünə olan aşıqlıqdır.

*Gözüm səni görmək için, əlim sana yetmək için,
Bu gün canım yolda qoydum, yarın səni bulmaq için.*

(Yunus Əmrə)

3. Allah sevgisi həyatın mənasıdır. Çünki Allahdan gələn insan yenə ona dönəcəkdir. Aşiq Seyrani (XIX əsr) bu yola Haqq yolu deyir. Bu yolda dəryaya axan çayların bir qətrəsi olub sellərə qarışmaq istəyir.

*Qaldır Seyrani barmağın,
Vaxtıdır Haqqa durmağın.
Dəryaya axan ırmağın,
Qətrə olsam sellərinə.*

4. Təsəvvüf xalq şeirində çox sıx qarşılaşan «dost» kəlməsinin də eyni şəkildə Allaha yaxınolma mənasına gəldiyini görürük. Burada Tanrı islam çərçivəsində düşünülür. Təsəvvüfdə Tanrı bir dost, bir sevgilidir. Yunus Əmrə:

5. O dost üzün görməz isəm bu gözlərim nəmdir, mənim.

Və ya

Eşq imandır bizə könül cemaat.

Dost üzü qiblədir, daimdir salat –

deyərək qibləni Allahın üzündə görür. Onunla söhbət etmək, onunla dərdləşmək istəyən Əsrəfoğlu (XV əsr) bu düşüncəni belə dilə gətirir:

*Aşkın odu ciyərimi,
Yaka gəldi, yaka gidər.
Qərib könlüm bu sevdanı,
Çəkə gəldi, çəkə gedər.*

*Firkat kar etdi canıma,
Gəlsın aşıqlar yanıma.
Aşk zincirin dost boynuna,
Taka gəldi, taka gedər. (Əşrəfoğlu)*

Yunus Əmrənin davamçılarından olan Kayqusuz Abdal (XV əsr) isə

*Dost, sənin üzündən özgə,
Mən qibleyi-can bilməzəm.
Pirin hüsnünü sevərim,
Mən qayrı iman bilməzəm.-*

şəklində fikrini ifadə edir.

Dosta olan sevgi Allahın yaratdığı təbiətə, bütün gözəlliklərə olan sevgidir. Onlara olan sevgi də Tanrı sevgisinə yetmək üçündür.

*Bu dünyaya kalmayalım,
Fanidir, aldanmayalım.
Bir ikən ayrılmalıım.
Gəl dosta gedəlim, könül.*

*Ölüm xəbəri gəlmədən,
Əcəl yaxamız almadan.
Əzrayıl həmlə qılmadan,
Gəl dosta gedəlim könül.*

6. Həqiqi eşq yalnız insanlar üçün deyildir. Canlı və ya cansız - Allahın bütün yaratdıqları ilahi eşq ilə çalxalanırlar. Yaşamağın mənası ilahi eşqə yetmək üçündür. Aşağıdakı şeirdə Yunus Əmrə demək istəyir ki, hər çiçək Haqqı zikr edərək, onu min niyaz ilə öyür, öyə-öyə də gözəlləşir, gözəlləşdikcə də get-gedə rəngi dönür və eşq şərabını içdikdən sonra gəldiyi kimi də köçür, yəni solur, yox olur. Bu hikməti hamı bilməlidir:

*Hər bir çiçək min naz ilə,
Öyər haqqı niyaz ilə.*

*Bu quşlar xoş avaz ilə,
O padişahı zikr edər.*

Rəngi dönər gündən-günə.

Torpağa tökülər üzü.

Bir ibrətdir anlayana,

Bu ibrəti arif duyar. (Yunus Əmrə)

İlahi eşqin tərənnümçülərinə görə könül Allahın evidir. Allahın qəlblərdəki təcəlligahıdır. Bundan dolayı insan da ucaldıılır və könül qırmaq yasaqlanır. Yunus Əmrə:

Bir kəz könül yıxdın isə.

Bu qıldığın namaz deyil.

Və ya

Çalış qazan, ye, yedir,

Bir könül ələ gətir.

Yüz Kəbədən yeğrəkdir.

Bir könül ziyarəti –

şəklində söylədiyi şeirlərində könül qırmağın böyük qəbahət olduğunu ifadə edir.

Könüldə Allah sevgisi olmalıdır. Allah eşqi olmayan könül bir daşa bənzər. Könül nəyi seversə, dil də onu sevər. Könlü Allah sevgisi ilə dolu olan insanın dili də Allah sevgisini söylər:

Eşqi olmayan könül,

Misalı daşa bənzər. (Yunus Əmrə)

İlahi eşq tərənnümçülərinə görə könül həm də bir Tanrı kitabıdır.

Alimlər kitab düzər,

Qaranı ağa yazar.

Könüllərdə yazılır.

Bir kitabın surəsi. (Yunus Əmrə)

Kayqusuz Abdal Tanrıya gedən yolun, könül içindən keçdiyini:

Zira Sultan evidir bu könül –

şəklində söyləyir.

Tanrı məkanının, Tanrıya gedən yolun və bütün mənəvi həqiqətlərin yolunun da könüldən keçdiyini ifadə edən Yunus Əmrə deyir ki:

*Yoldaş olalım ikimiz,
Gəl, dosta gedəlim, könül.
Haldaş olalım ikimiz.
Gəl, dosla gedəlim, könül.*

*Tərk edəlim külli varı.
Dost üçün qılalım zarı.
Ələ gətirəlim yarı,
Gəl, dosta gedəlim, könül.*

Pir Sultan isə bu fikri:

*Pir Sultanın zülfü nədər.
Ər olsa, iqrarın gedər.
Cəsəd bunda seyran edər,
Çün Haqqa ulaşdı könül –*

şəklində ifadə edir.

7. İnsan yaradılanların içərisində ən qiymətli varlıqdır. Bütün insanlar bərabərdir, amma Allaha inanan, onun yolu ilə gedən insanlar daha bacarıqlı, daha güclüdür. İnsanın vəzifəsi Allahın gözəlliyini, qüdrətini ən saf və ən uca şəkli ilə dərk etməkdir. Belə insanlar ilahi eşqin yardımı ilə Allahla yaxın ola bilir:

*Ürək yanar, oda yaxar,
Gözlərindən leysan axar.
Qeyri üzə necə baxar,
Haqq camalın görən insan. (Yunus Əmrə)*

Təsəvvüfdə insan insanda, Tanrı insanda, insan Tanrıda görülür. Bu düşüncəyə görə də Allahın yaratdığı insan adlı varlığı da Allahı sevdiyimiz üçün sevməliyik. Yaradılmışı Yara-

dandan ötrü sevməliyə düşüncəsi ən gözəl ifadəsini Yunus Əmrədə tapmışdır:

*Əlif oxuduq ötürü,
Bazar eylədik götürü.
Yaradılmışı sevəriz,
Yaradandan ötürü.*

İki insan arasındakı sevgini ifadə edən eşq isə məcazi, yəni keçici eşqdır. Türk aşığı ədəbiyyatında bu eşqin ən gözəl ifadəçilərindən biri, bəlkə də birincisi Qaracaoğlandır:

*Ala gözlərini sevdiyim dilbər,
Mən gözəl görmədim səndən ziyadə.
Bilməm hürümüsən, göydənmi endin.
Bu gün gözəlliyin dündən ziyadə.*

Türk aşığı ədəbiyyatında məcazi eşqi ifadə edən Qaracaoğlan, Aşığı Gevhəri, Aşığı Ömər, Aşığı Əmrəh, Aşığı Veysəl kimi bir çox aşığı-şairlərin şeirlərində bu eşq bütün incəlik və lətafəti ilə ifadə olunmuşdur.

*Be hey, ala gözlü canım,
Qul olmağa gəldim sana.
Könül taxtında sultanım,
Qul olmağa gəldim sana. (Kul Mehmet)*

*Ey mənim nazlı cananım,
Sevərəm, kimsələr bilməz.
Bir işdir gəldi başıma,
Çəkərəm, kimsələr bilməz. (Aşığı Gevhəri)*

Təkkə şeirində gül, rüxsar, zülf, əbrü, dost, mey, cənnət, saqi, aşığı, sevda kimi bir çox sözlər tamamilə rəmz şəklində ilahi eşq, hüsn mütləq, yəni Allahın təcəssümü olan məhəbbət mənasında işlənsə də aşığı poeziyasında bu sözlərdə gözəllik, insanın dünyəvi məhəbbəti ifadə edilmişdir.

*Aşığı bilir aşıqların suçunu,
Cənnət sandım qız qoynunun içini.*

*Daramış zülfünü, tökmüş saçını,
Üzünün üstündə tel kömür gözlüm.
(Qaracaoğlan)*

*Könül bir dəryadır, dalğası dinməz,
Hər gözələ ürək verib, dost deməz.
(Aşığı Veysəl)*

Aşığı ədəbiyyatındaki məcazi eşq insanı yüksəldən bir varlıqdır. Aşıqların dilindəki sevgi insanların yaxınlığı, bir-birinə olan münasibətini bildirən bir duyğunun ifadəsidir. Bu, vətən, ana, ata, qardaş, bacı, təbiət, insanlar arasındakı məhəbbət və sevgi ola bilər. Məcəzi eşq isə insanlar arasındakı sevgi duyğularının daha güclü bir hala gəlməsi, şiddətlənməsidir.

Aşağıda nümunə gətirdiyimiz birinci şeirdə bir sevgi, məhəbbət macərası poetik bir dildə ifadə edilirsə, ikinci şeirdə daha güclü bir duyğu ilə insan sevgisi ilə yoğrulmuş - eşqlə qarşılaşırıq.

*1. Kiçiklikdən bir yar sevdim.
Nə öpdüm, nə quca bildim.
Nə məclisində oturdum.
Nə bir badə içə bildim.*

*İnandım yarın andına,
Məni qul etdi kəndinə.
Dolaşdım kakül bəndinə,
Nə qurtulub qaça bildim.*

*2. Ala gözlərinə qurban olduğum.
Əcəlim gəlmədən öldürmə məni.
Gizlincə, oğrunca sevərəm səni,
Sırrımı kimsəyə bildirmə məni.*

*Öksüz Aşıq bunu böylə söylədi,
İndi eşqin dəryasını boyladı.
Sənin eşqin məni Məcnun eylədi,
Dağlara düşürüb gəzdirmə məni.
(Öksüz Aşıq)*

İlahi eşqdən fərqli olaraq məcazi eşqi ifadə edən aşiq şeirlərində könül bütün dəruni düşüncələrin, batini idrakin, sevgi, eşq və nifrətin olduğu yerdir.

*Dəli könül, kef-işrətə dalırsan,
Arı kimi hər çiçəkdən alırsan.
Harda gözəl görsən, orda qalırsan,
Mən sənin dərdini çəkəməm, könül.
(Qaracaoğlan)*

*Dəli könül, nə gəzirsən,
Gəzə-gəzə yorulmanmı?
(Aşıq Veysəl)*

Aşıqların dilində könül aşıqlərin sevgi üçün çırpındığı yerdir.

*Məni çıxarma könüldən.
Qulun qurbanın olayım.
(Aşıq Seyrani)*

*Könül sənin ilə məsləhətim var,
Ya sən yardım, ya mən sərdən keçməli.
(Katibi)*

*Könül dedikləri bu incə sazı.
Yanaram qırsa əgər o sözlər.
(Aşıq Sümmam)*

Məcazi eşqi ifadə edən aşiq şeirlərində də eşqdən yanıb-yaxılma, eşqə çatmaq üçün əzabçəkme var. Amma bu sevda

təkkə ədəbiyyatındakı ilahi eşqdən fərqli olaraq ayrı-ayrı fərdlərin münasibətindən yaranmışdır: Aşıq Seyrani və Aşıq Gevhəridən misal gətirdiyimiz aşağıdakı dördlüklərdə fikrimizin cavabını tapmaq mümkündür.

*... Seyraninin gözü damla yaş imiş,
Aşkı-sevda cümlə dərdə baş imiş.
Mən bağrımı torpaq sandım, daş imiş,
Məgər daşa toxum əkilməz imiş. (Seyrani)*

*Ala gözlü nazlı dilbər,
Səni qandan sakınırım.
Qandan deyil, hey əfəndim,
Səni candan sakınırım. (Gevhəri)*

Göründüyü kimi, idealizə edilmiş eşq anlayışı ilə ilahi eşq, yəni Allah eşqi, gerçək eşq anlayışının türk xalq ədəbiyyatında ayrıca yeri var və bu düşüncəni biz türk aşıq və təsəvvüf ədəbiyyatı örnəkləri əsasında incələməyə çalışdıq.

Eyni mənəvi irsin varisi olan Azərbaycan türklərinin aşıq ədəbiyyatında da bu düşüncənin türk xalq ədəbiyyatı ilə üst-üstə düşdüyünü görmək mümkündür. Bu mövzunun ayrıca bir tədqiqata ehtiyacı olduğu üçün fikrimizi türk xalq ədəbiyyatı materiallarına istinad edərək yekunlaşdırdıq.

***Məqalə Tehranda nəşr olunan “Xudafərin”
dərgisinin 2017-ci il 153 sayında yayınlanmışdır***

BİR PSIXOLOQ-ALİMDƏN TOPLADIĞIM MÜDRİK KƏLAMLAR VƏ POETİK İFADƏLƏR

*Söhbət psixoloq-alim, psixologiya üzrə
fəlsəfə doktoru Hüseyn Soytürkdən gedəcəkdir.*

İnsanlarla münasibətdə, onların bir-biri ilə söhbətində də çox vaxt bədahətən deyilmiş çox qiymətli kəlamlar var ki, onlar ağızdan çıxdığı kimi qələmə alınmadığı üçün çox vaxt unudulur və ya deyildiyi kimi ifadə edilmir.

Çalışdığım Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin 85 illiyi münasibətilə «İqtisadi və ədəbi təfəkkür işığında» adlı bir araşdırma kitabı hazırlayırdım. Həmin kitabda tanıdığım bir çox iqtisadçı alimin iqtisadi təfəkkürü ilə ədəbi yaradıcılığını arayıb-axtardığım zaman həmin alimlərin bir çoxunun yaradıcılığında ixtisasından asılı olmayaraq söylədiyi qiymətli kəlamlarla qarşılaşdım. İqtisadçı-alimlərin müdrək kəlamlarını da, onların ədəbi təfəkkürü ilə bağlı bədii yaradıcılığını da adı keçən kitabda toplayıb nəşr etdirməyimə çox sevindim. Axı müdrək qələm ustalarımız deyiblər ki, «deyilən çöz yadigardır», «sözün də su kimi lətafəti var». Böyük Füzulinin təbiri ilə desək,

*«Artıran söz qədrini sidq ilə qədrin artırır,
Kim nə miqdar isə əhlin eylə ol miqdar söz».*

Elə haqqında söhbət açdığım doktor Hüseyn Soytürk də sözün mizan-tərəzisinə qiymət verərək, «Qəlbi qırmağa tək bir söz yetər, amma qırılan qəlbi təmir etməyə nə bir üzr, nə də bir ömür yetməz» demişdir.

İki ildən çoxdur ki, otaylı, butaylı Azərbaycanın dili, tarixi, mədəniyyəti, etnoqrafiyası ilə bağlı bir neçə kitabın və çox sayda məqalənin müəllifi, əslən Cənubi Azərbaycandan olan və Tehranda Azərbaycan və fars dillərində yayınlanan «Xuda-

fərin» adlı elmi-ədəbi bir dərginin təsisçisi və baş redaktoru şair təbiətli bir psixoloq-alimlə dostluğumuz və yazışmalarımız davam edir. Bu yazışma və söhbətlərdən onun dilə gətirdiyi bir çox mülahizə və müdrik kəlamları diqqətimi çəkdi və onları istər müsahibimlə olan şifahi danışığda, istərsə də mənimlə yazışmasında özünə belə hiss etdirmədən qələmə aldım ki, bunlar bir cənublu soydaşımızın dilindən çıxan kəlamlar kimi itib-batmasın. Haqqında bir il öncə «Hüseyn Şərqi Soytürk» adlı bir məqalə yazdığım baxmayaraq, sonralar topladığım kəlamları bir yazıya almaq qərarına gəldim ki, yaxınlarda 50 yaşı tamam olacaq soydaşımıza ərmağan edim.

Bir də yadıma düşdü ki, 50 yaşlı soydaşımız Hüseyn Soytürkün Tehranda nəşr etdiyi «Xudafərin» dərgisi ilə bizim Bakıda nəşr olunan, baş redaktoru şairə xanım Nəzakət Məmmədova olan «Yada düşdü» adlı dərgi ilə əməkdaşlığı var. Odur ki, topladığım ədəbi, fəlsəfi, psixoloji nümunələri «Yada düşdü» oxucularına da təqdim etməyi özümə borc bildim.

Hüseyn Soytürkdən topladığım bədii və fəlsəfi kəlamlar və müdrik ifadələrin mövzu dairəsi genişdir. Burada Vətən, ilahi eşq, məcazi eşq, sevgi, düşüncə, insan və cəmiyyət, həyat və ölüm, dostluq kimi fəlsəfi anlayışlar ifadə edilir.

Həmin kəamlardan örnəklər:

«İnsan pulunu-parasını deyil, sevdiklərini itirdikdə fağır-laşır».

«Türklük təkcə Türkiyəli olmaq deyil, sadəcə türk doğulmaq, türkcə danışmaq və türk olmağa inanmaq deməkdir».

«Gözəl hər zaman gözəl olmaz, amma gözəllik əbədidir».

«Uşaqdım. Anama ağaca çıxacam, mənə yardım et» dedim.

Anam: «Başqasının çıxdığı yerdən enə bilməzsən, yıxılırsan» dedi. Bunu heç unutmadım. Nə qədər doğru olduğunu böyüyüncə anladım».

«Eşq ipi ilə tikilən tikiş bir ömür boyu sökülmez imiş».
«Ömür bir gül kimidir. Bəlkə solmaz, amma hər gün bir yarpağı tökülür».

«Könlü gözəl hər yeri gözəlləşdirir».

«İnsan yaşadığı yerə görə deyil, daşdığı ürəyə görə yaşar».

«Xəyal bir film kimi yaşanır və bitir. Önəmli olan necə yaşanıb, necə bitdiyi deyil, yaşarkən nələrin bitdiyidir».

«Sən mənim gözümləndə daldığı, ürəyimə yandı, ağıllıq qaldığı tək gerçəksən. Harada olursan ol, sən mənə cansan».

«Gerçək sevgi səbrdir. Hər şeyə dayanar, əhv edər, çabalar. Gerçəkləşdiyində susar, qəbul edər, amma əsla bitməz».

«Eşq pul, sevgi pul, su pul, hava pul. Mən yalnızlığımı satıram pulsuz. Of, dünya, alan varmı».

«Eşqin ən ədalətsiz tərəfi nədir, bilirsənmi? Ağızdan çıxmağa cəsarəti olmayan sözlərin ürəkdə fırtına qoparmasıdır».

«İnsan bir əcəlini, bir də qədərini bilməmiş. Bilinən tək şey varmış, o da sevgi. Onun da qədri bilinməmiş».

«Sevmək sevdiyini insanla birlikdə olmaq deyildir. Unutma! Çünki eşq onunla yaşamaq deyil, onu yaşatmaqdır».

«Sərxoşkən söylənən hər söz ayıqkən düşünülmüşdür».

«Eşq elə bir şeydir ki, həmişə sevənləri yaşadar, ömürləri uzun edər».

«Ayrılıq bir çiçək açdı, amma nə soyuq, nə dadsız...».

«Yolu doğru olanın yükü ağır olur».

«Ürəkdə sümük yox, amma çox qırılan yer orası».

«Həyat zənginə deyil, yaşamasını bilənə gözəldir».

«Ağızdan çıxan söz silahdan çıxan qurşun kimidir. İkisi də öldürür: biri bədəni, biri ruhu».

«Ayaqda duracaq halım yoxkən, həyatda durmaq məcburiyyətindəyəm».

«Həyat bəzi şeyləri başına vura-vura, bəzi şeyləri də qəlbini qıra-qıra öyrədir».

«Bir ağıllı insan beyninizi inkişaf etdirər. Bir gözəl insan gözlərinizi işıqlandırar. Bir mehriban insan isə qəlbinizi rahatladır».

«Vəfa çox ağır bir yükdür, hər insan daşıya bilməz».

«Batan günəş yerini hüzura, sevincə, yeni ümidlərə buraxsın».

«Bir insanın sizi nə qədər sevdiyi göstərdiyi ilgidən, girdiyi riskdən və verdiyi mücadilədən bəlli olur».

«Eşq sonum nə olacaqdır deməməkdir».

«Eşq sevənlə sevənin arasında, Leyli ilə Məcnun arasında, insanla Yaradanın arasında gözəl bir varlıqdır. Onu, bəlkə də, çox insanlar nə duya bilər, nə kəşf edə bilər. Nə mutlu o insanlara ki, tək bir dəfə gəldiyi həyatda bu sirri duyur, bu sirdən ləzzət alır, bu sirri yaşadır».

Bu elə bir sirdir ki, elə bir hikmətli sirdir ki, o hətta ölü-nü belə dirildər, çansızca can verər, hətta quru torpaqlarda gül-çiçək bitirər».

«Of, səndən dahası varmı, sevgi! Səndən daha ötəsi varmı, sevgi! Sevir insan, başı dumanlanır, gözləri kor olur. Yaş yox burada. Sevgidə yaş olmaz. Dərd çəkməyənlərin gözündə yaş olmaz. Mən sevginin içindəyəm, əzizim. Mən sevərək yaşaram, içimdəki atəşləri yakaram. Kim bilir, bəlkə də, mən dünya qədər sevərəm, sevərəm səni».

«Sən içində olan sevgidən bir ulduz yaparsan. O ulduz mənəm, sən məni göylərə buraxıb, həm də yerə sərərsən, sü-pürərsən. Amma sən mənim ürəyimdə bir ulduz olaraq yaşayırsan. Dünyanın ulduzlarını saymaqla bitməz. Amma, nə bilim, mənim ürəyimdə bir ulduz var. O da sənsən, sən...»

«Mən sevgidən doğan bir cocuğam. Sevgini dünyaya yaymaq üçün uğraşıram».

«Bir gün göz ürəkdən şikayət etdi və dedi: «Sən sevirsen, mən də sənin sevginə göz yaşı tökürəm». Ürək dedi: «Sən görürsen, mən də onun əzabını çəkirəm».

«Adını aynalara yazmadım hirsələnib, qıraram deyə,
Adını divarlara yazmadım, zalimin biri boyayar deyə,
Adını qəlbimə yazmadım, mən öluncə,
Orqanlarım bağışlanarsa, sən başqasının olursan deyə».

«Ehtiyacım yox başqa həyata. Səni sevdim sadəcə. Həyatımda bir sənin üçün başladım yürüməyə. Bu həyatda bir sənin üçün düşərəm qara torpağa. Sən həmişə mənim qəlbimdəsən. Bundan gözəl nə ola bilər?».

«Dünyada o qədər böyük ol ki, özünü başqalarından geri alanda çarəsiz qalan onlar olsun, yerin və dəyərin özlənilsin».

«Həyat bomboş. Bir gün varıq, bir gün yoxuq. Yaşadığımız günlərin qiymətini düşünək gərək».

«Ağacdən bir alma düşdü. İnsan cazibə qanununu bildi. Minlərlə insan düşdü (öldü). Kimsə insanlığın anlamını bilmədi».

«Yaşamağı düşün, amma onun üçün qüssə etmə».

«Görmək həqiqətdir, ancaq doğru görmək fəzilətdir».

«Ədəb öz-özlüyündə xərc tələb etmir, ancaq ədəblə hər şey almaq olar».

«Yeni günün başlanması ilə elə bil ki, bu gün doğulmuşsan».

«Mehriban və aşiq ol ki, bəlkə sabah olmayacaqsan, ya da sabah sənin ən çox sevdiyin olmayacaq».

«Qadın şəffaf şüşədir. Sildikcə özünü onda yaxşı görə bilərsiniz. Onu kirlətsən, daha özünü də görməzsən. Onu sındırsan, yapışdırmağı çox zor olar. Hər dəfə onu siləndə şüşənin sınıq yerləri barmaqlarını kəsər və canını ağrıdır».

«Qadın qəhvə kimidir. Bişirənə qədər acıdır. Bişdikdən sonra sevinc verir».

Uşaq kimidir. Öncə danışmasını istərsiniz, sonra susmasını.

Dəniz kimidir. Nə zaman durğun, nə zaman dalğalıdır, bilməzsən.

Siqara kimidir. Zərərlidir, amma buraxmaq zordur.

Avtomatik qapı kimidir. Nə zaman çarpacağı bəlli olmaz.

Termos kimidir. Mübahisə etməyi ilk gündü kimi sıcaq tutar.

Gül kimidir. Qoxladıqca açar, sevilədikcə gözəlləşər.

Onları çox sevin».

«Dostun səni aldatmasa, düşmənin sənə gücü çatmaz».

«Günəşin doğuşu, ayın batması deməkdir».

«İstər daşı vur kuzəyə, istər kuzəni vur daşa. Sınan kuzə olacaq. Diqqətli olaq, ürək sındırmayacaq».

«Üç cür dost vardır. Birincisi, əkmək kimidir. Hər gün onu ararsan. İkincisi, dərman kimidir. Lazım olduğunda ararsan. Üçüncüsü, mikrob kimidir. O, səni axtarıb tapar».

«Mən dostlarımı nə qəlbimlə, nə də ağılımla sevərəm. Olar ki, qəlb durar, ağıl unudar. Mən dostlarımı ruhumla sevərəm. O, nə durar, nə də unudar».

«Dünyada ən dəyərlili odur ki, deməyək nəyimiz var, bəlkə deyək ki, kimlərimiz var».

«Yaş bir paydır alınanda yazılmış. Amma onun keyfiyyəti sənənin əlində».

«İçdən gələn bir istək ruhun doğmalaşmış cismə sarılması deməkdir. O üzdən sizi ruhumda daşıyaraq içimdəki üsyana baş əyirəm».

«Bir erkək dünyanın ən gözəl qadını deyil, dünyanı gözəlləşdirən qadını sevər».

«Hər insan kaybedər, amma sevməyən vazkeçər. Bil ki, aşk kaybetdiyində deyil, vazkeçdiyində bitər aslında».

«Of, of, of. Bu dünya, of. Saçlarım bəyazladıqca mənə onlardan dar ağacına asdırdın, dünya. Səni uzaqlarda hiss etdim. Ən içimdə, yaxınımda çalxalandın, dünya».

«Qayğı elə bir dildir ki, kar da eşidə bilər, kor da görə bilər»

«Birini sevdinmi, Vətən kimi sevcəksən»

«Əgər biri səni sevirsə, dağlar qədər çətinlikləri göz ardı edib, sənənlə birlikdə olar»

«Əgər bir insan səni sevmirsə, iynə ucu qədər çətinlikləri bəhanə edərək səni özündən uzaqlaşdırar»

«Sevən insanın bəhanələri yoxdur»

«Qəlbə olanları da, dildən töküləni də bilən Rəbim hər kəsə könlünə görə verir»

«Bir hüznü gizləyib gecədə və min ümid vardır hər yeni gün doğuşunda. Bir hüznü uyuyub min ümidlə oyanın».

Hüseyn Soytürkün bir deyimi də belədir:

«Nöqtəni cümlənin sonuna deyil, tərəddüd etdiyin yerə qoyacaqsan».

Çoxşaxəli yaradıcılığı olan soydaşımız haqqında yazdığım bu məqaləyə nöqtə qoysam da, tərəddüd etmədən onun şeirləri haqqında bir yazı yazmağı da düşünürəm, ömür vəfa etsə.

Məqalə “Yada düşdü” jurnalının 2018-ci il, aprel-may-iyun 2(32) sayında yayınlanmışdır

“ŞAH İSMAYIL XƏTAİ VƏ TAÇLI BƏYİM DASTANI” HAQQINDA NƏ BİLİRİK?

Səfəvilər xanədanının, (1501-1736) qurucusu olan Şah İsmayıl Xətai (1486-1524) Azərbaycan türklərinin tarixində bacarıqlı bir dövlət adamı, ünlü bir şair kimi tanınmaqdadır.

Azərbaycan dövlətçiliyi, dil və mədəniyyəti naminə etdiyi xidmətlər və ünlü bir şair kimi yazdığı şeirləri Şah İsmayılı Azərbaycan folklorunda da bir neçə xalq dastanına mövzu etmişdir. Şah Xətai haqqında yaranan dastanlardan birinin mövzusu da “Şah İsmayıl və Taçlı Bəyim”lə bağlıdır.

Prof. M.H.Təhmasib: “Xətai hələlik bizə məlum olduğuna görə üç dastanda iştirak edir. “Qurbani - Pəri”, “Qurbani - Sənəm” dastanlarında o, dərdə qalan, haraya çatan ədalətli, xeyirxah bir “Mürşidi – Kamil”, “Şeyx oğlu şah” kimi, qəhrəmanı olduğu “Şah İsmayıl – Taçlı” adlı dastanda isə vətənpərvər bir hökmdar kimi təsvir və tərənnüm edilir” (*M.H.Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları (Orta əsrlər), Bakı, Elm, 1972, s. 245*) - deyər yazmışdır. M.H.Təhmasib adı çəkilən kitabın 155-157-ci səhifələrində “Şah İsmayıl və Taçlı” dastanının əlyazmasının olduğunu da qeyd edir və bu dastanın Azərbaycan əlyazmaları fondunda bir cümgdə tam halda deyil, natamam bir şəkildə qələmə alınmasının səbəbini belə izah edir: “Dastanı yazıya köçürən katibin belə bir cümləsi var: “Şahın Əbdi Bəy Şamlunun qızı Taçlı bəyimlə eşq macəraları geniş şəkildə qələmə alınmışdır. Buraya lazım olan bu idi ki, köçürdük” (*Yenə orada*).

Aydın olur ki, dastanı yazıya alan katib dastanın bir hissəsini köçürməyi lazım bilmişdir. Bununla bərabər o da aydın olur ki, xalq arasında Şah İsmayıl Xətaiyə aid bir dastan mövcud imiş. Ancaq yazıya alınan parçada yalnız Şahın eşq macəraları yazıya alınmış, onun apardığı müharibələr, islahatları, ədəbi şəxsiyyəti və s. diqqətdən yayınmışdır.

Uzun illər elm aləminə hələ tam olaraq bəlli olmayan “Şah İsmayıl və Taclı Bəyim” dastanı haqqında ilk məlumatı 1956-cı ildə prof. Həmid Araslı vermişdir. “XVII-XVIII əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi” adlı kitabında “Şah İsmayıl” adlandırılan bir dastanın əlyazmasının Azərbaycan Əlyazmaları Fondunda 9935 sayılı cüngdə qorunub saxlandığını və bu dastanın Çaldıran müharibəsi (1514) ilə əlaqədar olaraq xalq arasında yayıldığını yazmışdır (*Həmid Araslı. XVII-XVIII əsrlər Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, ADU, 1956, s. 46-47*). Kitabda “Şah İsmayıl dastanı”ndakı şeirlərdən də nümunələr verilmişdir.

Dastan haqqında başqa bir məlumatı 1960-cı ildə prof. Əzizəğa Məmmədov vermişdir. Ə.Məmmədov da “Şah İsmayıl Xətai və Taclı Bəyim” dastanının Azərbaycanda məşhur olduğunu, lakin dastanın yazıya alınmış bir hissəsinin XVI əsrin sonlarına aid olduğunu, bu yazının qırmızı dəri cildli bir cüngdə (13x22) Azərbaycan Əlyazmaları İnstitutunda “B 200 9935” şifrədə saxlandığını yazmışdır (*Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. I c., EA-nın nəşri, Bakı, 1960, s. 338-339*).

“Şah İsmayıl və Taclı Bəyim” dastanı haqqında daha ətraflı məlumat prof. M.H.Təhmasibin “Azərbaycan xalq dastanları” adlı monoqrafiyasında verilmişdir (*M.H.Təhmasib. Azərbaycan xalq dastanları (Orta əsrlər), Bakı, Elm, 1972, s. 103, 156, 158*).

Son zamanlar Türkiyədə Nejat Birdoğanın “Alevilərin böyük hökmdarı Şah İsmayıl Xətai” adlı kitabı nəşr edilmişdir. Bu kitabda Xətainin həyatı, şəxsiyyəti, ədəbi düşüncələrindən söz açılmışdır. Həmin kitabda Şah İsmayıl haqqında xalq arasında yaranan dastana da diqqət yetirilmiş, Türkiyədə də bu dastan haqqında zəmanəmizə Taclı Bəyimlə bağlı olan bəzi söyləntilərin gəldiyi qeyd edilmişdir: Müəllif: “Türkiyədə Taclı xanımla bağlı bir xalq hekayəsi mövcuddur. Hekayəyə görə Taclı xanım Abdi bəyin qızıdır. Atasını müharibədə ölüncə Taclı da aldığı yaraları sarıyan qorucusu Durmuş xanla qaçıb şahın

yanına gəlmişdir. Bu hekayə bizə alayarımcıq gəlib çatmışdır” – deyə yazmaqdadır (*Nejat Birdoğan. Alevilərin böyük hökəmdarı Şah İsmail Hətai. İstanbul, 1991, s. 28*).

Göründüyü kimi, Azərbaycanca və Türkiyədə Şah İsmayıl və Taclı xanımla əlaqədar olaraq dastan rəvayətləri və müxtəsər süjeti mövcud olsa da, dastanın tam mətni hələlik toplanıb dərc olunmamışdır. Dastanın adı da şərti olaraq prof. Həmid Araslıya görə “Şah İsmayıl”, prof. Əzizəğa Məmmədov və prof. M.H.Təhmasibə görə “Şah İsmayıl və Taclı Bəyim”dir.

Tarixdən məlumdur ki, Osmanlı hökəmdarı I Sultan Səlimlə Səfəvi hökəmdarı Şah İsmayıl arasında 1514-cü ildə Maku yaxınlığındakı Çaldıran düzündə müharibə olmuşdur. Bu müharibə Səfəvi ordusunun məğlubiyyəti ilə qurtardı. Bu tarixi Nejat Birdoğan belə izah etməkdədir: “19 mart 1514-cü ildə Ədirnədən çıxan Osmanlı ordusu beş aydan sonra Çaldıran düzünə gəldi. Bir-birləri ilə ölüm-dirim müharibəsinə girən iki türk ordusunun əsgərləri arasında birinin o birinə məhəbbəti olan əsgərlər də var idi... Osmanlı ordusu avqust ayında Çaldıranda yerləşdi. Şah İsmayıl müharibə etməməyə nə qədər cəhd göstərdisə, müvəffəq ola bilmədi. Şübhəsiz ki, Şah İsmayılın cəhdlərinə Sultan Səlim də müsbət münasibət bəsləməli idi. İki qardaş ordu avqustun 23-də bir çərşənbə günü qarşı-qarşıya gəldi. Müharibədə Sultan Səlim qalib gəldi. Şah İsmayıl ölümün pəncəsindən qurtarıb qaçdı. Qoluna Osmanlı gülləsi dəymişdi, yaralıydı. Təbrizə üz tutmuşdu. Arvadı Taclı Bəyim müharibə meydanında qalmışdı. Söylənilir ki, Şah İsmayıl qaçarkən yorulub bir ara nəfəsini dərinəcə onu Osmanlıya qarşı qışqırdan bəylərinə qarğışlar etmişdi” (*Nejat Birdoğan. s. 17*).

İki qardaş arasındakı tarixin üzqarası olan Çaldıran müharibəsi bu müharibədə Şah İsmayılın məğlub olması, arvadı Taclı xanımın əsir alınması, XVI əsrin sonlarında dastan mövzusunə çevrilmişdir. Xalq bu tarixi hadisəni istədiyi kimi dastanlaşdırmış

və istədiyi kimi çözümlər axtarmağa çalışmışdır. Azərbaycanda mövcud olan əlyazmada xalq Çaldıran müharibəsində məğlub olan Şah İsmayılı Sultan Səlimdən daha güclü göstərmək istəmiş, tarixi hadisəni olduğu kimi deyil, öz istəklərinə uyğun bir şəkildə dəyişdirməyə, Şah İsmayılı milli qəhrəmanlıq dastanlarımızın qəhrəmanları kimi tərənnüm etməyə çalışmışdır.

Bir cəhəti də qeyd etmək lazım gəlir ki, “Şah İsmayıl və Taclı Bəyim” dastanı haqqında məlumat verən tədqiqatçılardan bəziləri Taclı xanımı Xətəinin sevgilisi (Ə.Məmmədov), bəziləri də həyat yoldaşı (M.H.Təhmasib, N.Birdoğan) kimi təqdim etmişlər. Bir çox mənbələrdə isə Çaldıran döyüşündə Xətəinin iki qadınının (Taclı xanım və Bəhrüzə xanım) iştirak etdiyi göstərilir. Prof. Oqtay Əfəndiyev əsir alınıb zorla Sultan Səlimin məmurlarından biri ilə evləndirilən qadınım Bəhrüzə xanım olduğunu yazır (O.Ə.Əfəndiyev. *Obrazovanie Azerbaydçanskoqo Qosudarstva Sefevidov v naçale XVI veka. Rus dilində. Baku, 1961, s. 118*).

Nejdet Birdoğan isə:

“Çaldıran müharibəsində məğlub olan Şah qaçarkən həyat yoldaşı Taclı xanımı itirmişdi. Bəzi rəvayətlərə görə Taclı xanım Xoy mülkəsinə pənah aparmışdı. Mülk də onu Şah İsmayılı göndərmişdi. Bir başqa rəvayətə görə isə Sultan Səlim Taclı xanımı Cəfər Çələbi ilə evləndirmişdi. Hoca Sədrəddinin atasının dediyinə görə Taclı xanım Nəsim Paşa oğlunun qardaşına pənah gətirmişdi. Paşa ağlamağına dayanmayaraq onu azad buraxmışdı” (N.Birdoğan. s. 28).

Prof. Əzizaga Məmmədov isə Taclı xanımınla bağlı fikrini belə izah edir:

“Çaldıran müharibəsində Şah İsmayılın Taclı xanım adı ilə məşhur olan sevgilisinin Osmanlı ordusuna əsir düşməsi də şairin bəzi əsərlərində də müəyyən iz buraxmışdır”. Başqa bir məqaləsində isə “Tarixi mənbələrin göstərdiyi kimi Çaldıran müharibəsində Şah İsmayıl ilə çiyin-çiyinə vuruşan Taclı bə-

yim Osmanlı ordusuna əsir düşmüşdü. Az sonra bu qəhrəman qadın öz qiymətli sırğalarını verib əsirlikdən qurtarmış və min bir əziyyətlə doğma vətəninə dönmüşdür” (*Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, 1960, s. 332.*)

Göründüyü kimi, dastan və dastan qəhrəmanları haqqında müxtəlif rəvayətlər mövcuddur. Bununla belə, Azərbaycanda Əlyazmaları fondunda mövcud olan natamam mətnlərdə şərti olaraq “Şah İsmayıl və Taclı Bəyim” adlandırılan dastanın məzmunu belədir:

Çaldıran döyüşündə Səfəvi ordusu məğlub olur. Şah, Mənsur bəyin atını minərək qaçmağa çalışır, yolda bataqlığa düşür. Nə qədər çalışsa da, bataqlıqdan çıxıb bilmir. Bu zaman şah ordu başçılarından Xəlil xan Zülqədəri görüncə onu səsleyir, Xəlil xan da özünü eşitməməzliyə vuraraq atını sürüb getmişdir. Şah tabeliyində olan insanın nakəsliyini görüb Allaha yalvarmağa başlamış və Həzrət Əlinin şərəfinə 35 beyt şeir söyləmişdir. Şeirlərdən bir bəndi belədir:

*Min bir adı vardır, biri də Xızır,
Harada arasan, orada hazır.
Əli padişahdır, Məhəmməd vəzir,
Özünü şir edən Əli deyilmi?*

Bu anda Xızır Peyğəmbər şahın köməyinə gəlir. Kəmənd atıb şahı bataqlıqdan çıxarır. Şah Xızır ağaya razılıq etdikdən sonra ondan Mənsur bəyin atını da xilas etməsini istəyir. Xızır Peyğəmbər də atı bataqlıqdan çıxarıb Şaha verir. Şah ata minib ətrafdakı 700 atlı ilə Qardaş Qalasına gəlir.

Şahın anası Aləmşah xatun “Qardaş Qalası”nda şahı gözləyirdi. Şah geri dönür, lakin çox sevdiyi Taclı xanımı görmədiyi üçün əhvalı pozulur. Aləmşah xatun ona aşağıdakı şeirlə təsəlli verir:

*Mən Allahdan dua edib istərəm,
Sənə yetə o dilbəri, ağılama.*

Bu zaman Taclı xanım yaralı halda qardaşı Durmuş xanla birlikdə Qardaş qalasına gəlir. Taclı xanım Şahın ağladığını görünəcə:

*İrənin şahısən, Türküstan xanı,
Mürşidi-kamilsən, cahanın canı.
Abdi bəyim oldu şahın qurbanı,
Taclı bəyim sana qurban, ağlama.*

Şah Taclı Bəyimə aşağıdakı qoşma ilə cavab verir:

*İstədiyim səndin, Allah gətirdi,
Odlu könlüm üstə külü yetirdi.
Düşmənimə aramızdan götürdü,
Abdi bəydən ötrü, Taclı, ağlama.*

Bundan sonra isə Salman xəlifənin, Durmuş xanın şaha təsəlli və sədaqət üçün söylədikləri şeirlər vardır. Salman xəlifə sazla Şaha aşağıdakı şeiri deyir:

*Salman xəlifəyəm, şahın bir qulu,
Yüz min qoşunun var, kürdi-dümbülü,
Çaparam Urumu, talaram çölü,
Əbdi bəydən ötrü, şahım, ağlama.*

Əlyazmalarındakı parçalardan məlum olur ki, Şah İsmayılın bu savaşdakı məğlubiyyətinə baxmayaraq əsgərlərin qəhrəmanlığı, sədaqəti, Taclı Bəyimin qəhrəmanlığı ön plana alınmışdır.

Dastanda Şah İsmayıl, Əbdi bəy, Aləmşah Xatun, Durmuş xan, Salman Xəlifə kimi tarixi şəxslər, Həzrət Əli, Həzrət Xızır kimi müqəddəs şəxslər məhəbbət və ehtiramla təsvir olunmuşdur.

XVI əsrdə Şah İsmayıl Xətai haqqında yaranan və şərti olaraq “Şah İsmayıl Xətai və Taclı Bəyim” adlanan bu dastan Azərbaycan və türk tarixinin bir səhifəsidir. Dastandakı hadisələr, hadisələrə münasibətlər, şeirlər, mədəniyyətimiz, ədəbiyyatımız və tariximiz üçün çox ibrətlidir. Türkiyədə və Azər-

baycanda xalqa məlum olan dastanın toplanması və variantların tutuşdurulub tədqiq edilməsinin ədəbiyyatımız və tariximiz üçün əhəmiyyətli olacağı düşüncəsindəyik.

Qeyd: 2000-ci ildə Ankarada nəşr olunan “Milli folklor” dərgisinin sifarişi ilə yazdığım “Şah İsmayıl və Taclı xanım” məqaləsindən sonra mən, nədənsə, bu mövzuya qayıtmadım.

2010-2014-cü illərdə Türkiyədə “Möhtəşəm yüzil” adlı çoxseriyalı bir filmi 4 il fasiləsiz olaraq izlədim və nəhayət, film haqqında “Dünya, Süleymana qalmayan dünya” adlı 14 səhifəlik bir yazını “Qobustan” jurnalında dərc etdirdim (“Qobustan”, 3-2014) və sonra “Sultan Süleymanın ekran həyatı” adı ilə 2014-cü ildə nəşr olunan “Ədəbi qaynaqlar” kitabıma daxil etdim. Demək istədiyim odur ki, Sultan Süleyman haqqında yazılanlardan biri belədir ki, atası Yavuz Sultan Səlimin (1467-1520) ölümündən sonra taxta keçən 10-cu Osmanlı sultanı Sultan Süleyman hakimiyyətinin ilk illərində atasının nədimi Hasan Canı yanına çağıraraq, ondan soruşduğu üç sualdan biri də aşağıdakı sual idi:

- Şah İsmayılın Çaldıranda əsir alınan nikahlı xanımını nə haqla bir başqası ilə nikahlandırmışdı? (Bax: Yavuz Bahadıröglü. Muhtəşəm Kanun Sultan Suleyman ve Hürrem Sultan. İstanbul, 2011, səh. 254).

Göründüyü kimi burada söhbət Taclı bəyimdən gedir.

Bir də düşünürəm ki, uzun illər özünün və oğullarının İranda şahlıq etdiyi Səfəvi hökmdarı Şah İsmayıl haqqında tarixi biliklərlə yanaşı, xalqın düşüncəsini əks etdirən mütləq bir dastan da yaranmışdır. Azərbaycanda, Türkiyədə və İranda xalq arasında yaşayan və tarixi mənbələrdə yer alan dastanı arayıb axtarmaq, onu gün işığına çıxarmaq da folklor tədqiqatçılarının görəcəyi şərəfli bir araşdırma olacaqdır.

Məqalə “Milli folklor” jurnalında Türkiyə türkcəsi ilə dərc edilmişdir. 2000, №45, Ankara

YARADICILIQ AXтарыШLARI

Ramiz Abdullayev daim yaradıcılıq axtarışında olan sənətkardır. Bu axtarışda şirin məhəbbət lirikasındakı şeirləri, Vətən, torpaq, Vətən torpağında yaşayan vətəndaşları mövzuya çevirən, incə lirik şeirləri, «Biznesmen», «Olacağa çarə yoxdur» komediyaları ilə zəmanənin nəbzini tutan Ramiz Abdullayev daha müasir mövzuda yazdığı və cəmiyyətin mənəvi-əxlaqi problemlərindən birinə həsr etdiyi «99 qardaş» adlı bir dram əsərinə də imza atdı.

İnsanların daxili aləminə nüfuz edərək, onun mənəvi sarsıntıdan yaranan dünyasını dərk etmək, insan mənəviyyatındakı psixoloji sarsıntıları qələmə alıb ifadə etmək müasir bədii yaradıcılıqda öz çəkisini və aktuallığını saxlamaqdadır. Bu baxımdan Ramiz Abdullayevin «99 qardaş» adlı dram əsərinin ana xəttini əsərin baş qəhrəmanlarının daxili aləmində gedən təbəqqülat, bir-biri ilə qarşılıqlı münasibətlərin bəhrəsi təşkil edir.

Müəllif cəmiyyətdə xeyirxahlıq rəmzi olan nəcib insanların mənəvi iztirab və həyəcanlarını psixoloji inandırıcılıqla təsvir edərək, onların prototipini canlandırmağa çalışmış, onlardakı nəcibliyi və xeyirxahlığı ön plana çəkən bir bədii nümunə yaratmağa çalışmışdır.

Əsərin məzmunu belədir:

İmkanlı bir ailənin uzun illərdən sonra bir övladı dünyaya gəlir. Sevinclərinin həddi-hüdudu olmayan valideynlər – Natiq və Məryəm uşağın müəyyən yaş həddində anlayırlar ki, övladları lal və kardır. Heç bir müalicənin təsir etmədiyini görənlər ailə övladlarının taleyinin mütəxəssis bir professorla – Nazim müəllimə bağlayırlar. Mükəmməl psixoloq olan Nazim müəllim həm də karate üzrə gözəl mütəxəssis və idmançıdır. İki yaşından Ramizə karatenin sirlərini öyrətməklə onun idmanı ilə də,

yazıb-oxuması və təhsili ilə məşğul olaraq ona gözəl bir insan, ağıllı övlad, cəmiyyət və ailə üçün sağlam bir vətəndaş kimi yetişdirir. Valideyn sevgisi ilə əhatə olan Ramiz danışmağı, insanları eşitməyi bacarmasa da, valideynlərini sevindirən, cəmiyyətə faydalı olan bir gənc olaraq yetişir.

Əsərin adı «99 qardaş»dır. Dünyada heç kimin doğma 99 qardaşı olmayıb yəqin. Amma Ramiz hələ kiçikkən ondan nə istədiklərini soruşduqda o, 99 qardaş və balaca bir şəhərin olmasını istədiyini demişdi.

Əsərin müəllifi 99 rəqəmini rəmzi mənada işlədərək Allahın bu gözəl adlarla ona dua edilməsi tövsiyə edilən adlarının 99 olduğuna işarət etmişdir. «Ər-Rəhman» - bütün yaradılmışlara xeyir və rəhmət deyilən, «Ər-Rəhim» - mərhəmətedici, «Əl Xaliq» - hər şeyi yoxdan var edən, «Əl Alim» - hər şeyi bilən, «Əl Hakim» - hökm edən, haqqı yerinə yetirən, «Əl Sabur» - çox səbirli, «Əl Vahid» -tək, zatında, hökmlərində tək olan bu gözəl adlardan bir neçəsidir.

Bu adlara layiq olan qardaşları əsərin bir yerində Ramiz (əl işarəsi ilə) «Allahımın 99 adı var, o səbəbdən olmasını istərdim» - deyir.

Ramizin atası Natiq dua edir ki, oğlunun ürəyinə düşən bu istəyi yerinə yetirmək üçün Allah ona imkan versin ki, dünyanın müxtəlif yerlərdə yaşayan və oğlu kimi 99 lal və kar uşaq toplayıb onlara himayədarlıq edib onları yetişdirsin. Allah onlara ruzi və bərəkət versin. Professor Nazim bəyin tərbiyəsi və təhsili, Natiq və qardaşı Mühəmmədin yardımı, ana Məryəmin şəfqəti Ramiz kimi 99 mükəmməl qardaş cəmiyyət qarşısına çıxar.

Pyesin I hissəsində Ramiz 99 qardaş istəyinə nail olur. Kiçik bir şəhər istəyi isə yazıçı təxəyyülü ilə, yəqin ki, əsərin II hissəsində yazılacaq. Məhv olmuş, amma insanların xeyir-xahlığı sayəsində yoxdan var olan ideal bir şəhər...

Xeyrxah və nəcib bir ailənin təmsilçiləri Mühəmməd, Natiq, Məryəm, Ramiz və professor Nazimin simasında müəllif kökdən gələn milli düşüncəyə bağlılıqdan doğan, insanlarımızın xislətində olan işıqlı, saf əxlaqi keyfiyyətlərin cəmiyyətin real həyatda daha çox göstərilib inkişaf etməsini tələqin edən, insanları xeyrxah əməllərə çağıran bir bədii nümunə ərsəyə gətirmişdir.

Bu əsərdə poeziya ilə dramaturgiya üzvi bir vəhdətdədir.

Əsərin mayası və məna dünyası insanın mənəvi-psixoloji aləmində gedən paklıq, təmizlikdən alınmışdır.

İdeyalar arasındakı gərgin mübarizə, yəni haram-halal, zəhmət-oğurluq, cəmiyyətə mənəvi zərbə, bu zərbəyə qarşı mübarizə tərəflər arasındakı mübarizədən çox yeni bir ideyanın qələbəsi ilə bitir. Bu, həqiqətin və gücün qələbəsidir, həqiqətə yönələn gücün tərənnümüdür.

Ramiz Abdullayev iki malikanə nümunəsini də əsərdə mövzuya çevirir. Biri xeyrxahlıq nümunəsi olan ailəyə xidmət üçün tikilən malikanə, digəri isə cinayətə xidmət etmək üçün tikilən malikanə. Əlbəttə, totalitar sovet rejimi dövründə bu tipli malikanə sahibi insanlar var idisə də, bunları açıq-aşkar bədii əsərə gətirmək mümkün deyildi. Çünki bunların elə hər ikisinin arxasında elə bir cinayət durduğu yazılmalı idi.

Qoyduğu məsələlərin xeyrxahlıq nümunəsinə çevirmək istəyən Ramiz Abdullayevin əsərinin şərhinə və təhlilinə ehtiyac olmasına da diqqət çəkmək istəyirəm. Maraqlı sonluqla bitən bu əsər əsasında çoxseriyalı televiziya tamaşası və uşaqlar üçün maraqlı cizgi filmi çəkilə bilər.

Qeyd: Ramiz Abdullayevin “99 qardaş” əsərinə yazılmış ön söz

TOFIQ QULİYEV (TOFIQ FƏRİD) XARİCİ MƏTBUATDA

Bu yaxınlarda televizorda məşhur alim, həmyerlimiz Lüt-fizadə haqqında söylənən bir epizodu yaxşı xatırlayıram.

Lüt-fizadədən soruşurlar ki, dünyada ən ağıllı millət kim-dir?

– Azərbaycanlı – deyə cavab verir.

– Bunu azərbaycanlı olduğunuz üçün mü deyirsiniz?

– Yox, elmi əsaslara görə. Marsın işığı hara çox düşərsə, o yerin əhalisi ağıllı olur. Marsın işığı ən çox Azərbaycan torpağına düşür.

Marsın işığının bol olduğu Azərbaycan torpağı tarixə çox böyük şəxsiyyətlər verib. Bunlar tarixin hər mərhələsində adlarını dövrün iftixar səhifəsinə yazdırmışlar. Elə Lüt-fizadənin özü kimi elmin bütün sahələrində adını iftixarla çəkdiyimiz bö-yük alimlərimiz çoxdur. İqtisadçı-alimlər sırasında adı iftixarla çəkilən Tofiq Quliyev də Azərbaycanda seçilən alimlərimiz-dəndir.

28 yaşında namizədlik, 33 yaşında doktorluq dissertasi-yası müdafiə edib, 1970-ci ildən iqtisad elmləri doktoru, pro-fessor elmi dərəcəsinə iftixarla daşıyan Tofiq Quliyev «Əmək-dar Elm Xadimi», «Şöhrət Ordeni» kimi yüksək adlara layiq görülmüşdür.

Hələ tələbəlik illərində bir sıra elmi məqalələrlə bərabər kiçik hekayələr və şeirlər də yazıb çap etdirən Tofiq Quliyevin elmi və ədəbi yaradıcılığı qoşa qanadı xatırladır. İqtisad elmi sahəsində yazdığı əsərlər həm Vətəni Azərbaycanda, həm də Vətəndən uzaqlarda nəşr edilmiş elmi marağa səbəb olmuşdur. Onun bədii yaradıcılığı da sevilmiş, təqdir olunmuşdur.

Uzun illər bir universitetdə işlədiyim müəllim həmkarım professor Tofiq Quliyev Azərbaycanda olduğu kimi onun hü-

dudlarından uzaqlarda da yaxşı tanınır. Onun əsərləri dünyanın bir çox universitetlərinin kitabxanalarında mövcuddur. Professor Kazım Əzimov yazır ki, mən 2000-2001-ci illərdə Amerika Birləşmiş Ştatlarında Dövlət Departamentinin Təhsilin İnkişafı üzrə elmi məzuniyyətdə idim. Ezamiyyətim Harvard Dövlət Universiteti (Honolulu şəhəri) və Harvard Universitetində Con Kennedi adına Dövlət İdarəçiliyi Məktəbində (Kembric şəhəri) keçdi.

Harvard Universitetinin kitabxanası dünyanın ən böyük kitabxanalarından biri - Harri Elkins Vaydener adına xatirə kitabxanasıdır. Mən vaxtımın çox hissəsini burada keçirirdim. Maraqlandım, görəsən, hansı Azərbaycan alimlərinin əsərləri həmin kitabxanada vardır? Görkəmli alim, gözəl insan, dostum Tofiq Quliyevin üç irihəcmli monoqrafiyasını orada görəndə, çox sevindim və hər bir azərbaycanlı kimi qürur hissi keçirdim.

Direktorun yanına getdim. Direktor Kristin Conson dedi ki, kitabxana dünyanın tanınmış alimlərinin kitablarını sifarişlə alır. Sizin Tofiq Quliyevin kitabları tez-tez oxunur. Bu kitablar ən çox iqtibas, sitat gətirilən kitablar sırasına daxildir. Kitabxananın «Xəbərlər» bülletenində və elektron versiyada həmin kitabların ingilis dilində mükəmməl annotasiyası verilmişdir. Çünki kitablar rus dilində yazılmışdır.

Professor Tofiq Quliyev rus dilində nəşr edilmiş «Tənzimlənən bazar iqtisadiyyatı» kitabına görə Çin Xalq Respublikası Dövlət Kitabxanasının və bu ölkənin Azərbaycandakı Səfirliyinin Fəxri Fərmanı ilə mükafatlandırılmışdır. Onun çap olunmuş kitabları dünyanın 80-dən çox ölkəsinin kitabxanasına göndərilmişdir. 30-dan çox dərslik və elmi kitabları nəşr edilmişdir.

Tofiq Quliyev iqtisad elmi sahəsində tanınan mükəmməl alim olmaqla, bədii yaradıcılıqla da məşğul olan, ədəbiyyatın bir çox problemlərinə aid fikir söyləyən işıqlı, ziyalı alimdir.

İstər Azərbaycanda, istərsə də Azərbaycandan xaricdə nəşr etdirdiyi kitab və məqalələr onun haqqında ətraflı fikir söylənməsinə imkan verir.

Tofiq Quliyevin iqtisad elminə aid bir çox monoqrafiyası da həm sovet dönəmində, həm də Azərbaycanın müstəqillik illərində Moskvada rus dilində nəşr edilmişdir.

Hələ 1967-ci ildə Moskvanın «Мысль» nəşriyyatında «Проблемы интересов в социалистическом обществе» və 1974-cü ildə «Редукция труда при социализме» əsərləri, son illərdə isə «Парадоксы экономической теории», «Регулируемая рыночная экономика», «Экономическая синергетика» kitabları, 2012-ci ildə «Экономика» nəşriyyatında yayımlanan «Кризис либерализма», 2013-cü ildə həmin nəşriyyatda yayımlanan «Экономическая логика» və Şəfa Quliyeva ilə müştərək yazdığı «Об устойчивости и надежности экономических систем» əsərləri maraqla qarşılanmışdır.

33 yaşında elmlər doktoru, professor olan Tofiq Quliyev Moskvada elmi işlərini yerinə yetirdiyi illərdə jurnalistika kursunu da bitirmiş, 28 yaşında SSRİ Jurnalistlər İttifaqının üzvü olmuşdur. O, elmi fəaliyyəti ilə bərabər ədəbi yaradıcılıqla da məşğul olmuş, onlarla elmi və bədii kitabların müəllifi kimi tanınmışdır. «Ədəbiyyatda realizm və modernizm», «Кризис музыкального искусства» (rus dilində), «Поэма о жизни и смерти» (rus dilində) kimi çoxlu satirik və yumoristik hekayələr nəşr etdirmişdir.

İndi professor Tofiq Quliyevin ədəbiyyatla bağlı araşdırmaları və bədii əsərləri Azərbaycanda və Azərbaycandan uzaqlarda Tofiq Fərid Quliyev imzası ilə yayımlanır. Bunun özəl bir səbəbi var. Uzun illər bir universitetdə işlədiyim professor Tofiq Quliyevin «Tofiq Fərid» imzası son illərdə rast gəldiyim imzadı.

Bir neçə il əvvəl həyatın amansız bir faciəsi ilə qarşılaşaraq çox istedadlı alim oğlu Fəridi itirən Tofiq müəllim bədii əsərlərinə yeni bir imza – Tofiq Fərid imzası seçdi, şeir və hekayələrini Tofiq Fərid Quliyev imzası ilə nəşr etdirməyə başladı. Oğlu Fəridi şeirləşdirən kədəri «Tofiq Fərid» təxəllüsü ilə yaşatdı. İqtisadçı-alimin bədii əsərlərinin və ədəbi araşdırmalarının bir çoxu Rusiyada, Türkiyədə və İranda çap edilir.

316 səhifəlik «Vatan aşkı» şeirlər kitabı 2018-ci ildə İstanbulda İstiklal mətbəəsində yayınlanmışdır. Kitabdakı şeirləri Türkiyə türkcəsinə çevirən Dr.Hüseyn Şərqidərək Soytürkdür.

Yenə, 2018-ci ildə onun «Babasız çocuğun hekayəsi» adlı kitabı İstanbulda yayınlanmışdır.

Son illərdə Tofiq Fərid Quliyevin bir neçə elmi və bədii kitabı Tehrandə fars və Azərbaycan dillərində nəşr olunmuşdur. 2015-ci ildə 340 səhifəlik seçilmiş əsərləri Firuz Əsədinin tərcüməsində Tehrandə «Mütərcim» nəşriyyatında 2000 tirajla fars dilində nəşr edilmişdir.

Yenə 2015-ci ildə 130 səhifəlik «Körpə qaçqın Zülfiyyə» adlı mənzumə və şeirləri Firuz Əsədinin tərcüməsi ilə 1000 tirajla Tehrandə «Mütərcim» nəşriyyatında fars dilində çap edilmişdir. İqtisadi terminlərdən ibarət olan 172 səhifəlik «Menecment» adlı əsəri Firuz Əsədinin tərcüməsində «Mütərcim» nəşriyyatında 2016-cı ildə fars dilində nəşr edilmişdir.

«Atasız uşaq» (Kudək-E Yətim) adlı 343 səhifəlik hekayələr kitabı Əkbər Ağayinin tərcüməsində fars və Azərbaycan dillərində SURUŞE SEREHR mətbəəsində Tehrandə nəşr edilmişdir. Yenə 2018-ci ildə 410 səhifəlik «Fəlsəfi düşüncələrim poetik sətirlərimdə» adlı kitabı Elmira Zəncanlının tərcüməsində Tehrandə «Xudafərin» nəşrində yayınlanmışdır.

2018-ci ildə Tehrandə «Xudafərin» nəşriyyatında Azərbaycan dilində «Fəlsəfi düşüncələrimin poetik sətirləri» adlı 128 səhifəlik kitabı da 1000 tirajla çap edilmişdir.

Kitabın «Ön söz» müəllifi Doktor Hüseyn Şərqidərəcək Soytürk əsəri «Öyüdnamə, nəsihətnamə əsəri» adlandırır.

Qarabağ mövzusunun Tofiq Quliyev poeziyasının göynəyən yeri olduğunu ifadə edən Doktor Hüseyn Soytürk «onun misralarının yolunun Qarabağdan, Ağdamdan, Şuşadan, Xankəndidən, Xocalıdan keçib gəldiyini yazır. Ön söz müəllif milli düşüncə insanda səxavət və məhəbbət payıdır. Onun birləşdirici və qoruyucu gücü vardır. Tofiq müəllim öz düşüncə ruhunda ağrı və acıları yaşayaraq onu kəlamlaşdırır və Tofiq Fərid ağrıların sızıltısını poetik sətirlərdə sakitləşdirməyə çalışır» şəklində Tofiq Fərid poeziyasının mahiyyətini izah edir.

Tofiq Fəridin çox sayda məqalə, şeir və hekayələri günümüzdə də Doktor Hüseyn Soytürkün 15 ildir ki, təsis etdiyi və baş redaktoru olduğu Tehranda Azərbaycan və fars dillərində yayınlanan «Xudafərin» adlı elmi-ictimai və mədəni dərgidə nəşr edilir. Bu yaxınlarda «Xudafərin» dərgisinin özəl sayında nəfis şəkildə yayınlanan «Əbədi yaşar şəxsiyyətlərimiz» seriyasının bir sayı da Tofiq Fərid Quliyevin ömür yolunu əks etdirir.

85 yaşlı seçilən elm adamı olan professor Tofiq Quliyev bir müsahibəsində deyir ki, obyektivlik, düzgünlük mənim üçün həyat prinsipidir. Ölümdən başqa onu məndən heç bir qüvvə qopara bilməz.

“Bu düşüncə tərzli alimliyin və insanlığın məhəng daşındır” – düşüncəsi ilə Azərbaycanımızın mötəbər aliminə cansağlığı və yaradıcılıq uğurlar diləyirəm”.

*Məqalə “Xudafərin” dərgisinin
2019-cu il, 168-ci sayında yayınlanmışdır*

GÜLZAR ŞƏMKİRLİ ŞEİRLƏRİLƏ

Deyirlər ki, Azərbaycan xalqı şair xalqdır. Bu, o demək deyildir ki, xalqın hamısı şeir yazır, şairlik edir. Bizə ona görə şair xalq deyirlər ki, biz söz anlayanıq, sözdən söz götürənik. Amma şairlik, şeir yazmaq bir başqadır. Burada istedad, mizan-tərəzi, bir də fəlsəfi düşüncə tərzı var. Mənim tanıdığım nəcib düşüncəli, şirin ləhcəli, «şeir dünyasının öz qanunu var» deyən dərin məzmunlu poeziya nümunələri, anlayışlı publisist əsərlər müəllifi Gülzar Şəmkirli zəmanəmizdə öz qələmi, poetik düşüncələri ilə tanınan xanımdır.

2006-cı ildən bu günə qədər nəşr olunan «Elə bir məhəbbət istəyirəm», «Döyüşəcəm sona qədər», «Arayın məni» kimi kitablarla bərabər onun 2008-ci ildə nəşr etdirdiyi «Sönməz günəşin ulduzları» kitabının ayrıca yeri vardır. Bu kitabda Gülzar xanım dünyanın siyasi liderləri içərisində ayrıca yeri olan Heydər Əliyev haqqında dövlət və elm xadimlərinin, şair və yazıçıların məqalələrini böyük qayğıkeşliklə toplayıb nəşr etdirmişdir.

Gülzar Şəmkirli jurnalist və şairlik fəaliyyətinə ayrıca rəng qatan «Qoşa ulduz» kimi elmi-publisist bir jurnalın da təsisçisi və baş redaktorudur. Gülzar Şəmkirlinin şeirlərinin ana xəttini isə ənənəvi məhəbbət lirikası təşkil etsə də, o, zəmanəmizin aktual problemlərini əks etdirən mövzulara da həssaslıqla yanaşır, bu mövzuları poeziyanın dilində səsləndirir. Vətən, onun bir parçası olan Qarabağa həsr etdiyi poetik nümunələr ayrıcalıq təşkil edir. Bu şeirlərdə dövlətimiz, xalqımız, onun keçmişi, bugünü qələmə alınır. Gülzar xanım özü də şeirə olan həssaslığı belə poetikləşdirirsiniz:

*Məni ruhlandırın ilhamımsınız,
Döyüş meydanında silahımsınız.
Yaxşı ki, dünyada siz varımsınız,
Sizə minnətdaram, ay şeirlərim!*

Onun lirik şeirləri güclüdür. Bu güc ülvî məhəbbətdən, dostluq və sədaqətdən yarandığı üçün oxucu ilə tez doğmalaşır, mehribanlaşır, dostlaşır. Oxucuya ona tanış və doğma olanı bir daha xatırladır:

*Yaşamaq nədirsə, mən deyim sizə,
Yaşamaq – sevməkdir, sevasən gərək.
Duyulan bir sevgi yoxdursa əgər,
Onda belə dünya nəyimə gərək.*

*Sevginin həsrəti vüsalda şirin,
Dözərək bu dərdə güləsən gərək.
Əzabsız qovuşan məhəbbətlərin,
Ömrü qısa olur, biləsən gərək!*

Şairə xanım «Məhəbbət dünyanı fəth edir» deyərək məhəbbət sözündən poeziyanın dilində əlvan çələng toxuyur:

*Elə bir məhəbbət istəyirəm ki,
Məni tac eyləyib qoysun başına,
Elə bir məhəbbət istəyirəm ki,
Keçdiyi yol fərq etməsin yaşına –*

deyərək bulaq suyu kimi saf, duru məhəbbət istəyir. İnsanoğlunun istəyi də elə belə ülvî məhəbbət deyilmi?

Onun şeirlərində məhəbbət də, həyat fəlsəfəsi də,

*«Söz qılıncdan kəsərlidir,
Hər silahdan gərəkdir» –*

düşüncə tərzində, insanlarımızın qəbul etdiyi satira anlayışı da, ailə-məişət mövzuları da oxunaqlı, düşündürücü və məzmunludur. Nümunə verdiyimiz “Sabir sözü gərəkdir” şeirində olduğu kimi.

Sabir gözü gərəkdir

*Kim deyir: «Dünyaya öz gözüm kifayətdir»,
Kimisi nə deyir ki, vacibi bəsirətdir.*

*Nə söyləyirsən, canım, məgər gözmü qəhətdir?
Zamanın tələbidir, Sabir sözü gərəkdir.
Fikir verin, son vaxtlar çoxalıb söz deyənlər,
Yeri gəldi, gəlmədi məddahlıq eyləyənlər.
Əslində iblis olub, mələk donu geyənlər,
Şəxsiyyət, ləyaqəti şöhrətə dəyişənlər.
Sonra alimlik edib, əxlaqdan dərs deyənlər.
Mərd igidi qovaraq, sonda namərd edənlər,
Əlinə fürsət düşsə, milət başı kəsənlər.
Geri zəkali olub, zəkadan dəm deyənlər,
Rüsvət almaq xətrinə, doğru işi əyənlər,
Milli pulu unudub, dollarla öyünənlər,
Fəhlələri işlədib pulların verməyənlər,
Yoxsul qohumlarını özünə yad bilənlər,
İşi keçən önündə yeddi qat əyilənlər,
Xalqın malını yeyib, xalqı bəyənməyənlər,
Göydələnlər ucaldıb, sədəqə verməyənlər,
Əslində kafir olub, dinlə pərdələyənlər.
Dindən bixəbər olub, mollalıq eyləyənlər,
Minbir firıldaq edib, sonra həccə gedənlər,
Öz dilini bilməyib, başqa dil öyrənənlər,
Tərcüməsin bilməyib, musiqi dinləyənlər,
Muğamatı söndürüb repə qulaq verənlər.
Milli donu soyunub, əcaib geyinənlər,
Daha nələr var, nələr, saymaqla bitir məgər?
Nə danışsən, canım, məgər sözmü qəhətdir?
Zaman tələb edir ki, Sabir sözü gərəkdir!*

Şeir dünyası zəngin olan Gülzar xanım Şəmkirlinin bir neçə şeirini çox möhtərəm “Xudafərin” dərgisini oxucularıma təqdim edirəm.

Bənövşəm

*Kol dibində boynu bükük qalmışam,
Çəmənindən ayrı düşən bənövşəm.
Bulud kimi dolub fikrə dalmışam,
Tənhalıqımı sənin guşən, bənövşəm?*

*Dərd-qəminlə oxşayırsan özümə,
Qorxuram sözlərim dəyə xətrinə,
Gəl gözəl, gəl dərdini de mənə,
Şən çəməndən ayrı düşən bənövşəm.*

*Utancaq qızlartək çox həyalısan,
Yəqin ki, dərdimdən az-çox halısan,
Sən də mənim kimi çox havalısan,
Dərd-qüسسə içində bişən bənövşəm.*

*Göy guruldar, diksinərsən amandır,
Dünyada hər şeydən təklək yamandır,
Sənin də həsrətin yar sarıdandır,
Sınaqlarda mərd yetişən, bənövşəm.*

*Kaş görəydim çəmənizara dönmüsən,
Dərdlərini çiçəklərlə bölmüsən.
Sevmək üçün sən dünyaya gəlmisən,
Sirrini aç sən Gülzara, bənövşəm.*

Dünya

*Yarandığım gündən mən bu dünyada,
Hey sənə imtahan verirəm, Allah!
Nə qazanmışam ki, mən bu dünyada,
Bu qədər hesabat verirəm, Allah!*

*İmtahanı verər cinayət edən,
Xalqın qarşısında qəbahət edən,
Qəlblərə soxulub, xəyanət edən,
Mən niyə imtahan verirəm, Allah?*

*Baş əymədim kimsənin artığına,
Çoxları sığınır yad qoltuğuna,
Qısılmışam tək haqqın dərgahına,
Nə qədər imtahan verirəm, Allah?*

*Mərdi qova-qova namərd eyləmə,
Namərdi qovaraq özün mərd eylə,
Haqqın yolun əbədi tutanları,
Ucaldıb, namərdə böyük dərd eylə!*

***Məqalə Tehranda nəşr olunan
«Xudafərin» dərgisinin 2018-ci il
165 sayında yayınlanmışdır.***

“DİL, YADDAŞ, VƏTƏN, VƏTƏNDAŞ” DİL VƏ FOLKLOR ARAŞDIRMASIDIR

İxtisasca iqtisadçı-mühəndis olan, uzun illər ərzində «Kibernetika, informasiya və kodlaşdırma nəzəriyyəsi» və «İnformatika» kimi sahələrdə elmi araşdırmalar aparən İsa Musayev ədəbi-bədii yaradıcılıq sahəsində də uğurlu addımlar atmışdır.

Gürcüstanın azərbaycanlılar yaşayan Kosalar kəndində dünyaya gələn İsa Musayev uzun illərdir ki, Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin «İnformatika» kafedrasının dosenti kimi fəaliyyət göstərir. Kiçik yaşlarında şəxsi həyatında baş verən faciə nəticəsində sol gözünü itirməsi onu dərin psixoloji sarsıntıya məruz qoymuş, lakin istedad və dəyanəti onu həm elmi, həm də bədii yaradıcılıq yolundan ayıra bilməmişdir. Elmi və pedaqoji fəaliyyəti ilə bağlı bir neçə monoqrafiya müəllifi olan İsa Musayev qələmini bədii yaradıcılıqda da sınamış, şeirləri və bədii əsərləri ilə də diqqət çəkmişdi. Onun elmi araşdırmalarının bədii inikası olan «Dil, Yaddaş, Vətən, Vətəndaş» adlı incələmələr kitabı informasiya və kodlaşdırma nəzəriyyəsi, kibernetika və sistemlər nəzəriyyəsi kimi elm sahələrində çalışan müəllifin uzun axtarırlarının nəticəsi kimi meydana çıxmışdır. Kitabda müəllif dil və yaddaş məsələlərini işləyib hazırladığı və «assosiologiya» adlandırdığı yeni elmi istiqamət müstəvisində həll etməyə çalışmış, folklorun mifologiya və etimologiyası haqqında maraqlı mülahizələr söyləmişdir. Odur ki, 1995-ci ildə nəşr olunmuş «Dil, Yaddaş, Vətən, Vətəndaş (Assoiativ incələmələr), Bakı, Azərbaycan Ensiklopediyası» Nəşriyyat Birliyi, 1995) kitabı əks-səda doğurmuş, haqqında bir-birindən maraqlı rəylər söylənmişdir.

Kitabda dilin mənşəyinə, mifologiya, etimologiya, etnoqrafiyaya aid məsələlərə kibernetika mövqeyindən münasibət bildirilir.

Müəllif əsərin müqəddəməsində yazır: «Dil haqqında düşünərkən, nədənsə, kəndimizin yay gecələrində buludsuz göy-

də sayrışan ulduzları xatırlayıram. Məni qınamayın, xalqın dili ulduzlu göyə çox bənzəyir. Fikir verdikcə yəqin edirsən ki, dil də ulduzlu göy qədər dərin və zəngindir.

Dildəki hər bir söz göydəki bir ulduza bənzəyir: irisi-xırdası, istisi-soyuğu, yaxını-uzağı, qocası-cavanı, görünəni-görünməyeni var.

Ulduzlar da doğulur, yaşayır, ölür, sözlər də. Xalqın da yaddaşı və dili var, kainatın da. Bu baxımdan, ulduzların tədqiqi kainatın dərinə apardığından, sözlərin tədqiqi də milli düşüncənin dərinə aparmalıdır»

Sözügədən əsərdə göstərilir ki, «Dildə və yaddaşda külli miqdarda assosiasiya damarları vardır ki, bunlar da iri bir çayın dənizağzı deltası kimi dəfələrlə ayrılıb-birləşən qollar şəbəkəsi əmələ gətirir».

”Eşqin fiziki mənası cazibə, riyazi ifadəsi isə hasil və toplama imiş!”

“Dil – informasiyanı məkandan-məkana və zamandan-zamana ötürən sistemdir. Dil informasiyanı həm də yaddaşdan-yaddaşa ötürür”.

”Yaddaş - informasiyanı məkandan-məkana və zamandan-zamana saxlayan sistemdir”.

”Dilin yaddaşı, yaddaşın isə dili vardır”.

”Dil yaddaşdan informasiya daşıyarkən, əslində, qeyri-müəyyənlik daşıyır”.

“Dilimizdə olan eyniölçülü sözlərin hamısının dildə iş-tirəkli ehtimalı eynidir, yaxud bir-birinə çox yaxındır”.

“Dil xalqın həm keçmişini, həm bugününü, həm də gələcəyini müəyyən dəqiqliklə təsvir edəndir”.

“Xalqın çoxcəhətli həyatı bir-birini uğurlu tamamlayan dil ünsürlərinin yalnız qarşılıqlı fəaliyyəti nəticəsində daha dəqiq, dolğun və gerçək əks etdirilə bilər”.

“Təbii dildə optimallığa meyil vardır”.

Müəllifin folklor, onun qəhrəmanları haqqında düşüncələri:

TÜRKÜN TANRISI GÜNƏŞDİR! ÇÜNKİ ŞUMERİN DƏ TENQRİSİ GÜNƏŞDİR! BUDUR OĞUZUN İLK MƏNASI!

Oğuz ömrü enişli-yoxuşlu, qabarıb-çəkilən, coşub-səngiyəndir.

Oğuz cəmiyyəti bulanıb-durulmada, yığılıb-açılmada mövcuddur.

Oğuz cəmiyyəti tarixi yolda basa-basa, sağa-sola əyilə-əyilə irəliləyir.

Sağla sol, alçaqla uca, yaxşı ilə pis, müsbətlə mənfi, ağla qara... yerini dəyişir, lakin ANA XƏTT – DİNAMİK TARAZLIQ xətti dəyişməz olaraq qalır.

Oğuz cəmiyyətinin ömrü dairəvi, dövrü xarakterli olub, beçə verməyə hazırlaşar arı ailəsi kimi, vahid kök, ana kök ətrafında əvvəlcə 3, sonra 6, sonra 12, sonra 24 boya ayrılır və nəhayət, dağılır. Sonra isə yenidən 1, 3, 6, 9, 12, 24 sırası başlanır.

Oğuzun qibləsi qütb ulduzudur.

Qırat – oğuzun qaradan ağa, dandan günə keçidin, Dürat isə ağdan qaraya, gündən dağa keçidinin daşıyıcısıdır.

OĞUZ ÖMRÜ İÇ-İÇƏ OLAN İKİ DÖVRƏDƏN – gün ərzində baş verən daxili dövrədən və il boyunda baş verən xarici dövrədən ibarətdir.

Yəni:

- 1. RÖVŞƏNLİK – Yerin Səhəri və Astronomik Yaz;*
- 2. KOROĞLULUQ – Yerin Gündüzü Astronomik Yay;*
- 3. MEHTƏR MURTUZLUQ – Yerin Axşamı və Astronomik Payız;*
- 4. KEÇƏL HƏMZƏLİK – Yerin Gecəsi və Astronomik Qışdır;*
- 5. NOVRUZ – Rövşənin hakimiyyətə gəlib Koroğluluğa başladığı ilk gündür.*

NOVRUZ – OĞUZUN BAŞ BAYRAMIDIR!

Quran İslam dini üçün nədirsə, oğuz, qorqud, koroğlu motivləri də türk dünyagörüşü üçün – tanrılıq dini üçün həmin şeydir. Ona görə də oğuz dünyagörüşünün mahiyyətini bunlarsız dərk etmək mümkün deyildir. Odur ki, Oğuz-Qorqud-Koroğlu motivləri məktəbəqədər təhsil müəssisələrindən başlanmaqla, bütün yaş qrupları üçün müxtəlif təqdimatlarda – nağıllar, dastanlar, tablolar, cizgi filmləri və şəkillərdə mənimsədilməlidir. Əks halda, milli siyasətdə nəyəsə nail olmaq arzu olaraq qalacaqdır.

İsa Musayev həm də «Ay işığına ömür axır» adlı bir romanın da müəllifidir. Əsərdə Azərbaycan-türk məişəti, xalqın arzu və istəkləri bədii lövhələrlə təsvir edilmişdir.

XX əsrin 60-cı illərindən bədii yaradıcılıqla məşğul olmasına baxmayaraq, İsa Musayev şeir və nəsr əsərlərinin dövrü mətbuatda nəşrinə cəhd göstərməmiş, yalnız işlədiyi universitetdə nəşr olunan «İqtisadçı» və «Azərbaycan müəllimi» qəzetlərində bir neçə şeiri dərc edilmişdir.

2017-ci ildə isə «Ötən ömrün göy qurşağı» adlı 474 səhifəlik şeirlər kitabını «Elm və təhsil» nəşriyyatında nəşr etdirmişdir.

Kitabdakı şeirlərin mövzu və mündəricəsi, forma və məzmunu diqqətçəkicidir. O, hələ 1983-cü ildə «İqtisadçı» qəzetində çap etdirdiyi «Mənim küçələrim» adlı şeirində oxucunu özünün yaratdığı tərtəmiz və parlaq işığı olan küçələrdən keçməyə dəvət edir.

*Mənim küçələrim – şeirlərimdi,
Heyrətim, həsrətim, sehrlərimdi.
Gəlin də, keçin də küçələrimdən,
Onları sizinçün yaratmışam mən.*

İsa Musayevin şeir dünyası çox əlvandır. Şeirlərinin ünvanı Vətən sevgisi, sevgi və məhəbbət, müəllim ləyaqəti, folk-

lor qəhrəmanları, nağıl, dastan deyim tərzii ilə yoğrulən milli-mənəvi dəyərlərə söykənən mövzulardır.

O deyir ki:

*Ürəyimdə bir nəğmə var, ay ellər,
O nəğmənin zili zildən zildi, zil!
Qorxuram ki, xata çıxsa dilimdən,
Dilə nə var, dil ətdəndi, dildi, dil!*

*Mayasına dəli nəərə hopandı,
Koroğlunun dodağından qopandı.
Qırın, Dürün dırnağından öpəndi,
Nəğmə deyil, o, kükrəyən seldi, sel!*

Şərəfli müəllim adı üçün İsa Musayev deyir ki:

*Qeyrətədi, qüdrətədi, qoldu, qüvvətədi,
Aqildi, kamildi, ulu hörmətədi,
Əzizdi, təmizdi, ülvi niyyətədi,
Haqq dolu, baxt dolu camdı, müəllim.*

Yüksək intellekt sahibi İsa Musayevin «Ötən ömrün göy qurşağı» adlı şeir kitabını vərəqlədikcə gözəl qoşma, gəraylı, dodaqdəyməz nümunələri ilə bərabər şeirlərində işlətdiyi aforizmlər də oxucunu düşündürür.

O deyir ki:

*«Aydın fikir, səlis dil,
Sağlam düşüncəninindir».
«Hər qıy vuran qartal olmaz,
Qartal olan dərhal olmaz».*

*«Dağ dağa qovuşmaz,
Yal-yamac olmasa».*

İqtisadi informatikaya da, poeziyaya da ürəkdən bağlı olan İsa Musayevin şeirlərinin mayasında doğma diyarımıza məhəbbət, milli-mənəvi dəyərlərimiz dayanır. Fikrini aydın, sərras bir poeziya dili ilə ifadə etməyi bacaran İsa müəllimin lirikasına xalq dilinin min bir ətri çilənib desək, yanlış olmaz.

OXŞAR BAYATILAR, OXŞAR DÜŞÜNCƏLƏR

Dünya xalqlarının folklorundakı oxşarlıq az öyrənilmiş, maraqlı bir sahədir. Müşahidə göstərir ki, müxtəlif xalqların folklor materialı çox vaxt bir-birinə bənzəyir, daha doğrusu, eyni motiv, eyni süjetin başqa-başqa xalqın şifahi ədəbiyyatında təkrarına təsadüf edilir. Dünya xalqlarının folklorunda olan yaxınlığın səbəbini arayıb-araşdırmaq maraqlı nəticələrə gətirib çıxarır. Xalq ədəbiyyatındakı bu yaxınlığın səbəbi nədir, bunu nə ilə izah etmək olar? Əlbəttə, bunun səbəbləri müxtəlifdir. Bu oxşarlıq, əsasən, bir tərəfdən dilləri bir-birinə yaxın xalqlar üçün səciyyəvidirsə, ikinci tərəfdən ərazicə qonşu olan xalqların siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələri, istək və arzularının eyni olması ilə bağlıdır. Buna görə də istəyin nəticəsinin folklor materiallarında öz ifadəsini oxşar şəkildə tapmasına təbii halın qanunauyğun məqamı kimi baxmaq lazım gəlir.

Müxtəlif xalqlarda bayatıların, atalar sözlərinin oxşarlığı, dastan və nağıllardakı yaxın süjetlər folklor əlaqələrinin öyrənilməsi baxımından maraqlı doğurmuş və bu sahə tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir.

Biz burada yalnız bayatıların bir sıra xalqların folklorundakı eyniyyətinin səbəblərini izah etməyə çalışacağıq. Bayatıya isə Şərq xalqlarının bir çoxunun folklorunda təsadüf edilir.

Eyni etnik qrupa daxil olan türkdilli xalqların adət və ənənələrində, dünyagörüşlərində, mədəniyyətlərində bir yaxınlıq olduğu məlumdur. Bu yaxınlıq həmçinin eyni folklor nümunələrinin yaranmasını da şərtləndirmişdir.

Məhəbbət, izzirab, qərblilik, həsrət, vətən məhəbbəti mövzulu bayatıların bir sıra türkdilli xalqların şifahi xalq ədəbiyyatında eyni deyim formasına daha tez-tez rast gəlinir. Bu oxşarlıq, xüsusən İraqın şimalında məskən salmış, dili Azərbaycan dilinə yaxın kərküklərin bayatılarında xüsusilə çox nəzərə çarpır. Kərküklərin bayatı (xoyrat), mahnı (mani) və atalar söz-

lərinin bir sıra türkdilli xalqların, xüsusən azərbaycanlıların folklor nümunələrinə yaxınlığı və oxşarlığı çoxdur.

Kərkük və Azərbaycan bayatılarını bir-birilə qarşılaşdırdıqda, yaxınlıqla bərabər eyni, ekiz, oxşar nümunələrə rast gəlmək olur ki, bunları ilk dəfə məhz kimin yaratdığını ayırd etmək bəzən çətin olur.

Azərbaycan və kərkük bayatılarından, demək olar ki, eyni olan bir neçə nümunəyə diqqət yetirək¹:

Azərbaycan bayatıları

*Dağlar dağımdı mənim,
Qəm oylağımdı mənim.
Dindirmə, qan ağlaram,
Yaman çağımdı mənim.*

*Əzizinəm, vay dərdim,
Vay dərmanım, vay dərdim.
El vay əkdi, gül dərdi,
Mən gül əkdim, vay dərdim.*

Kərkük bayatıları

*Dağlar dağımdı mənim,
Qəm oylağımdı mənim.
Dindirmə, qan ağlaram,
Yaman çağımdı mənim.*

*Vay dərdim,
Vay dərmanım, vay dərdim.
El vay əkdi, gül dərdi,
Mən gül əkdim, vay dərdim.*

Kədər, qəm-qüssə ifadə edən bu cür oxşar nümunələr çoxdur.

Məhəbbət mövzulu bayatılar, qəriblik, ayrılıq, vəfa, sədaqət mövzulu paralel bayatılar da çoxdur. Yenə nümunələrə diqqət yetirək:

Azərbaycan bayatıları

*Ay gedər yatan yerə,
Gün gedər batan yerə.
Sinəmi nişan verrəm,
Yar oxun atan yerə.*

Kərkük bayatıları

*Ay gedər yatan yerə,
Gün gedər batan yerə.
Sinəmi qurram nişan,
Yar oxun atan yerə.*

---

1 Nümunələr Kərkük bayatıları, Bakı, 1968; Bayatılar, Bakı, 1980; Bayatılar, Bakı, 1977; Sarı Aşıq, Bakı, 1935 kitablarından götürülmüşdür.

*Aşiqəm necə sayım,
Nə sayım, necə sayım?
Sənsiz keçən günləri,
Ömürdən necə sayım.*

*Bağça bar verəndə gəl,
Heyva, nar verəndə gəl.
Sağlığımda gəlmədin,
Barı can verəndə gəl.*

*Necə sayım,
Dərdim çox necə sayım.
Sənsiz kesən günləri,
Ömürdən neçə sayım.*

*Bağça bar verəndə gəl,
Heyva, nar verəndə gəl.
Bir gəldin xəstə gördün,
Bir də can verəndə gəl.*

Mərdlik, namərdlik, dostluq, nigarançılıq, intizar ifadə edən aşağıdakı bayatılar sanki bir elin yaratdığı müxtəlif variantlardır:

Azərbaycan bayatıları

*Mən aşiq kasad olmaz,
Mərd əli kasad olmaz.
Namərdin min loxmasın,
Doğrasan, kasa dolmaz.*

*Aşiqəm o da yandı,
Sel gəldi, su dayandı.
Özümü suya vurdum,
Alışdı su da yandı.*

*Əziziyəm gülə naz,
Bülbül eylər gülə naz.
Bu il hicran ilidir,
Ağlayan çox, gülən az.*

*Əzizim hər ayınan,
Hər günnən, hər ayınan.
Gündə bir kərpic düşür,
Ömrünmün sarayından.*

Kərkük bayatıları

*Kasad olmaz,
Zülf üzün kasad olmaz.
Namərdin min loxmasın,
Doğrasan, kasa dolmaz.*

*O da yandı,
Ürəgim oda yandı.
Ahım dəryaya düşdü,
Bahıqlar suda yandı.*

*Gülə naz,
Bülbül eylər gülə naz.
Girdim dost bağçasına,
Ağlayan çox, gülən az.*

*Hər ayınan,
Hər həftə, hər ayınan.
Gündə bir kərpic düşür,
Ömrümün sarayınan.*

Nümunələrdən göründüyü kimi, mühit və şəraitin, həyat həqiqətlərinin məhsulu olan bu bayatılar bəzi qrammatik dəyişikliklər nəzərə alınmazsa, məzmun və ruh etibarilə eyniyyət təşkil edir. Kərkük bayatılarının tərtib və nəşrində böyük xidməti olan xalq şairi R.Rza yazır: «Bəzi xoyratlarda ayrı-ayrı sözlərin dəyişilmiş olması onların bizim bayatılara yaxınlığına heç bir şübhə oyatmamalıdır. Belə fərqlər bu gün Azərbaycanın ayrı-ayrı rayonlarında oxunan eyni bayatılar arasında da vardır»¹.

Aşağıdakı məşhur bayatı hər iki xalqın folklorunda heç bir qrammatik fərq olmadan mövcuddur:

*Apardı tatar məni,
Qul edib satar məni.
Yarım vəfalı olsa,
Axtarar tapar məni.*

Bəlkə də, vaxtilə monqol-tatar zülmünün Azərbaycan xalqına gətirdiyi kədəri kərküklər də eynilə yaşamış və bu hadisə ilə əlaqədar olaraq xatırladığımız bayatı yaranmışdır.

Azərbaycan və kərkük bayatıları arasındakı yaxınlıq təkə şəkli oxşarlıqla məhdudlaşmır. Hər iki xalqda elə bayatılar vardır ki, mayası, ruhu bir, ifadə, deyim tərzı müxtəlifdir. Ağrıya-acıya, zülmə, haqsızlığa tab gətirməyən xalq bəzən fələyin özünə belə etiraz etmiş, ona asi olmuşdur.

Azərbaycan bayatıları

*Aşiqin yaxası var,
Təşnəyəm, yaxa suvar.
Fələk, əlin dəyməmiş,
Gör kimin yaxası var.*

*Ağlaram öz günümə,
Güləram öz günümə.*

Kərkük bayatıları

*Buradan qazı keçdi,
Əlində sazı keçdi.
Gəl, fələk, isbat eylə,
Kim sənənə razı keçdi.*

*Fələyin işi düşsün,
Yaydan girişi düşsün.*

---

¹ Kərkük bayatıları. R.Rzanın «Uzaq ellərin yaxın töhfələri» adlı müqəddiməsi. Bakı, 1968, s. 15.

*Fələk əlimə düşsə,
Salaram öz günümə.*

*Fələyin də bizim tək,
Namərdə işi düşsün.*

Bu bayatılardakı eyniyyəti misralardakı oxşarlıqda deyil, məzmunadakı, ruhdakı yaxınlıqda axtarmaq lazımdır.

Maraqlı bir cəhəti də qeyd etmək lazımdır ki, kərkük bayatıları ilə XVII əsrin böyük sənətkarı Sarı Aşığın bayatıları arasında da eyni olanlar vardır.

Sarı Aşıq

*Mən aşıq gözəl alma,
Yeməyə gözəl alma.
Çirkin al əsil olsun,
Bədəsil gözəl alma.*

*Mən aşıq bağda dara,
Tök zülfün, bağda dara.
Vəfalı yardan ötrü,
Rumu gəz, Bağdad ara.*

Kərkük bayatıları

*Gözəl alma,
Gözəl üz, gözəl alma.
Alırsan bir əsil al,
Bədəsil gözəl alma.*

*Bağda dara,
Yar zülfün bağda dara.
Bir vəfalı yar için,
Şam, Hələb, Bağdad ara.*

Kərkük və Azərbaycan folklorundakı yaxınlıq, şübhəsiz, yazılı ədəbiyyata da öz təsirini göstərmişdir ki, burada birinci növbədə Füzuli yada düşür. Füzuli şeirində azərbaycan və kərküklərdəki eyni deyim tərzli bayatılardan gəlmə ifadə, duyğu və hisslər tapmaq mümkündür.

Azərbaycan bayatıları

*Gör Aşıq, dər dəmidi,
Xəstənin dər dəmidi.
Təbib, dərmanın apar,
Yaramın dər dəmidi.*

Kərkük bayatıları

*Oxu candan,
Aç kitab oxu candan.
Təbib, qurbanın olum,
Çıxartma oxu candan.*

Bu könül titrədən bayatılar çox ehtimal ki, Füzuli qəzəlinin aşağıdakı misralarının yaranmasına səbəb olmuşdur:

*Eşqdən canımda bir pünhan mərəz var, ey həkim!
Xəlqə pünhan dərdim izhar etmə zinhar, ey həkim!*

*Var bir dərdim ki, çox dərmandan artıqdır mənə,
Qoy məni dərdimlə, dərman eyləmə, var, ey həkim!'*

Bu cür nümunələrin sayını artırmaq mümkündür və bu mənada Füzuli şeirlərinin hansı mənbədən su içdiyinin bir daha şahidi oluruq.

Elə bayatılar da vardır ki, onların da əsasında eyni atalar sözü dayanır. Məsələn: «Xəncər yarası gedər, dil yarası getməz», «Dad yarımçıq əlindən», «Namərdlə yemə aşı, mərdlə get daş daşı», «Hər şeyin təzəsi, dostun köhnəsi» kimi atalar sözləri aşağıdakı bayatıların şəhdində, mayasındadır:

Azərbaycan bayatıları

*Oğlum, çəkil yalandan,
Yalan yaman ilandan.
İlan vuran sağalar,
Sağalmazsan yalandan.*

*Əzizim gədə dərdi,
Gül əkdim, gədə dərdi.
Aləmi dərd öldürdü,
Məni də gədə dərdi.*

*Əzizim nədən bağlar,
Pərvanə nədən bağlar.
Əkmə namərd zəmisin,
Nə bitər, nə dən bağlar.*

*Biçarə, dalda sına,
Namərd nə, daldası nə?
Ər gərək qarşı dura,
Durasan daldasına.*

Kərkük bayatıları

*Gül yarası,
Bülbüldü gül yarası.
Xəncər yeri sağalar,
Sağalmaz dil yarası.*

*Annamaz baş ağrılar,
Can çıxar, baş ağrılar.
Dəyirman işin görər,
Çaxçaxsa baş ağrılar.*

*Daldasına
Dal bitib daldasına.
Namərd aslan olarsa,
Sığınma daldasına.*

*Arxa vermə
Bu suyu arxa vermə.
Yüz il arxasız qalsan,
Namərdə arxa vermə.*

---

1 Məhəmməd Füzuli. Əsərləri, beş cildə, I cild. Bakı, 1958, s. 229.

*Məscidin bucağında,
Şam yanır ocağında.
Baş qoyub can verəydim,
Dostumun qucağında.*

*Əski sini
Yengi qab, əski sini.
Babanın yolunu tut,
Sev dostun əskisini.*

Bayatılardakı oxşarlıq və yaxınlıq təkcə Azərbaycan və kərkük folklor nümunələri ilə məhdudlaşmır. Belə oxşarlıq tatarların, qaqauzların və özbəklərin poetik xalq yaradıcılığında da vardır. Şübhəsiz ki, bu da həmin xalqların tarixi yaxınlığı, məişət tərzisi, etnoqrafiya, adət və ənənələrindəki oxşarlıqla bağlıdır. Bu xalqlardakı oxşar folklor nümunələrini tutuşdurmaq, əlbəttə, elmi cəhətdən də maraqlıdır.

Aşağıdakı bayatı Azərbaycan, Krım-tatar və kərkük bayatılarında eyni hadisəyə münasibətin eyni təzahür formasıdır.

Kərkük xoyratı

*Bağda nə var,
Quş enməz bağda nə var,
Əsli bağban olmayan,
Nə bilir bağda nə var.*

Azərbaycan bayatıları

*Yar bilər yar qədrini,
Tar çalan tar qədrini.
Cəfa çəkməyən bülbül,
Bilməz bahar qədrini.*

Krım-tatar çınqı

*Dəryayı dalan bilir,
Dalmayan yalan bilir.
Ya cəfası çəkməyən,
Yar qədrini nə bilir.*

Aşağıdakı müqayisələr isə Azərbaycan və Krım-tatar bayatıları arasında oxşar və yaxınlığı göstərir:

Azərbaycan bayatıları

*Ağlaram ağlar kimi,
Dərdim var, dağlar kimi.*

Krım-tatar bayatıları

*Ah etdim ağlar kibi,
Dərdim var, dağlar kibi.*

*Xəzəl olub tökülləm,
Viranə bağlar kimi.*

*Kırıldı kontuçiqim,
Virane bağlar kibi.*

*Bu dağlar ulu dağlar,
Çeşməli, sulu dağlar.
Burda bir qərib ölüb,
Göy kişnər, bulud ağlar.*

*Şu dağlar ulu dağlar,
Çeşməsi suvlu dağlar.
Mında bir karıp ölmüş,
Ona da kimlər ağlar.*

*Bağçanızda gül varmı?
Gül dibində su varmı?
Bir gecəlik qonağam,
Evinizdə yer varmı?*

*Bağçalarda gül barmı?
Gül tyubinde su barmı?
Bir qedjeçik musafirim,
Evinizdə yer varmı?¹*

Folklorun bir sıra Şərqi xalqları üçün müştərək janrlarından olan bayatılar əsrlər boyu qonşu və dost olan xalqların da ən çox sevdiyi şeir formalarından biri olmuşdur. Yaxın qonşuluq və dostluq onların folkloruna da sirayət etmişdir. Qonşu xalqların atalar sözləri və məsəlləri, oyun havaları və mahnıları arasında da bir yaxınlıq və oxşarlıq görünür. B.Vahabzadənin yazdığı kimi, «Taleyi bir, tarixi bir, dağları bir, bulaqları bir, təbiəti bir, iqlimi bir olan xalqlar biri digərinin ürəyindən keçəni gözündən oxumuş, buna görə də onların mənəviyyəti bir, ruhu bir olmuşdur»².

Bayatıların bir janr kimi qonşu və dost xalqların folklorunda geniş yayılmasında, qonşuluqla bərabər, ədəbi əlaqələrin, bədii tərcümənin də böyük rolu olmuşdur.

Azərbaycan folklorunda bir ədəbi janr kimi formalaşmış bayatı qonşu xalqlar tərəfindən də sevilmiş və onların şifahi ədəbiyyatına öz adı ilə daxil olmuşdur.

---

1 Kram-tatar bayatılarına aid nümunələr 1975-ci ildə Daşkənddə nəşr olunmuş «Manələr və çınqlar» kitabından götürülmüşdür.

2 B.Vahabzadə. Sənətkar və zaman. Bakı, 1976, s. 29.

«ZƏMİNARƏ» ÜSTƏ KÖKLƏNƏN ŞAİR

*«Kitablar müdriklərin bağçalarıdır»
(Həzrət Əli)*

Bir şeirində Damət Kərimli «Zəminxarə»ni belə poetic-ləşdirir.

*«Zəminxarə» nə edirsən ürəkləri parə-parə,
Onsuz da ki, qalxıb şahə, ahu-fəryad, ahu-nalə.
Ana çalır körpəsinin laylasını həzin-həzin,
Yoxsa, sən də anasısan bu günahsız şəhidlərin.
Gecə-gündüz layla çalıb, ruhlarını oxşayırsan,
Doğrudanmı onlar «körpə», sən onların anasısan,
Doğrudanmı balasına şirin ana laylasısan.*

Şair 1990-cı illərdə Vətənin ağır 20 yanvar günlərində şəhidlər verən, erməni terrorçuları tərəfindən işğala məruz qalan torpaqlarımız, onun şəhidlərinə söyləyəcəyi ağıni yenə «Zəminxarə»yə kökləyir:

*Qoy çalınsın «Zəminxarə»,
Daş ürəklər dönsün qanə,
Bu dərdimi hansı yanə,
Deyim, Allah, deyim, Allah.*

Bu misralar Damət Kərimlinin 2001-ci ildə kiril əlifbası ilə çapdan çıxmış «Qəm üstə köklənən dünya» kitabından götürülmüşdür. 130 səhifəlik dərin məzmunlu bu şeirlər haqqında 18 il sonra bir məqalə yazmağım təsadüfi deyil. 13 mart 2019-cu ildə Rəşid Behbudov adına Mahnı Teatrında Cənubi Azərbaycanın vətənpərvər şairi, 29 yaşında İranda səhiyyə rejiminin fitnəkar siyasətinin qurbanı olan, müəmmalı şəkildə Araz çayında boğdurulan şair Səməd Behrənginin 80 illik yubileyi münasibətilə tədbir keçirildi.

Gecəyə şairə xanım Nəzakət Məmmədli ilə mən də dəvətli idim. Gecədə Əməkdar Artist Azad Şükürov belə bir şeir oxudu. Şeirin adı «Yuxum çin olacaq» idi.

*Bir gecə bir yuxu gördüm,
Gördüm, Araz boyu hər yerdə,
yığılıb sərhədlər.
Gördüm Arazdan keçirəm.
Əyilib Arazdan su içirəm.
Bu gecə bir yuxu gördüm,
Gördüm, Xudafərin körpüsündəyəm,
at belində.
Ana-bacılarım qarşıma çıxıb,
ağlaya-ağlaya.
Bu gecə bir yuxu gördüm,
Gördüm Savalan dağının ətəyindəyəm.
Bir ana çiçək verir mənə,
Bir ana çörək verir mənə.
Ayıldım, yuxumu gözümdə gördüm,
Ayıldım, özümü özümdə gördüm.
Azaldı sevincim, çoxaldı dərdim,
Gördüyüm yuxunu beləcə yozdum...
«Su» aydınlıqdır, «Ağlamaq» gülmək.
«At» muraddır, «Çörək» də qismət.
Arazdan keçəcəyəm,
Arazdan içəcəyəm,
Təbrizə gedəcəyəm,
Təbrizi görəcəyəm.*

Şeir məni çox mütəəssir etdi və müəllifinin Dəyanət adlı bir şair olduğunu söylədilər. Yadıma gəldi ki, neçə il bundan əvvəl Damət Kərimli soyadı daşıyan bir şair mənə şeir kitabını vermişdi. Kitaba belə avtoqraf da yazmışdı: «Türkçülüyün təbliğində əvəzsiz və çox-çox dəyərli işlər görmüş pak qəlblı, təmiz ruhlu, kamil bir insan, professor Maarifə Hacıyevaya ən xoş sevgi və sayğılarla müəllifdən».

Amma, bilmirəm, işimin çoxluğundanmı, ya nədənsə, bu gözəl şeir kitabını şərh edə bilməmişdim. Vətənpərvərlik ruhun-

da oxunmuş yuxarıdakı şeir mənə Damətın kitabını xatırlatdı. Bəlkə bu şeiri də elə o yazıb deyə düşündüm. Kitabda o şeir yox idi, amma o şeirin çəkisində gözəl poeziya nümunələri var idi.

Mütəəssir olduğum o gecənin ab-havası mənə gec də olsa Damətın kitabındakı şeir nümunələrini incələyən bir məqalə yazdırdı. «Təbrizimə qaytar məni», «Xocalı müsibəti», «Qarabağ», «Heydərbabaya nəzirə», «İstiqlal günü», «Oxu, Rübabəm, oxu» kimi milli-mənəvi dəyərlərimizi, tarix və mədəniyyətimizi əks etdirən şeirlərin əsas qayəsi vətənpərvərlik idi.

Kitaba ön sözü şair Vəli Xramçaylı yazmışdı. Ön söz müəllifi də Damətın yaradıcılığının əsas meyarının vətənpərvərlik mövzusu olduğunu xüsusi vurğulayırdı.

Vətənpərvərlik mövzusunun Damət Kərimlinin istər Azərbaycan, istər Cənubi Azərbaycan, istərsə də türk soyuna məhəbbətlə yazdığı şeirlərində əsas mövzu kimi səciyyəvi olduğunun şahidi oldum. Xüsusən, «Təbrizimə qaytar məni» şeiri səhnədən eşitdiyim, hələ də qulağımda səslənən «Yuxum çin olacaq» şeiri ilə çox səslənirdi. Şairin:

*Savalanın başındayam,
Ömrün ahıl yaşındayam,
Vətənin göz yaşındayam,
Göz yaşından qurtar məni,
Təbrizimə qaytar məni.*

*O gün ki, Vətən bölünüb,
Üstümüzə od tökülüb,
Araz boyu dərd əkilib,
Dərd əlindən qopar məni,
Təbrizimə qaytar məni –*

misraları bütöv Azərbaycan həsrəti, ikiye bölünmüş bir torpağın vətəndaşlarının uzun illər ürəyində qubara dönmüş niskili, həsrətidir, iki əsr ərzində Süleyman Rüstəmin, Şəhriyarın, Səməd Vurğunun, Bəxtiyar Vahabzadənin, Məmməd Arazın, Mədinə

Gülgünün, Balaş Azəroğlunun, Söhrab Tahirin və neçə-neçə söz sahibi, vətənpərvər qələm ustasının şeirlərindəki həsrət Vətəni sərhədsiz görmək istəyidir, yurdun, torpağın həsrət nəğməsidir.

Bu tarixi həsrət Damət Kərimlinin «Oxu, Rübabəm, oxu» şeirində də əslən Cənubi Azərbaycanlı olan ecazkar səslə müğənni Rübabə Muradovanın oxuduğu «Humayun»da poetikləşir:

*«Humayun»u oxuyub axıtdın göz yaşını,
Dinləyənin yandırır ürəyinin başını,
Ərdəbilin, Təbrizin torpağını, daşını,
Sıx bağına doyunca, oxu, Rübabəm, oxu,
Ta ürəyin soyunca, oxu, Rübabəm, oxu.*

Damət Kərimlinin «Xocalı müsibəti» şeiri isə XX əsrin ən böyük faciələrindən olan Xocalıda vəhşi ermənilərin törətdiyi soyqırımı faciəsi ilə əlaqədar olaraq yazılmışdı. Yeddi min əhali olan qədim Azərbaycan şəhəri Xocalı 1992-ci ilin fevralında keçmiş Sovet İttifaqının əksəriyyəti ermənilərdən ibarət olan 366-cı alayının himayəsi ilə vəhşilik və qəddarlıqla darmadağın edilmiş, 613 nəfər vəhşicəsinə qətl edilmiş, əhali soyqırımına məruz qalmışdır. Şair bu faciəni II Dünya müharibəsində faşistlər tərəfindən məhv edilən Xatına bənzədərək günahsız Xocalının Vətənə göz dağı olduğunu ürək ağrısı ilə qələmə alır və qisasın alınacağı günü ümidlə gözlədiyini yazır:

*İndi bil, ey türk oğlu,
Məhv edilən Xocalı,
Millətə səngi oldu,
Vətənəsə göz dağı.*

*Odur ki, almalısan,
Bu qisası düşməndən,
Çəkib çıxarmalısan,
Ürəyini köksündən.*

Damət Kərimlinin kitabında toplanmış şeirlər Azərbaycan adlı Vətən, xalqın milli-mənəvi dəyərlərinə münasibət, türklük sevdası ilə yoğrulmuş poeziya nümunələridir.

Vətəni, onun müqəddəs torpağını, dünyanın ən dilbər guşələrindən üstün sayan və bu üstünlüyü tutarlı kəlmələrlə ifadə edən şair dilimizin gözəlliyini də bütün təravəti ilə şeirlərinə gətirərək

Azərbaycan – ruhum evi, canım mənim,

Azərbaycan – damarımda qanım mənim,

Azərbaycan – ürəyimdə özü boyda qəmim mənim,

Azərbaycan – tufanlara sinə gərən gəmim mənim – deyir və zamanın Azərbaycan adlı Vətəni sınağa çəkdiyi üçün onun möhkəm dayanmasını, xalqın ayağa qalxmasını, son damla qanına qədər vuruşmağını istəyir.

Oyan, oyan, Azərbaycan,

Bil ki, sınaq edir zaman,

Möhkəm dayan, məğrur dayan,

Qaliblək çıx imtahandan,

Qoy itməsin adın sənin,

Tarixin qan yaddaşından

Sən min yaşa, milyon yaşa,

Od adınla qoşa yaşa,

Qoşa alış, qoşa dayan,

Odlar yurdu Azərbaycan.

Damət Kərimlinin hansı bir şeirini götürüb incələsək, bu dərin və anlamlı şeirlərdə torpaq, Vətən, Vətənin İstiqlal günü, milli dəyərlər, dini dəyərlər müqəddəsliyinə qədər hər bir anlayışın qələmə alınıb poetikləşdiyini görürük. Bu poeziya çələnci klassik şeirimizdəki qoşma, qezəllər, folklorumuzdakı bayatı, aşıq şeirlərindəki ustadnamələr, xalq müdriqliyinin hikmət və nəsihətlərinə qədər şeir şəkillərində qələmə alınmışdır. Anlamlı bir poeziya çələngi olan «Qəm üstə köklənən dünya» kitabı Azərbaycanımızın mənəvi tarixinin, onun qan yadaşının, sevən, sevilən insanların düşüncələridir. Bu düşüncələr poeziyanın dilində sənətkarlıqla qələmə alınmışdır.

ATALAR SÖZLƏRİNDƏ DÜŞÜNCƏ YÜKÜ

Ayrı-ayrı xalqların folklorundakı bənzəyiş xəlqilik və beynəlmiləlçilik ideyaları ilə də çox bağlıdır. Bu ideya xalq ədəbiyyatında özünün ən parlaq və səmimi ifadəsini ona görə tapa bilir ki, tarix boyu əzilən kütlələrin arzu və istəkləri bir olmuşdur. Odur ki, elə eyni folklor materialı da müxtəlif xalqların şifahi ədəbiyyatında öz ifadəsini oxşar, uyğun şəkildə tapır. Buna geniş yayılmış «Sehirli çıraq», «Uçan xalça» süjetli nümunələri misal gətirmək olar.

Dildən-dilə gəzən «Sehirli çıraq» hamını düşündürüb. Hamı bu əfsanəvi çıraq əldə etmək arzusunda olub. Elə bu arzu istəyə qovuşmaq meyli də dünya xalqlarının çoxunda çıraq haqqında nağıllar yaradıb. Zaman keçdikcə alimlər «sehirli-çıraq» – elektrik lampası kəşf ediblər. Eləcə də kimsənin dadına çatmaq, ona kömək əli uzatmaq, yardım etmək, kiməsə şad xəbər çatdırmaq üçün insanlar «sehirli xalça» fantaziyasına qapılmış, bu haqda nağıl və əfsanələr yaratmışlar. Nəhayət, bu nağıl və əfsanələr də həqiqətə çevrilmişdir. Müasir təyyarələr, kosmik gəmilər, süni peyklər həmin istəyin real ifadəçisi olmuşdur.

Dünya xalqlarının şifahi ədəbiyyatındakı ümumi janrlardan ən geniş yayılanı, söz yox ki, atalar sözüdür və bunları tutuşdurarkən¹ maraqlı mənzərə ilə qarşılaşırıq.

«Dostun min olsa da azdır, düşmənin bir də olsa çoxdur» atalar sözü azərbaycanlılarda, ruslarda, ərəblərdə və digər xalqlarda mövcuddur. Həmin atalar sözünü türklər belə işlədirlər «Min dost az, bir düşmən çox».

---

1 Məqalədə qarşılaşdırılan nümunələr “Atalar sözü – aqlın gözü” (tərtib və tərcümə edən A.Vəfəli), Bakı, 1976; A.Məmmədi, “Ərəbcə-azərbaycanca qarşılıqlı atalar sözləri və zərb-məsəllər”, Bakı, 1978; “Türk ata sözləri”, Sofiya, 1965; “Atalar sözləri” (tərtib edən Ə.Hüseynzadə), Bakı, 1965 kitablarından götürülmüşdür.

Dostluq insanların ən böyük idealı olduğundan bütün xalqlarda bu sırada duran atalar sözü daha çoxdur.

«Yüz manatın olmaqdansa, yüz dostun olsa yaxşıdır» (rus), «Düşməni dost elə, dostu düşmən eləmə» (osetin), «Bir dostu incitməkdən qorx, bir də düşmənə sirr verməkdən» (başqurd), «Ağacın gücü köküllə, insanın gücü dostlarıyla bilinər» (udmurt), «Dostun köhnəsi yaxşı, donun təzəsi» (türkmən), «Dostu düşünməyin, düşmənə dönər» (qırğız), «Dost sənin aynandır», «Dost məni ansın qozla, o da çürük olsun», «Qərib, dostu olmayandır» (kərkük), «Dostu çox olanın gücü çox olar» (tatar), «Yaxşı dost yaman gündə tanınar» (ərəb), «Eyibsiz dost axtaran dostsuz qalar» (osetin).

Xalqlar dostluğa xələl gətirənlərə qarşı da hikmətli nümunələr yaratmışlar. «Bərabər olmamaq dostları ayrı salır» (alman), «Dost dostla tən gərək, tən olmasa gen gərək» (Azərbaycan), «İkiüzlü dostdan düşmən yaxşıdır» (lak) və s. atalar sözləri xalqlar dostluğu ideyası ilə yaranıb yayılmışdır.

Ərazi, dil, mədəniyyət yaxınlığından asılı olmayaraq, bütün xalqlar üçün torpaq ülvidir, müqəddəsdir. Torpaq hamı üçün anadır, vətəndir. Dünyanın bir çox xalqlarının hikmətli sözlərində torpağa məhəbbətin, onu müqəddəs saymanın müxtəlif çalarlarını görürük. Torpağa çəkilən zəhmət, ona sərf edilən əməyin tərənnümü bir çox xalqların atalar sözündə eyni mahiyyət daşıyır.

«Əkin vaxtı əkməyən, biçin vaxtı ağlayar» (türkmən), «Tarlada izi ölməyən adamın süfrədə üzü olmaz» (türk), «Sən özün torpağa əyilməsən, o, sənə yaxın gəlməz» (başqurd), «Gördün ki, aclıq gəlir, əyil və ək» (fin), «Əkinçini əkinindən tanıyrlar» (madaqaskar).

İnsan millətindən, irqindən, sərvətindən, görkəmindən, əsərdə və ya azadlıqda yaşamağından, bir sözlə, kimliyindən asılı olmayaraq, məhəbbətə ehtiyac duymuşdur. Məhəbbət bəşər

övladının əbədi ehtiyacıdır. Məhəbbət mövzusu yazılı ədəbiyyat kimi, ağız ədəbiyyatının da əzəli və əbədi mövzularındandır. Bayatılarda, nağıl və dastanlarda, əfsanə və rəvayətlərdə, aşiq şeirində bu nəcib və saf mövzu misilsiz ustalqla təsvir olunmuşdur. Nisbətən ciddi, daha konkret janr olan atalar sözlərində də məhəbbət mövzusu aparıcı mövzulardandır. «Qəlbə qarımaq yoxdur, sevgiyə ölüm» (özbək), «Məhəbbətin özü ürəkdə, kədəri üzdə olur» (monqol), «Eşqin ürəyə gəlməyi asandır, getməyi çətin» (udmurt), «Böyük məhəbbətin əzabları çox olur», (vyetnam), «Məhəbbətin gözü kordur», «Məhəbbətin məsləhətçiləri yoxdur» (ərəb), «Məhəbbət gül axtarır, qısqanclıq tikan» (gürcü), «Qəm yardan vəfalıdır, heç döndərməz üz mənən» (kərkük).

Dünyanın zəhmətkeş xalqları qardaşlığı, birliyi həmişə əsas tutmuşlar. Sadə, zəhmətkeş insanların əsrlər boyu ən böyük ideali birlik olmuşdur. Odur ki, bu ideya folklorunda geniş vüsət almış, özünün ən parlaq, səmimi ifadəsini tapmışdır. Hakim siniflərin «parçala, hökm sür» siyasətinə qarşı dünya xalqlarının folklorunda birlik haqqında çoxlu atalar sözləri, zərb-məsəllər yaranmışdır. «Tək əldən səs çıxmaz» (azərbaycan), «Əgər təksənsə, bökünlə məsləhətləş» (tatar), «Quş meşədə tək yaşamaz» (osetin), «Odun tək yanmaz, yataq tək qızmaz» (tatar), «Tək odun ocaqda da yanmaz, qoşa odun çöldə də sönməz» (başqurd), «Allah dağı da tək qoymasın» (kürd).

Mərdlik, namərdlik haqqında da dünya xalqlarının çoxlu hikmətli sözləri vardır: «Keçmə namərd körpüsündən, qoy aparsın sel səni» (azərbaycan), «Dənizdə qərq ol, namərdə boyun əymə», Köpəyə yaltaqlanma, qoy yesin aslan səni» (kərkük), «Yaxşıdan ad qalar, yamandan dad qalar», «Namərd aş üstündə dillənər, mərd iş üstündə» (türkmən), «Qorxaq gəndəndə öyünər, cəsərtli qayıdanda» (gürcü) və s.

Bununla belə, elə atalar sözləri vardır ki, onlar bir sıra xalqların folklorunda eyni mənanı ifadə edir. Əlbəttə, burada

dili və eyni etnik kökə bağlılığı inkar etmək olmaz. Azərbaycan, türk, türkmən, kərkük, özbək, qırğız və başqa xalqların atalar sözlərindəki yaxınlıq buna misal ola bilər. Misal üçün, kərküklərdəki «Aqıl işinə baxar, cahil dişinə», «Balıq başdan qoxar», «Adam çiy süd əmib», «Adamın öz əli, öz kisəsi», «Azacıq aşıq, ağrımaz başım», «Ayağını yorğanına görə uzat» kimi atalar sözləri Azərbaycan, türk, türkmən, özbək xalqlarının da folklorunda mövcuddur. «Yarımdan ayrılan yeddi il ağlar» atalar sözlərini Azərbaycan, türkmən və özbək xalqları eynilə işlədir. Bizdə işlənən «Çağrılan yerə ar eləmə, çağrılmayan yeri dar eləmə» atalar sözünü türkmənlər «çağrılan yerə ərinmə, çağrılmayan yerdə görünmə» şəklində işlədirlər.

Azərbaycan və türk xalqları arasında işlənən elə atalar sözləri vardır ki, onlar məzmun və bəzən şəkilcə də bir-birinin eynidir. «Ağla gələn başa gələr» (türk), «Başıma gələn, başıma gəlib» (azərbaycan), «Mum dibinə işıq verməz» (türk), «Çıraq dibinə işıq salmaz» (azərbaycan), «Dəvəni toya çağırıblar – «dabanım böyük - oynamıram, dodağım böyük - söyləmirəm: ya suları əskikdir, ya odunları» - deyib» (türk), «Dəvəni toya çağırıblar – ya Ordubada əriyə, ya Naxçıvana duzadır – dedi» (azərbaycan), «Sənə daş atana, sən çörək at» (türk), «Düşməni səni daşla, sən düşməni aşla» (azərbaycan), «Ulunu dinləməyən ulayar qalar» (türk), «Ulu sözünə qulaq asmayan ulayulaya qalar», yaxud «Böyüyə qulaq asmayan böyürə-böyürə qalar» (azərbaycan), Qardaşdan qarın yaxın» (türk), «Qarın qardaşdan irəlidir» (azərbaycan).

«Var evi – kərəm evi», «Yox evi – ələm evi», «dərd var – gələr keçər, dərd var – dələr keçər», «Gördün yarın yar deyil, tərkin qılmaq ar deyil» və s. kimi atalar sözləri hər iki xalqın dilində eynilə işlənir.

Bütün bu deyilənlər, şübhəsiz ki, folklorlarda daha çox bəşəri təmayüllərin güclü olması ilə bağlıdır.

CƏNUBİ AZƏRBAYCAN MƏTBUAT TARİXİNİN ARAŞDIRILMASI

Xalqımızın mənəviyyat və mədəniyyət pasportu olan mətbuat tarixinin araşdırılması milli-mənəvi dəyərlərlə bağlı tarixi gerçəkliyin üzə çıxarılmasıdır.

Az xalq vardır ki, onun üzərində yaşadığı torpağı ikiyə bölündüyü üçün, bu torpaqları işğal edən dövlətlərin siyasi rejimi işğala uğramış, ikiyə bölünmüş torpaqlarda yaşayan xalqın milli mətbuatının tarixinə də zərbə vurmuş olmasın, onun öyrənilməsinə əngəl, törətmiş olmasın.

Tarixi çox qədimlərə dayanan Azərbaycan torpaqları XIX əsrin əvvəllərində ədalətsizliyə uğrayaraq ikiyə bölünmüşdür. İşğalçılıq məqsədilə Azərbaycan torpaqlarına göz dikən çarlıq Rusiyası və İran uzun illər Azərbaycan torpaqları üzərində qanlı müharibələr etmiş, nəticədə hər iki işğalçı dövlət qədim Azərbaycan torpaqlarının ikiyə bölünməsinə və bu torpaqlar üzərində hökmranlıq etməyə nail olmuşlar. 1813-cü ildə bağlanan «Gülüstan» və 1828-ci ildə bağlanan «Türkmənçay» müqaviləsi ilə hər iki işğalçı dövlət öz murdar istəklərinə nail olmuşlar. Azərbaycanın bir hissəsinin İrana, bir hissəsinin də Çarlıq Rusiyasına ilhaq edilməsi İran və Rusiya arasında imzalanan «Gülüstan» və «Türkmənçay» müqavilələri ilə gerçəkləşən uğursuz talei təxminən 200 il ərzində bir çox həqiqətlər kimi dövrün mətbuat taleyi haqqında da məlumatı çətinləşdirmişdi.

Araz çayı boyu ikiyə bölünmüş və İrana ilhaq edilmiş Cənubi Azərbaycan adlandırdığımız Azərbaycan torpaqlarında yaşayan xalqın mətbuatı və Çarlıq Rusiyasına ilhaq edilərək Şimali Azərbaycan torpaqlarında yaşayan xalqın mətbuat tarixini araşdırmaq istər dil, istərsə də əlifba ilə bağlı olduğu üçün çox mənəvlərlə rastlaşmışdır.

Bölünmüş hər iki torpaqda yaşayan vətənpərvər ziyalılar xeyli iş görsələr də, yeni araşdırmalara ehtiyac hiss olunur, qararıqlıqda qalan bir çox mətuab və onların fəaliyyətləri gün işığına çıxarılməğa çalışılır. Sovet dönəmi (1920-1991) və Azərbaycanın müstəqilliyi illərindən (1991) bu günə qədər Azərbaycanda mətuabat tarixi ilə bağılı xeyli araşdırmalar aparılmış sovet dönəmi illərində bir çox həqiqətlər söylənilə bilməsə də Azərbaycanın müstəqilliyi illərindən bu tədqiqatın miqyası genişlənərək, yeni tarixi məlumatlar gün işığı görməyə başlamışdır.

İrana ilhaq edilmiş Cənubi Azərbaycan torpaqlarında yaşayan Azərbaycan türkləri isə bu ilhaqdan sonra siyasi hakimiyyətini itirmiş, onların ana dilində təhsil alması qadağan olmuş, onlar öz təhsil dəyərlərindən məhrum olsa da, xalq öz milli kimliyini qoruyub saxlamış, qadağalara baxmayaraq öz ziyalıları və yeri gəldikdə universitet tələbələri tərəfindən gizlin və ya aşkar şəkildə bir-iki sayda olsa belə qəzet və ya jurnal nəşr etmişlər və ana dilində mətuabatı yaymağa çalışmışlar.

İlk Azərbaycan mətbəəsinin 1819-cu ildə Təbrizdə qurulduğunu və bu mətbəədə ilk mətuab kitabı 1819-cu ildə Mirzə İsanın İran-Rusiya müharibəsindən bəhs edən «Cahagiyyə» əsəri olduğu və Təbrizdə daşbasma üsulu ilə Füzulinin «Leyli və Məcnun» (1819), 1835-ci ildə Şuşada, 1874-cü ildə Gəncədə, 1887-ci ildə Şamaxıda, 1892-ci ildə Bakıda və ayrı-ayrı vaxtlarda Azərbaycanın digər şəhərlərində kitab nəşrlərinin olması bir həqiqətdir.

Bunlar bir tarixi gerçəklikdir və tarixi gerçəkliklər zamanla üzə çıxarılaçaq, qədim Azərbaycanın mətuabat tarixindən məlumatlar daha çox işıq üzü görəcəkdir. Belə bir tarixi gerçəkliklər 2014-cü ildə Türkiyədə Dr.Enver Uzunun nəşr etdiyi «İran Türk Basınının 200 yılı» (Trabzon, 2014) kitabında da görülməkdədir. Kitab tədqiqatçının Cənubi Azərbaycanda iki əsrlik (1814-2014) mətuabat haqqındaki araşdırmasıdır.

İrana ilhaq edilmiş Cənubi Azərbaycanda uzun illər hökm sürən şahlıq recimi illərində Azərbaycan mətbuatına qoyulmuş qadağalar bu torpaqlarda mövcud olan mətbuat haqqında məlumatların yayılmasına mane olmuşdur.

Dr. Ənvər Uzunun yuxarıda adını çəkdiyimiz araşdırması bu çox boşluqlardan xəbər verir. Müəllif elə kitabın giriş hissəsində yazır: «Bu gün İranda yaşayan əhalinin yarısına yaxın bir hissəsini təşkil edən İran türkləri (Azərbaycanlılar M.M.) İran coğrafiyasında uzun illər hakimiyyətdə olmalarına baxmayaraq, bu coğrafiyada 1813-cü ildən bəri fərqli bir tarix yaşanmaqdadır. Bu fərqlilik sosial yaşanmanın hər sahəsində özünü göstərməkdədir.

Siyasi gəlişmələrə bağlı olaraq İranda Türk mətbuatının inkişafı ciddi axsamalara məruz qalmışdır. Yenilikçi cəhdlərə baxmayaraq, tutucu anlayışın hakim olması, siyasi hadisələrlə də əlaqədar olmuşdur. İranda qarşılaşan siyasi müqavimətlərə baxmayaraq, İran türkləri öz mədəni fəaliyyətlərini İrandan kənardə – Azərbaycan, Türkiyə, İsveç, Kanada, Amerika, Polşa, Almaniyada davam etdirib mühacirat mətbuatı yaratmışlar» (səh. 5).

Göründüyü kimi, kitabın müəllifi İranda uzun illər Azərbaycan dilinə və mətbuata qoyulan qadağaların nəticəsində bu mətbuatı doğma ana dilində həm İranda, həm də İrandan kənardə xarici ölkələrdə yayın ziyalılardan, vətənpərvərlərdən söz açmışdır.

Müəllif İrana ilhaq edilən Azərbaycan torpaqlarında bu günə qədər yaşayan Azərbaycan türklərinin mətbuatının müstəqil şəkildə araşdırılmadığının bir gerçəklik olduğunu ifadə etmişdir.

Kitabın müəllifi 200 il ərzində şahlıq recimi illərində, 1941-1946-cı illərdə İrandakı Azərbaycan Milli Hökuməti dönəmində və 1979-cu illərdən bu günə qədər İran İslam Respub-

likası dönəmindəki türk mətbuatını araşdırmağa cəhd göstərmiş, mənbələrə müraciət etmiş və 20 illik bir çalışmanın məhsulu olan İrandakı türk mətbuatının 200 illik tarixi ilə bağlı bir mətbuatın salnaməsini əks etdirməyə çalışmışdır.

Kitabın «İran türk mətbuatının tarixçəsi» adlanan bölümündə İranda mətbəəçilik işinin uzun illər azərbaycanlıların əlində olmasına, 1848-ci ildə Təbrizdə «Təbriz Əhbarı» («Təbriz xəbərləri») qəzetinin çıxmasına baxmayaraq İranda hökm sürən monarxiya reciminin hakim olması səbəbilə bu recim əleyhinə yazılan ən kiçik yazılara görə qəzet sahiblərinin öldürülməsindən və həbs edilməsindən yazır. Odur ki, öz təhlükəsizliklərini təmin etmək üçün onlar İstanbul, London, Qahirə Kəlküttə kimi şəhərlərə köçərək orada mətbuat işlərini davam etdirir və mühacirət mətbuatını yaradırdılar.

Mühacirətə məcbur olan və dünyanın bir çox ölkələrində məskun olan Azərbaycan türklərinin bu ölkələrdə nəşr etdikləri bir çox qəzet və jurnalların bir çoxunun qısa nəşr tarixi, fotoafları da kitabda verilmişdir.

Dr.Enver Uzunun «İran Türk Basınının 200 yıldı» (1814-2014) adlı 430 səhifəlik araşdırması «Qəzetlər», «Dərgilər», «Mühacirət mətbuatı» adlı üç böyük bölümdən ibarətdir. Bundan başqa kitabın «Bibliografiya» bölümündə «Kitablar, ensiklopediyalar, məqalələr, tələbələrin yazıları, üç diplom işləri və müdafiə edilmiş bir namizədlik işinin, simpoziumlarda oxunan məqalələrin də adları qaynaq olaraq yazılmışdır.

Bundan başqa, 409-416-cı səhifələrində nəşr olunan qəzet və jurnalların adları və nəşr tarixləri də verilmişdir. Yaxşı olardı ki, bu siyahı ardıcıl olaraq əlifba sırasına görə deyil, dövrlərə görə veriləydi. Yəni, şəhliq recimi illəri 1941-1946-cı illərdəki Azərbaycan Milli Hökuməti dövrü, İslam İnqilabından sonrakı dövr və xaricdə nəşr olunan mətbuatın ili və

yeri, universitet tələbələri tərəfindən nəşr olunan və az ömürlü qəzet və jurnalların ili və yeri.

Kitabın bir fəslə «Tarixi dövrlərə görə mətbuat orqanları» adlanır. Bu fəsildə tədqiqatçı 1819-cu ildən başlayaraq müxtəlif illərdə yayınlanan qəzetlərin və jurnalların siyahısını verir (səh. 35-45).

Sonrakı səhifələrdə (49-404) dünyanın bir çox yerlərində Azərbaycan dilində nəşr olunmuş qəzet və jurnalların şəkilləri, onların nəşr tarixi verilmişdir. Bu nəşrlərin əksəriyyəti çox qısaömürlü olmuşdur. Elə qəzet və jurnallar var ki, onların da bir-iki nömrəsi, ya da bir-iki illik nəşr tarixi olmuşdur.

Yaxşı olardı ki, İranda şəhliq recimi dövründə, İranda Azərbaycan hökuməti dövründə, tələbələrin səy göstərən nəşr etdikləri azömürlü qəzet və jurnalların dövrü, ziyalıların İranda kənardakı xarici ölkələrdə yayınladıqları qəzet və jurnalların dövrü və 1979-cu ildən bəri İran İslam Respublikası dövründə nəşr olunan mətbuatın tarixini əks etdirən məqalələr ayrıca başlıqlarda ifadə olunaydı.

1979-cu ildə İranda şəhliq reciminin çökməsindən sonra bərqərar olan İran İslam Respublikası hökuməti İranda Azərbaycan dilində bir neçə qəzet və jurnalın nəşrinə icazə verdi. Kitabda bu nəşrlərin siyahısı verilməsə də, nəşrlərin çoxu ya qısaömürlü olmuş və ya bir çox nəşrlər bağlanmış, bir çoxu da öz yayınını davam etdirir.

İran İslam Respublikasında Azərbaycan və ya Azərbaycan və fars dillərində nəşr olunan qəzet və jurnalların içərisində uzunömürlülərdən bir neçəsinin adı, nəşri və nəşr tarixi kitabda öz əksini tapmışdır. Bunlardan biri 1979-cu ildən Azərbaycan və fars dillərində nəşrə başlayan professor Cavad Heyətin nəşr etdiyi rüblük «Varlıq» jurnalının Cavad Heyətin vəfatından sonra jurnalın fəaliyyəti zəifləmişdir.

2003-cü ildən Təbrizdə fasilələrlə nəşr olunan «Azəri» dərgisi, üç ildir nəşr olunan «Yeni yol», dörd ildir nəşr olunan «Dilmac» qəzeti, Ərdəbildə nəşr olunan «Araz», Urmiyada nəşr olunan «Yeni yol» xəbər acansı, «Ağrı» qəzetləri yayınlanır.

Nəşrinə 2003-cü ildən başlayan «Xudafərin» jurnalı həm Azərbaycan, həm də fars dillərində yayınlanan aylıq elmi-ədəbi dərgidir. Jurnalın sahibi və baş redaktoru Dr.Hüseyn Soytürkdür. Günümüzdə jurnalın saytda oxucusu 71 mindən çoxdur. Başqa sosial mediya da isə oxucusu 100 mini ötür.

«Xudafərin»in üstünlüyü bir də odur ki, o, bu günə qədər 300-dən çox Azərbaycan dilində kitab nəşr edib ədəbi ictimaiyyətdə təqdim etməklə bərabər Azərbaycanda yayınlanmış bir çox önəmli tarixi kitabları da farscaya tərcümə edib nəşr etmişdir.

«Xudafərin» jurnalının ən böyük yeniliklərindən biri də 2019-cu ildən başlayaraq «Əbədiyaşar şəxslər» silsiləsindən özəl seriya kitabları Azərbaycan dilində nəşr edib o taylı soydaşlarımıza təqdim etməsidir.

Cənubi Azərbaycan tarixindən bəhs edən və böyük zəhmət hesabına ərsəyə gələn «İran Türk Basınının 200 yılı» kitabında bir pərakəndəlik nəzərə çarpsa da, kitabdən İrandakı Azərbaycan mətbuatının 200 illik tarixi haqqında ətraflı məlumat almaq mümkündür.

PUBLİSİSTİKA

XUDAFƏRİNDƏN TEHRANA...

*Qaribə dönmüş ellərim,
Qürbət deməyə gəlmir dilim.*

Nizami Mirzə

Astaradan başlayaraq Ərdəbil, Sərəyn, Muğan, Parsaabad, Aslandüz, Horadiz, Xumarlı, Xudafərin, Qumlaq, Əhər, Qaradağ, Kələybər, Zəncan, Təbriz, Üskü, Kəndivan kimi bir çox Azərbaycan kənd və şəhərlərini gəzib dolaşdım. Bu səyahət həm də məni bir daha dünyanı dərinləndirən dərk etməyə vadar etdi, insanları, dostları, soydaşları daha yaxından müşahidə etməyimə vəsilə oldu.

Başqa səfərlərimdən fərqli olaraq məni bu səfərə vadar edən içimdə illər uzunu alışıb-sönən torpaq, Vətən sevdası idi. Axı mənim ulu babalarım və bir nənəm də Cənubi Azərbaycan deyilən Vətəndən Gədəbəyə gəlmişdilər. Böyüklərin dediyinə görə ata babam Kəblə Həsən Təbriz yaxınlığındakı Üskü şəhərindən, ana nənəm Fatma nənə Qaradağdan, ana babam İskəndər Ördəklidən gəlmişdilər. Gədəbəydə ona «Ördəkli İskəndər», Fatma nənəyə «Qaradağlı Fatma», babam Kəblə Həsən Gədəbəyli qızı Gülsüm nənə ilə evləndiyi üçün Gülsüm nənəyə «Ayrılm Gülsüm» deyərtilər.

Bütün bu məlumatları uşaqlıqda kimsə bizə deməzdi. Sovet hökumətinin sərt qanunları belə təbliğatı yasaq etmişdi. Mən bunları zamanla araşdırıb bildim. Gədəbəylilər içində Xoylular, Təbrizlilər, Zəncanlılar, Zunuzlular, Mərəndlilər adı ilə tanınanlar çox idi. Bunların ulu babaları Cənubi Azərbaycandan gəlib Gədəbəydə kök salmışdılar. Ümumiyyətlə, Gədəbəydə qızıl və mis mədənləri olduğu üçün bu insanlar sovet

dönəmindən əvvəl - çar Rusiyası zamanı, böyük ehtimalla, Gə-dəbəyə iş üçün gələn insanlar idi.

Xudafərindən Tehrana uzanan 1000 km səfərdə müsahibim, yol yoldaşım əslən Xudafərinli olan, indi Tehrandə yaşayıb 15 ildir ki, Tehrandə Azərbaycan və fars dillərində nəşr olunan «Xudafərin» adlı mükəmməl bir jurnalın təsisçisi və baş redaktoru, psixoloq alim Hüseyn Şərqi-dərəcək Soy-türk idi. Hüseynin «Soy-türk» ləqəbi müsahibimin özünə seçdiyi ləqəbdir. Yəni, soyu türk olan azərbaycanlı, «Şərqi-dərəcək» isə ailə soyadıdır. Xudafərində zəlzələ nəticəsində məhv olan, ancaq kiçik bir ərazidə mövcud olan Dərəcik kəndindən olduğu üçün müsahibim Hüseyn «Dərəcik» deyil, «Dərəcək» şəklində soyadını davam etdirir. Nəslin «Şərqi-dərəcik» şəklində yaşayan soyadı Hüseyn bəyin imzalarında «Şərqi-dərəcək» şəklində ifadə olunmaqdadır.

Qeyd etdiyim kimi, Dərəcik Xudafərində Hüseynin dədə-baba kəndinin adıdır. Soyad kimi Hüseyn bəy onu Şərqi-dərəcək şəklində yazır. Yəni Şərqi qədər şirin, mənalı. Hüseynin məmləkəti Xudafərin isə 30 min əhalisi olan bir qəsəbədir. Xumarlıda tikilən bir məscidin tarixi də çox maraqlıdır. Bu məscid Azərbaycan xanlıqlarını işğal etmək üçün vaxtilə Rusiya-İran (1806-1813-1826-1828) müharibəsi dövründəki Rusiya ilə İran arasında bağlanan və Azərbaycanı Araz çayı boyunca Rusiya və İran dövlətləri arasında ikiye bölən «Gülüstan» və «Türkmənçay» müqaviləsindən sonra rus dövlətindən imtina edib Arazı üzərək Xudafərinə keçən, sonralar Cənubi Azərbaycan vətəndaşı ona bir rus generalı – Aleksandr Dmitriyevič Petrov tərəfindən tikilən və günümüzdə də fəaliyyət göstərən bir məsciddir. Xudafərində yerləşib islam dinini qəbul edərək, müsəlman olan rus generalı Kərbəlaya getmiş, Kəblə Həsən adı ilə Xudafərinə dönmüş və həmin məscidi öz xərçi ilə tikdirmiş, müsəlman qadınla evlənmişdi. Onun iki qızı, üç oğlu olmuşdu. Nəvə-nəticələri bu gün də yaşayır və böyük bir nəslə əhatə edir.

Kəblə Həsən mənim yol və səfər yoldaşım, müşayiətçim Doktor Hüseyn Soytürkün ana babalarındandır.

Çox maraqlı və yüksək intellektə sahib olan Doktor Hüseyn Soytürk beş barmağıtək bildiyi Cənubi Azərbaycan torpaqları, onun hər kəndi, dağı, dərəsi, onların tarixi və mədəni səviyyəsi haqqında yol boyu verdiyi məlumatlarla mənim bildiklərimi zənginləşdirirdi.

Diqqətimi çəkən və məni sevindirən bir cəhət bu kəndlərin adlarının Azərbaycan mənşəli olması, görüşdüyümüz, rast gəldiyimiz insanların elə ana dilində danışması idi. Bir çoxunun təhsilinin, ümumiyyətlə, məcbur olaraq fars dilində olmasına baxmayaraq, insanlar yaşadıkları yerin ləhcəsi ilə doğma Azərbaycan dilində danışdılar. Anaların südü ilə qanlarına hopan Ana dilində. Butaylı Azərbaycan şairimiz Famil Mehdi bunu nə qədər sərəst ifadə etmişdir.

*Azərbaycan mənim elim,
Azərbaycan mənim dilim,
Doğrasan da dilim-dilim,
Ana dilim ölən deyil,
Başqa dil çönən deyil.*

Vaxtilə xalq şairimiz Süleyman Rüstəm Təbrizdə olarkən bir fars şovininə dediyi:

*Mən sənin dilinə dəymirəm, cəllad,
Gəl sən də bu ana dilimə dəymə.
Sənin də bağın var, gülün var, çəkin,
Bağımda əkdiyim gülümə dəymə.*

Ana dilində və fars dilinə misilsiz əsərlər qoyub getmiş ulu Şəhriyarımız isə:

*Türkün dilitək sevgili, istəkli dil olmaz,
Başqa dil qatsan bu əsil dil dönüb əsil olmaz -*

demiş, ana dilini ana südü kimi halal bilmişdi. Bu halal ana dilini bu gün Cənubi Azərbaycanda xalq yaşadır.

Yol boyu gördüyüm kəndlərin əksəriyyətinin adları Azərbaycan mənşəli toponimlər olduğu da Şəhriyarın söylədiyi əsillikdən gəlirdi və Arazın o tayında 1813-cü ildən İrana ilhaq edilmiş Cənubdakı Azərbaycan torpaqlarının varlığından, tarixindən, mədəniyyətindən xəbər verirdi. Kəndlərin yadımda qalan və yol xatirə dəftərimə qeyd etdiyim bir neçəsinin adları: Çanaxçı, Körpülü, Babaylı, Muğan, Cəfərqulu uşağı, Subasdı, Güngörməz, Zonbalan, Xənəyə, İmarat, Aynalı, Məkidi, Peyqam, Dımırıq, Mövlam, Sarıbulaq, Təzəkənd, Ənbastıq, Çılpaqlar, Güncük, Aslandıüz (deyilənə görə Nadir şah bu kənddə tac qoyub), Muştuluq, Göydərə, Heris, Yenice, Sütən, Saxsılı, Ağcaqışlaq, Heydərkənli, Horadiz, Qağalı, Qaraçı kəndi, Şahyurdu (deyilənə görə Nəsrəddin şah buradan keçib Avropaya gedib), Miyan, Qaraçimən, Bostanabad (keçmiş adı Ucar), Xoşginab, (Şəhriyarın ata yurdu, kəndi) Heydərbaba dağı, Şəngilava, Qurugöl. Bu kənd adları bizim toponimlərlə bacı-qardaşdı.

Bu yerdə ulu Şəhriyarımızın nisgilli misraları da yada düşməyə bilərmə?

*Araz deyər ulduz kimi axaram,
Gözaltıyla sağa-sola baxaram.
Qəhərlənib ildirimtək çaxaram,
Kəsməliyəm iki qardaş arasın,
Ağladırım bağlamadan yarasın.*

*Bizlər ki, lap bir dil, bir qan qardaşıq,
Qardaş qalsın, insanlarıq, yoldaşıq.
Ayaqlara pis sarışıb sarmaşıq,
Pasport ilə deyir getsən, sözüüm yox,
Pasport deyir, adam vardır, özüm yox.*

Bu da Xudafərin körpüsü. Həsərət körpüsü. Bəxtiyar Vahabzadənin

*Çəkdik, çəkirik biz ki, yüz ildən bəri həsrət,
Döndərdi qaranlıqlara gündüzləri həsrət - deyirdi.*

Tarixin canlı şahidi, yanında da Sınıq körpü. Vəhşi ermənilərin torpaqlarımızı işğal, talan edib, sonra yandırdıqları Dirili, Qumlaq kəndləri.

Elə Arazın bu tayındakı Xudafərindən ermənilərin yandırdıqları kəndlər açıq-aşkar görünür. Yandırılmış Qumlaq kəndi, Diridağ ətəklərindəki Dirili kəndi göz dağı kimi bizə baxır, ürəyimizə qılınc kimi soxulur, erməni vandalizminə, vəhşiliyinə nifrətimizi birə-beş artırır.

Bunlar ürəyimi deşə-deşə Araza baxıram və

Axma, Araz, dayan bir az,

Bir ürəyi cəllad kimi

İki yerə bölmək olmaz –

bayatısı ilə sanki Arazı ittiham edirəm.

Yazıq Araz. Deyəsən, hamıdan çox sən söyülür, ittiham edilirsən bu vandalların, şovinistlərin yerinə. Amma Şəhriyərəmiz deyib ki,

Eşq əhlisən, yaxşı məni qanarsan,

Çox kipləmə, od tutub odlanarsan.

Gözlər yağış yağdırmasa, yanarsan,

Mənim qaynar çeşmə kimi gözüüm var,

Odur, məndə hər cür dərdə dözüm var.

ƏRDƏBİL. Astaradan sonra gördüyüm ilk böyük tarixi şəhər. Şəhərə çatar-çatmaz ağılıma ilk gələn şairə dostum Nəzakətin «Ərdəbil» şeiri oldu. Axı onun da babası elə Ərdəbil-dən Bakıya gəlmişdi.

Babam deyib, o taylıyam,

Doğulduğum, böyüdüyüm o yerlərdə qalıb izim

Bu izləri öpmək üçün,

Atam gəzib xəyalında dizin-dizin, Ərdəbilim -

demiş şairə bacım.

Tarixə Səfəvi dövlətinin möhürünü vuran qədim Ərdəbil şəhərində gözəl **ŞEYX SƏFİ TÜRƏSİNİ** görmədən getmək

olmaz. Şeyx Səfi Türbəsinin möhtəşəmliyini, Şah İsmayıl babamızın gəzdidiyi cığırları, gözlə görə bilmədiyimiz məzarını, onun məğrur heykəlini görmədən buradan ayrılmaq mümkün deyil.

Ərdəbildəki Şeyx Səfiəddin Ərdəbilinin (1252-1338) türbəsi öz möhtəşəmliyi və gözəl memarlığı ilə bu gün də göz oxşayır.

Yolumuz **KƏLEYBƏRƏDİR**. Burada Hüseyinin qohumları Bayram bəyin, Aləm xanımın, Ərsalan bəyin, Rəxşəndə xanımın qonağı olduq.

Məşhur **BƏZZ** qalası, yəni qəhrəman Babəkin qalası. Hava çox isti olduğu üçün dağların sinəsində möcüzəli şəkildə dayanmış Bəzz qalasına çıxma bilmədim. Yalnız onun füsunkar görkəmini və məğrur duruşunu uzaqdan-uzağa heyranlıqla seyr etdim. Babalarımızın məğrurluğu qarşısında bir daha baş əydim.

İndi **ŞƏHƏRƏ** gedirik, Qaradağ mahalının mərkəz şəhərinə.

Əhərdə XIII əsrə aid Şəhabəddin Mahmud Əhəri türbəsi tarixin canlı salnaməsidir. Əslində dövrün məktəbi və idarə mərkəzi olmuşdur bura. Şah İsmayılın da burada dərs aldığı söylənilir. Binanın içərisində bir imzalar otağı var, orada Şah İsmayılın da imzası var. Bura indi muzey kimi fəaliyyət göstərir. Bir çox məlumatları elə Hüseyin bəy verirdi. Müsahibim Hüseyin Soytürk belə bir lətifə də danışdı: «Əhərlə Təbrizin futbol komandası oynayır. Əhərli azarkeşlər «Əhər udacaq» – deyər qışqırırlar. Təbrizli azarkeşlər isə «Yox, şəhər udacaq» demişlər (şəhər, yəni Təbriz şəhəri).

Şəhriyarın şeirində də Azərbaycanın o tayında və bu tayında olan bir neçə Azərbaycan şəhəri kimi Əhərin adı çəkilir.

*O taydadır Şəki, Şirvan, Qarabağ,
Bu tayda da Meşkin, Əhər, Qaradağ,
Bir-birindən Arazdan almış soraq,
Araz bizi ayırmadan dağlayıb,
Son özü də gecə-gündüz ağlayıb.*

Yolumuz **ZƏNCANADIR**. Yaxınlıqdakı möhtəşəm **SULTANIYYƏ** şəhərindəki tarixi Sultaniyyə gümbəzinədir. Azərbaycan Elxanilər dövlətinin möhtəşəm memarlıq abidəsi olan Sultaniyyə gümbəzini gəzib-dolaşdıq.

Tarixçilərin yazdığına görə XIII əsrdə monqol yürüşlərinin və onların keçirdikləri siyasətin ləngidici təsirinə baxmayaraq, Azərbaycanda mədəniyyət, incəsənət, elm və ədəbiyyat öz inkişafını davam etdirirdi. Azərbaycan Şərqi ən mühüm mədəni mərkəzlərindən biri olaraq qalmaqda idi.

...Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərində möhtəşəm memarlıq abidələri yaradılırdı. Təbrizdə Şamqazan, Rübü Rəşidi məhəllələri, Ərk qalası, şəhərin Kohən meydanında məscid, xanəgah, mədrəsə, Muğanda Mahmudabad şəhəri, Abşeronda Mərdəkan, Ramana və Nardaran qalaları, Marağada, Zəngilanda, Naxçıvanın Qarabağlar kəndində görkəmli məqbərələr, Urmiyada (1227-ci il), Mərənddə (1331-ci il) və s. yerlərdə əzəmətli məscidlər, mədrəsələr, xanəgahlar inşa olundu.

...Azərbaycanda astronomiya (nücum), riyaziyyat, tibb, fəlsəfə, tarix, coğrafiya və s. elmlər üzrə əhəmiyyətli kəşflər edildi, əsərlər yazıldı. Görkəmli alim Məhəmməd Nəsirəddin Tusinin rəhbərliyi ilə 1259-cu ildə açılmış Marağa rəsədxanası və eləcə də, XIV əsrin əvvəllərində Şamqazanda tikilmiş rəsədxana Şərqdə astronomiya elminin mərkəzinə çevrildi

...Zəncan şəhərindəki möhtəşəm Sultaniyyə gümbəzi XIII əsr Azərbaycan Hülakilər (Elxanilər) dövrünün tarixi abidəsi kimi qiymətlidir. Tarixçilər XIII əsrdə monqol şahzadəsi Hülakü xanın (1258-1265) Hülakülər (Elxanilər) dövlətini yaratması ilə Azərbaycanın bu dövlətin siyasi-inzibati mərkəzinə çevrildiyini, Təbrizin bu dövlətin paytaxtı olduğunu yazırlar (bax: «Azərbaycan tarixi». I cild. Bakı, 1994, səh. 346, 347, 325).

Professor Əlyar Səfərli də «Qədim və orta əsr Azərbaycan ədəbiyyatı» adlı əsərində yazır ki, «XIII əsrin axırlarında

Elxanilər dövlətinin yaranması iqtisadi, ictimai sahədə olduğu kimi mədəniyyət sahəsində də öz bəhrəsini verdi. Marağada tikilən rəsədxana, Təbrizdə tikilən «Rəbi Rəşidi» adlı böyük elm şəhərciyi bu zamandan başlayaraq həqiqi intibah mədəniyyəti mərkəzinə çevrildi. Bu elm mərkəzlərində Şərqi hər yerindən gələn tələbələr oxuyur, alimlər çalışırdı. Elxanilər dövründə Azərbaycan intibah mədəniyyəti, xüsusən XIV əsrdə gur inkişaf yoluna qədəm qoydu» (səh. 138).

Ciddi, əhəmiyyətli böyük yaradıcılıq yolu keçən, əsərləri Azərbaycan ədəbiyyatı tarixində bir epoxanın bədii əksi olan dramaturq Cəfər Cabbarlı (1899-1934) da Azərbaycanın müstəqilliyi illərində (1918-1920) yazdığı «Azərbaycan bayrağı» adlı şeirində üçrəngli Azərbaycan bayrağını iftixarla tərənnüm edərək, Azərbaycan bayrağındakı Ay və Ulduz, Qırmızı, Yaşıl, Göy rənglərin rəmzi mənasının bədii əksini ifadə etmiş, göy rəngin XIII əsr Azərbaycan Elxanilər (Hülakilər) dövlətinin türk (Azərbaycan) nişanı olduğunu yazmışdır.

Bu ay, ulduz boyaların qurultayı, nə demək?

*Bu göy boya Göy Monqoldan qalmış bir türk nişanı,
Bir türk oğlu olmalı.*

*Yaşıl boya islamlığın sarsılmayan imanı,
Bu al boya azadlığın, tәмәddüdün fәрmanı,
Mәdәniyyәt bulmalı.*

Sultaniyyənin XIII əsrdən qədim Azərbaycan torpağındakı mövcudluğu tarixi bir gerçəkliyin ifadəsidir. 1813-cü ildə Azərbaycan torpaqları Rus və İran dövlətləri arasında Araz çayı boyunca ikiye bölünsə də, qədim tarixi olan Azərbaycanda bu gün də ayaqda qalan tarixi abidələr öz varlığı ilə tarixin gerçəkliyini yaşadır. Bunlardan biri də Sultaniyyədir.

Elxanilər dövründə Sultan Məhəmməd Xudabəndə¹ (1304-1316) adı ilə tanınan Ulcaytunun hakimiyyəti zamanı dünyəvi

---

¹ Ulcaytu xan İslam dinini qəbul etdikdən sonra ona Məhəmməd Xudabəndə adı verilmişdir.

tarixi miras sayılan Sultaniyyənin içərisindəki yazılar göstərir ki, hündürlüyü 48,5 metr, daxili girişi 25,5 metr olan tarixi Sultaniyyə gümbəzinin təməli Sultan Məhəmməd Xudabəndə adı ilə tanınan Ulcaytunun (1304-1316) göstərişi ilə qoyulmuşdur. Gümbəzin sahəsi 314-216 metr olmaqla 16 bürcdən (zirvədən), yaşıl əhəng daşından tikilmiş 2 şimali və cənubi darvazalardan ibarətdir. Memarlıq tarixində binanın ikili üzlüyü olması dünya memarlığında ilk dəfə bu binada istifadə olunmuşdur. Gümbəzin çöl qatının üzlüyü firuzəyi rəngdə keramika ilə örtülmüşdür. Bu tarixi binanın bəzək işləri cürbəcür keramika işlərindən, gəc üzərində rəsmlərdən, şəbəkətipli kərpic işlərindən, gəc və kərpiclərdən, bəzək işlərindən, parça üzərində gəcdən naxışlardan, Quran ayələrindən və hədislərdən, parçalardan ibarətdir.

Sultaniyyə gümbəzi Elxanilər dövründən qalan ən mühüm tarixi memarlıq abidələrindən biridir ki, onun nümunələrinin təsirini tarixi memarlıq abidəsi olan Florensiyadakı Santa Mariya Delfunre kilsəsində görmək olar.

Qübbə dünyada üçüncü qübbə hesab olunur. Birinci qübbə sayılan Santa Mariyanın hündürlüyü 87 metr, ikinci qübbə Aya Sofyanın hündürlüyü 56 metr, üçüncü isə Sultaniyyədir ki, onun hündürlüyü 48,5 metrdir. Sultaniyyə 800 ilə qədər tarixi özündə yaşadır.

QARADAĞ adlanan dağ yolu ilə yolumuza davam edirik. Yeri gəlmişkən, Qaradağ XVIII əsrdə Azərbaycanda yaranmış xanlıqlardan biridir. Neçə-neçə kilometrə uzanan Qaradağ dağları, oradakı kəndlər ərazinin böyük bir hissəsini əhatə edir.

Yolumuz **TƏBRİZ** tərəfədir. Hələ Təbrizi, Kəndivanı, Üskünü görəcəyik. Hər halda təəssüratın, insanların ürəyimizcə olacağını düşünürəm.

TƏBRİZƏ çatdıq. “Təbrizin nə gözəl emblemi var”, “Dilənçisiz şəhər”. Hüseyn bəyin bacısı oğlu Əkbərin dostları olan nəcib və qonaqsevər bir ailə bizi qarşıladı. Heç bir za-

man unutmayacağım ailənin xanımı Rizvanə xanım və həyat yoldaşı Asəf ağa böyük qonaqpərvərlik göstərdilər. İki gün Təbrizi doya-doya gəzdim. Burada «Şairlər məzarlığı»nı, «Ərk qalasını», «El gölü»nü ziyarət etdik.

Şəhriyarın məzarını hələ 2008-ci ildə ziyarət etmişdim. İndi məzar nəfis şəkildə bərpa olub, Şəhriyarımızın adına layiq.

XIII əsrdən qalma Ərk qalası öz məğrur görkəmindədir. Şəhriyarın hələ 1968-ci ildə Xalq şairi Məmməd Rahimə yazdığı aşağıdakı misralar qulağımda səslənir:

*Üfüqlərə rəya rəngin yaxıram,
Timsalivi dağlar üstə taxıram,
Eynalıdan, Ərk üstündən baxıram,
Sən də hünər atın çəkib çaparsan,
Dumanlı dağlarda məni taparsan.*

KƏNDİVAN - Təbriz yaxınlığındakı tarixi bir şəhər. Tarixin qədim daş evlər diyarı. 900 il tarixi olan bu şəhər Təbrizdən çox uzaqda deyil. 150-160 ev dağ üstündə yerləşir. Əhalisi təxminən 750 mindir. Türkiyənin qədim Kapatokiyası kimi bura da möcüzəli görünüşü ilə turistlərin və yerli əhəlinin diqqət mərkəzindədir.

ÜSKÜ – babam Kəblə Həsənin doğma şəhəri. Təbriz yaxınlığında gözəl tarixi bir şəhər. Böyüklərimdən eşitmişdim ki, babam Kəblə Həsən buradan Gədəbəyə gəlib. Onlar Üskünün bir kənd olduğunu deyirdi. Məgər ki, bura qocaman bir şəhər imiş. Sağ olsun səfər yoldaşım və müsahibim Hüseyn bəy. Maşını ilə baba yurduma da getdik, 110 yaşlı çinarın altında şəkil çəkdirdik.

Vaxtilə evimizdə qonaq olan Cənubi Azərbaycan şairi rəhmətlik Məmmədəli Məzhun deyirdi ki, Üsküdə kimsə hamballıq etməz. Bu da mənə ayrıca qürur vermişdi. İndi bu şəhəri görməyi Böyük Yaradan mənə qismət etdi. Çox şükür!

Təbrizdə evində müsafir olduğum ailənin başçısı Asəf ağanın üskülülər haqqında söylədiyi bir-iki lətifə də bir folklorçu kimi diqqətimi çəkdi. Həmin lətifələr belədi:

«Üskülü nərdivana çıxır. Arvadına deyir ki, iki yumurta bişir, biri sənin, biri də mənim. Ayağı sürüşür. Arvada deyir ki, yumurtanın birini götür, mən ölürəm».

Bir Üskülü görür ki, qarğa bir cevizi ağzına alıb onun bağındakı ağacda durur. Çalışır ki, cevizi onun ağzından saldırsın. Qarğa uçar, o qaçır. Uzun bir yol gedir və nəhayət, qarğanın ağzından cevizi saldırır. Görür ki, ayaqları parça-parça olub, qan axır. Ayaqlarına baxıb deyir: «Yaxşı ki, ayaq-qabım ayağımda deyilmiş, yoxsa cırıq-cırıq olardı».

TEHRAN. Bakıya dönmək üçün Tehrana gəldik və Soy-türk ailəsinin qonağı oldum. Tehrandə bir çox mehriban insanlarla qarşılaşdım. Hüseyinin mərd, alicənab qohumlarını tanıdım. Onların bir neçəsi və Hüseyinin xanımı və qızı Tanayla Bakıda evimin əziz qonağı olmuşdular. Hüseyinin bacısı oğlu Əkbər və həyat yoldaşı Solmaz, Solmazın bacıları və onların həyat yoldaşları, sinədəftər şair Firuz Əsədi Duman, onun ailəsi, gəlini, oğlu, daha neçə gözəl insanlarla görüşəcəkdim, amma təyyarə biletini zorla tapmışdıq. Həm də Theran çox isti idi. Sıxıldım. Dönmək məcburiyyətində qaldım. Yadıma professor Nurəddin Rzayevin (onun da valideynləri o taylı idi) bir bayatısı düşdü:

*Yarım o tayda qaldı,
Yarım bu tayda qaldı,
Toyum burda çalındı,
Yarım o tayda qaldı.*

Mənim də ürəyimin bir parçası o Vətəndə, orada tanışdığım soydaşların yanında qaldı desəm, yalan olmaz. Mən qonağı olduğum, hörmət və səmimiyyət gördüyüm, bədahətən şeir deyən soydaşımız, səmimi insan Firuz Əsədi Dumanın bir neçə bayatısını da bizim oxuculara təqdim edirəm:

Əzizim Qız qalası,
Elimin düz qalası,
Yıxılar çox qalalar,
Yıxılmaz söz qalası.

Quş olub arzum uçar,
Hər yana qonsa, uçar.
Çatlaqlı bir duvardı,
Qəlbimə dəymə, uçar.

Qəlbim yara, budama,
Görüşə gəl bu dama.
Bir quş uçurtdum göyə,
Gəlib qondu bu dama.

Mən atmadım, o atdı,
Atmaz idim, yar atdı,
Qaçıram, çatammıram,
Mən piyada, o atdı,
Mən atdığım gül oldu,
Daşı mənə o atdı.

Dağ var dağıdar dağı,
Dağ var dağlayar dağı,
İgid oğlum ölməsin,
Qəlbimi odlar dağı.

Çaxırı iç, mələyim,
Boşaldım, uç, mələyim,

Sən çoban ol, mən quzu,
Neyi çal, mən mələyim.

Dünya qalsın xaraba,
Gül bitmədi Səraba,
Bu dünyanın qəhrini,
Əndər, boşalt şəraba.

Cim-cim eylər cinaslar,
Şeirin gücü cinaslar,
Xurafata inanma,
Qorxsan, səni cin aslar.

Göydə Ay yarım olar,
Yarıdan Ay yarım olar,
İnsafsız yada salmır,
İki ay yarım olar.

Tikan məndə, gül səndə,
Üzüm gülər gül, sən də,
Hər üzdə keçər zaman,
Ağlasan da, gülsən də.

Dədə Qorqud boz qurdum,
Türkə nişan düz qurdum,
Yel qopar, dağ titrəyər,
Nərə çəkər boz qurdum.

Doğrudur, mən iki dəfə İran İslam Respublikasında elmi konfransda olmuşam. 2006-cı ildə Urmiyada «Xaqani Şirvani» konfransında, 2008-ci ildə isə Şəhriyarın 100 illiyi münasibətilə Tehran və Təbrizdə. Bunları bir-birilə qarışdırmayım. Amma

bu səfərin bir başqa lətafəti var idi. O da torpaqları və insanları daha yaxından görmək idi.

Gəzmək, görmək, düşünmək çox məntiqli, insan ömrünə rəng qatandır. Mən də getdim, gördüm və düşündüm. Atalarımız deyib ki, «Yüz dəfə eşitməkdənsə, bir dəfə görmək yaxşıdır». Mən Arazın o tayını çox oxumuşdum, həm də dönə-dönə eşitmişdim. İndi bu torpağın bir qismini həm də gördüm... Həsərətində olduğum yerlər haqqında nə qədər eşitmişdimsə, bir dəfə görməyin təəssüratını ala bilməmişdim. Oradakı bacı-qardaşlarımla müsahib oldum. Bir parçamız olan o torpaqlarda yaşayan soydaşlarımız yaddaşıma ölüncəyə qədər həkk olundu. O tayda yaşayan soydaşlarımızın da müstəqillik təşnəsində olduğunu dərk etdim. Onlar bu taylı Azərbaycanımızın müvəffəqiyyətlərindən iftixar edirlər. Kaş ki, bizə də nəsib olsun, deyirlər.

Bütün bu zəngin təəssüratım üçün mənim yorulmaq bilmədən əziyyətimi çəkən doktor Hüseyn Söytürkə borcluyam. Nələr gördüyümü, nələr eşitdiyimi, nədən heyrləndiyimi, nəyə təəssüfləndiyimi, nədən qəmləndiyimi, nədən çox sevindiyimi, nədən ağladığımı bilirəm. Kaş ki, bu düşüncələri ifadə edə bilən bir yazı üslubu olaydı... Unutmaq istəmədiyim, sətirlərə köçürmək istədiyim təəssüratlarımı yazmaq isə məni tərk etmədi. Bəlkə hamısı olmasa da, yazdım. Bunlar düşüncələrimin bir parçası, gəzib gördüklərimin kədəri, sevinci, həm də yarısıdır. Niyə? Bilmirəm.

İndi 19 iyul 2018-ci ildir. O Vətəndən bu Vətənə Tehran-Bakı reysi ilə Bakıya döndüm. İstər-istəməz qulağımda bir deyim səslənir: «Gəzdim İran-Turani, cənnət gördüm buranı».

Məqalə Tehranda nəşr olunan “Xudafərin” dərgisinin 2018-ci il 168-ci sayında, “Təhsil” jurnalının 2018-ci il, 09(95) sayında “Qəribə dönmüş ellərim, qərib deməyə gəlmir dilim” adı ilə, “Qoşa ulduz” jurnalının 2018-ci il, 78-ci sayında nəşr olunmuşdur.

SƏSİN SEHRI

Azərbaycan ifaçılıq sənətində adlarını iftixarla çəkdiyimiz qüdrətli ustad sənətkarlarımız var, çox olmuşdur, olacaqdır da. XX əsrin ortalarından sənətə gəlmiş Naxçıvanın Əməkdar Artisti, Azərbaycanın Xalq Atisti, Şöhrət Ordenli, Prezident Təqaüdçüsü Niyaməddin Musayevin bu sənətkarlar içərisində öz dəsti-xətti olduğunu kimsə inkar etməz.

Niyaməddin Musayev təməlli musiqi təhsili almasa da, Azərbaycanın xalq mahnıları, aşıq musiqisi və muğamları içərisində yetişmiş, bu xalq incilərini qan yaddaşında bəstələmiş, bizlərə «Mənim xalqımın bu da bir istedadıdır» demək cəsarəti vermişdir. O, öz istedadı ilə dünyamıza musiqi pəncərəsindən baxmış və yarım əsrdir ki, Azərbaycan musiqisinə təmiz və pak bir əqidə ilə xidmət edir. Onun oxuduğu xalq və bəstəkar mahnıları, özünün bəstələdiyi mahnılar musiqimizin incilərindən sayılır.

Ruhun dərinliklərinə nüfuz etmək insanı düşünməyə vadar etmək, Niyaməddin Musayevin musiqi dünyasının şah damarıdır. Odur ki, o, musiqi üçün seçdiyi şeir mətnlərinə gözəl musiqi paltarı geyindirir və beləliklə də, şeirlə musiqinin vəhdəti yaranır. Şeirlə musiqinin vəhdət yaratdığı Məmməd Arazın «Dünya sənin, dünya mənim», Mikayıl Müşfiqin «Sənə qurban», Bəxtiyar Vahabzadənin «Kölgəm qədər» şeirlərinə bəstələdiyi musiqi bu vəhdətin gözəl bir nümunəsidir.

1956-cı ildən «Şuşa yaylağı», «Qaçaq Nəbi», «Bahar olsun», «Könül» kimi mahnılarla musiqi dünyasına gələn Niyaməddin Musayev «Şahnaz», «Şur», «Dilkəş» təsniflərinin məharətli ifaçısı kimi ad qazanaraq, «Zabul segah» muğamındakı geniş səs diapazonu ilə məharətli ifaçılıq, yüksək sənətkarlıq nümayiş etdirmiş, sənətdə zirvəyə çatmağı bacarmışdı.

Özünün bəstələdiyi «Qarabağ», «Kölgəm qədər», «Ağlama, Təbrizim», «Röya», «Sənə qurban», «Sənin gətirdiyin qərənfil güllər», «Küsmə, yar», «Durnalar gölə gəldi», «Nəgmə olub gecələr», «Axtarma məni», «Gözlərin», «Gecələr ağlayıram», «El atası», «Azadlıq nəğmələri», «Qiyamətə qalmasın» kimi mahnıları və uzun illərdir ki, yönəltdiyi «Röya» adlı ansamblla dinləyiciləri əsrarəngiz bir musiqi dünyasına aparan Niyaməddin Musayev sənət zirvəsində ecazkar bir taxt qurmuşdur.

Niyaməddin Musayevi Bakıya gəldiyi ilk illərdən tanıyıram. 1970-ci ildə mənim namizədlik müdafiəmlə bağlı ailəmiz Dağüstü parkda «Drujba» adlı restoranda bir şənlik düzənleşmişdi. Dostlar, qohumlar, elmi şuranın üzvləri, ziyalılar oraya toplaşmışdı. Həyat yoldaşımın dostu, Azərbaycanın məşhur qarmon ustalarından Zakir Mirzəyev, o zaman hələ bizim ailənin yaxşı tanımadığı Niyaməddin Musayevlə birlikdə banketə gələrək bir gözəl sürpriz etdi. Gecədə Niyaməddinin oxuduğu mahnı və muğamlar hamını heyran etmişdi. Daha sonrakı illərdə Niyaməddin Musayev bizim ailə dostumuz və mənim çalışdığım, o zaman Azərbaycan Xalq Təsərrüfatı İnstitutunun (indiki Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti) tələbəsi oldu. Böyük qızım Mətanətin, kiçik qızım Afaqın toy şənliklərində Niyaməddin Musayev artıq məşhur və çox tanınmış bir xanəndə, həmçinin çox sevilən ünlü bir «Röya» qrupunun sahibi idi. Toy şənliklərimizdə onun oxuduğu gözəl muğam və mahnıları hələ də müsafirlərimizin xatırladığını desəm, yanlış olmaz. Bununla mən Niyaməddin Musayevin yalnız bizim ailənin şənliklərinin iştirakçısı olduğunu demək istəmirəm. O, Azərbaycanda çox sevilən və seçilən ifaçı olmaqla bərabər, bir az da uzağa gedəcək olsaq, dünyanın bir çox salonlarında konsertlər verən, sevilən, alqışlanan bir ifaçıdır. Türkiyə, İran, Polşa, Amerika, Komboka, Qırğızıstan, Şri-Lanka, Türkmənistan, Özbəkistan,

Ərəb ölkələri kimi dövlətlərin konsert salonlarında Azərbaycan musiqisini təmsil edən bu ünlü ifaçının haqqında yazdığım və Türkiyədə nəşr etdirdiyim bir məqalədə «Səsigözəl» ünvanını təsadüfən yazmamışdım. Bilirdim ki, bu ifadəyə Niyaməddinin səsinə duyanların etirazı olmayacaqdır.

Bütün yaradıcılığı boyu ifaçılıq sənətinə yüksək tələbkarlıqla yanaşan Niyaməddin Musayev haqqında «Ünlü şarkıçı Niyaməddin Musayev (Səsigözəl) adlı məqaləmdə səsinin səhrinə heyranlığımı bildirərək onu «Niyaməddin Səsigözəl» kimi mübarək bir sözlə ifadə etmişdim.

Niyaməddinin səsi gözəl olduğu qədər də, həm də gözəl insani keyfiyyətləri ilə tanınan sənətkardır. Yaxşı dost, yaxşı ata, yaxşı vətəndaş, yaxşı qardaş, yaxşı qohum, ən ümdəsi yaxşı milli-mənəvi keyfiyyətlərə sahib ziyalı ifaçıdır, bəstə-kardır, şairdir desək, yanlış olmaz.

Məclislərimizdəki ağayanağına, toxgözlüyünə bir örnək vermək istəyirəm. Ailəmizin yaxını olduğunu Azərbaycanda çoxları bilir. Odur ki, toy məclislərində oxumaq üçün bəzən vasitəçi kimi mənə və həyat yoldaşıma müraciət edənlər olduğu yadımdadır.

80-ci illər idi. Azərbaycanımızın çox seçilən riyaziyyatçı-alimi, rəhmətlik professor Qoşqar Əhmədlinin oğlunun toy məclisi olacaqdı. Əhmədlilər ailəsinin alim qızları Gülnaz və Gülarə Əhmədlilərlə yaxınlığımız, dostluğumuz vardı. Onlar məndən xahiş etdilər ki, Niyaməddinə deyim «Röya» ansambli ilə toyda oxusun. Dedik, o da gəldi. Çox böyük məclis idi. Niyaməddin neçə saatlıq məclisi o qədər gözəl apardı ki, insanlar getmək belə istəmirdilər. Qoşqar müəllimin qardaşları məşhur professorlar filosof Cəmil Əhmədli və kimyaçı professor Şamil Əhmədli də ailə böyükləri kimi toyda idilər. Onlar Niyaməddinlə toyun pulunu vermək üçün söhbət etdilər. Az sonra Niyaməddin əlinə mikrofonu aldı və onları təbrikdən sonra dedi:

«Mən bilirəm ki, sizin ailə böyük alimlər ailəsidir. Ancaq mən buraya Maarifə xanım və Tofiq Hacıyevlərə görə gəlmişəm və sizdən heç bir təmənnam yoxdur. Mən və mənim musiqçilərım heç bir toy xərci almayacaq. Yeni ailə quranlara bu da bizim hədiyyəmiz olsun».

Niyaməddin Musayev şair təbiətli bir ifaçıdır. Mütaliə etməyi, şeiri çox sevdiyini bilirdim. Çox zaman da bəstələdiyi mahnılara özü şeir yazır. «Qərənfil güllər», «Gecələr ağlayıram» kimi neçə-neçə mahnıların bəstəsi və şeiri özünə aiddir. Yazdığı şeirlər haqqında bir ədəbiyyatçı kimi mənım də fikirlərimi soruşardı. Bir dəfə hansı şeirə musiqi daha yatımlıdır, deyə fikrimi bilmək istədi. O zamanlar mən Məmməd Arazı çox mütaliə edirdim. Haqqında yazılar nəşr etdirirdim. Dedim ki, Məmməd Arazda sənın musiqi üslubuna gözəl örnəklər çoxdur. Onun şeirləri insanı düşünməyə vadar edir. Mən Məmməd Arazın nəşr olunmuş bir kitabını ona verdim. Orada bir neçə şeiri, o cümlədən «Dünya sənın, dünya mənım» şeirini işarələmişdim. Aradan bir müddət keçdi. Bəstəsi Niyaməddinə aid «Dünya sənın, dünya mənım» mahnısı hər kəsi heyran etdi. İndi hər kəsin sevə-sevə dinlədiyi və əzbər bildiyi mahnının sözləri belə idi:

*Bir taleyin oyununda cütlənmiş zərik,
Yüz il qoşa atılsaq da, qoşa düşmərik.
Bir zərrənin işığına milyonlar şərik,
Dünya sənın,
Dünya mənım,
Dünya heç kimin.*

*Çevrəsindən çıxsə əgər sevda fırfıran,
Bir ümidin ətəyindən tutub da fırlan.
Eşidirsən: pıçıldayır yıxılan, duran,
Dünya sənın,*

*Dünya mənim,
Dünya heç kimin.*

*Bu get-gəllər bazarına dəvədi dünya,
Bu ömür-gün naxışına həvədi dünya.
Əbədiyə qəh-qəh çəkər əbədi dünya,
Dünya sənin,
Dünya mənim,
Dünya heç kimin.
Ayaq saxla, dövrənə bax ötəri belə,
Min illərdən Araz belə, Həkəri belə.
Axşamların, səhərlərin təkəri belə,
Dünya sənin,
Dünya mənim,
Dünya heç kimin.*

*Gülüncələrə gülünc gələn bu ada güldüm,
Yüyəninə hər əl yetən bu ata güldüm.
Mən özümlə oynadığım şahmata güldüm,
Dünya sənin,
Dünya mənim,
Dünya heç kimin.*

Şairənə bir ilhamla qələmə alınan, önəmli fəlsəfi düşüncələri ifadə edən Məmməd Arazın bu gözəl fəlsəfi şeirini Niyaməddin Musayev xüsusi bir məharətlə bəstələmişdi. Şeirin özü kimi musiqisi və ifası dinləyənlərin dünyasına yol açdı, hamımızın dünyasına çevrildi və dünya haqqındakı düşüncələrimizi zənginləşdirdi, dünyamızın taleyi, qədəri, haqqındakı cavabı musiqinin dili ilə bizlərə aşladı. Bu gözəl mahnı ürəklərə yol tapdı. Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin də dinlədiyi sevimli mahnı oldu. Ulu Öndərimiz bu mahnıya görə ona

Prezident Təqaüdü təyin etdi. Sonralar «Şöhrət ordeni»nə layiq görüldü.

Niyaməddin iftixarla deyir ki, 1991-ci il idi. Heydər Əliyev o zaman Naxçıvanda idi. Mənə dedi ki, səni Təbrizə göndərirəm. Get oranı göz, Şəhriyarımızın qəbrini ziyarət et. Belə də oldu. Niyaməddin deyir ki, mən o zaman Şəhriyarın oğlu Hadini ilk dəfə gördüm, tanıdım.

Ailəmizin dostu, evimizin əziz qonağı, sevilən və seçilən ustad ifaçı, xanəndə Niyaməddin Musayevin repertuarını hər zaman təqib etmişəm, konsertlərinə ailəliklə getmişik. Həyat yoldaşım ilə nərd oynayan, söz-söhbətləri tutan bu ustad-sənətkar haqqında uzun müddət bir yazı yazmadım. 1970-ci illərdə onun haqqında «Nəğməli ürək» adlı bir məqalə oxumuşdum. Məqalədə onun muğam və xalq mahnılarına olan marağından, fövqəladə istedadından yazılmışdı. Sonra 1994-cü ildə nəşr olunan «Şahnaz sədasi» adlı kitabda da musiqişünas Vüqar Əhmədovun bir məqaləsində Niyaməddinin ömür kitabının səhifəsi vərəqlənir və haqqında Azərbaycanın tanınan şəxsiyyətlərinin söylədikləri ifadələrdən nümunələr verilirdi. Bəstəkar Cahangir Cahangirov, Azərbaycanın Xalq artistləri, muğam ustası Əbülfət Əliyev, Şövkət Ələkbərova, Zeynəb Xanlarova, Xalq şairləri Bəxtiyar Vahabzadə, Məmməd Araz, ustad tarzən Əhsən Dadaşov, Flora Kərimova, şair Yusif Nəğməkar və neçə-neçə tanınmış insanlar... Şövkət xanım Ələkbərova «Şahnaz ona yeni ifadə tərzini gətirən Niyaməddinin şah əsəridir» deyirdi. Şair Yusif Nəğməkar isə bu düşüncəni şeirlə ifadə edirdi:

*Bu nə fəryad, bu nə yangı,
Səsinə qaynadı qanım.
Əridi həsrət damarım,
Sığıl çəkdi ruhumu yaz.
Qardaş «Şahnaz» oxu, «Şahnaz».*

*Tab gətirməz dərdə sinə,
Dərd görməyən dərdə sinər.
Barmaq bassa pərdəsinə,
Ağt köklə sinəmdə yaz,
Qardaş «Şahnaz» oxu, «Şahnaz».*

*Harda galdı «üzü dönük»,
Gözəllərin üzü dönük.
Dünya gözəl, özü dönük,
Arzu nə çox, ömür nə az?!
Qardaş «Şahnaz» oxu, «Şahnaz».*

Bu şərhərdən sonra anladım ki, Niyaməddinin muğam, mahnı və musiqi aləminin təhlilinə girişməkdən nədən bu qədər ehtiyatlı davranmışam. Tanıdığım, bildiyim, hər zaman mahnılarını dinləyib bəyəndiyim, yaradıcılığına yaxşı bələd olduğum bu müstəsna ifaçı haqqında niyə indiyə qədər yazmamışam. Anladım ki, onun musiqi dünyası bənzərsiz olduğu üçün, demək, o qiymətdə söz demək lazım gəlirmiş. Anladım ki, o cəsarəti özümdə tapmadığım üçün yazmamışam və ya yaza bilməmişəm. Amma 1996-cı ildə bu cəsarəti özümdə tapıb «Ünlü şarkıcı Niyameddin Musayev (Sesigözel)» adlı Türkiyə türkcəsi ilə bir məqalə yazıb türk mətbuatında və Türkiyədə yayınlanan «Gizli çiçək» adlı ədəbiyyat və sənət yazıları kitabımda nəşr etdirdim.

«Səsin sehri» mənim əziz qardaşım, ustad ifaçımız haqqında yazdığım ikinci məqalədi. Ömür vəfa etsə, yenə yazaram, onun musiqi, şeir, ifaçılıq sənətindən söz açmağa bir daha cəsarət edəcəyəm.

***Məqalə Tehranda nəşr olunan “Xudafərin”
dərgisinin 2018-ci il, 167-ci sayında yayınlanmışdır***

MÜƏLLİMLİK ŞƏRƏFDİR

Ulu Öndər Heydər Əliyev «Mən müəllimdən şərəfli ad tanımıram» deyərkən müəllim ləyaqətinin, müəllim adının şərəfli olduğu qədər də məsuliyyətli olduğunu şərh edirdi.

Yarım əsrə yaxın elmi və pedaqoji fəaliyyətlə məşğulam. Bu nəticəyə gəlmişəm ki, dünyanın əsrəfi İnsan olduğu kimi, peşələrin də əsrəfi müəllimlikdir. Çünki peşələri öyrədən də, sevdiren də müəllimdir.

Şərqi böyük filosofu Həzrət Mövlana «Qəlb bir bağçadır. Onda mütləq bir şey bitəcəkdir. O halda gözəl şeylər əkin ki, gözəl şeylər bitsin» demişdir. Qəlbə gözəl düşüncələri əkən bağbanlardan biri, bəlkə də birincisi müəllimdir.

Böyük filosof şairimiz Bəxtiyar Vahabzadənin yazdığı kimi:

*Ey sevimli müəllim, hər könüldə yerin var,
Hər kənddə, hər şəhərdə sənin meyvələrin var.
Əkdiyən ağacların gülü, çiçəyi solmaz,
Sənin kimi dünyada varlı bağban tapılmaz.*

Dilimizin gözəlliyini də, onun imkanlarını da öyrədən müəllim olduğu üçün yenə Bəxtiyar Vahabzadənin çox qiymətli bir fikri şərəfli müəllim adı ilə üst-üstə düşür. O yazır: «Məndən olsaydı, əlifbadakı bütün sıra qanunlarını pozub «müəllim» sözünü bütün dillərin lüğətində ilk söz kimi qəbul edərdim».

B.Vahabzadə «Müəllim» adlı məqaləsində isə ədib, bəstəkar, rəsam, alim, ixtiraçıların, kitablar, kəşflər, nəğmələri yaradanların müəllim əməyinin sayəsində olduğunu aşağıdakı şeirdə poetikləşdirir:

*Müəllim, qayğınla böyüyür insan,
Sən əqlə, kamala qanad verirsen.
Ana dilimizin gur bulağından,*

Filosof deyir ki, atam məni göydən yerə endirdi, müəllimim isə yerdən göyə qaldırdı.

Yerdən göyə qaldırmaq böyük ideyalarla yaşamaq, gələcəyə qanadlanmaq, gələcəyin övladı olmaqdır.

Şərəfli müəllim peşəsi və sənəti bədii əsərlərimizdə də ilhamla qeyd olunmuşdur. Böyük ədib Hüseyn Cavidin «Qız məktəbində» əsərində bunun bariz örnəyini görürük.

Şeirdə məktəbli qız Gülbahara verilən suallardan biri də belədir:

- Bu dünyada sənin ən çox sevdiyən kimdir, quzum, söylərmisən?

-Ən çox sevdiyim ilkin O Allah ki, yeri, göyü, insanları xəlq eylər.

- Sonra kimlər?

- Sonra onun göndərtdiyi elçilər.

- Başqa sevdiklərin nasıl, yoxmu?

- Var.

- Kimdir onlar?

- Anam, babam, müəlliməm, bir də bütün insanlar...

Müəllim adının şərəfinə zərrə qədər kölgə salmayan, sənətini sevən, bu sənətin ləyaqət və şərəfini uca ғаğan müəllimlərimiz çoxdur və onların adları tariximizin qızıl səhifələrində yaşayır və yaşayacaq.

Elə ali məktəblərdə bizlərə dərs deyən böyük alim-müəllimlərimizdən bir neçəsinin adını çəkmək yerinə düşər:

Mikayıl Rəfili, Mehdixan Vəkilov, Əli Sultanlı, Feyzulla Qasımzadə, Abbas Zamanov, Qulu Xəlilov, Əbdüləzəl Dəmirçizadə, İsmayıl Şıxlı kimi neçə-neçə müqəddəs insanlar.

Bunların hər birinin ömür yolu, elmi fəaliyyəti ilə müəllimlik fəaliyyəti də kitablara sığmayacaq qədər geniş və mənalıdır. Belə müəllimlərdən biri olan professor Əli Sultanlı haqqında professor Abbas Zamanov yazır: «Əli Sultanlı 30

ildən artıq Azərbaycanın ali məktəblərində dünya ədəbiyyatı tarixindən mühazirə oxumuş, tələbələrin hörmət və məhəbbətini qazanmış bir müəllim idi. O deyirdi: «Mən tələbələrə mühazirə oxumaqdan aldığıım zövqü heç bir şeydən alıram. Mən müəllimlik etməsəm, yaşaya bilmərəm» (A.Zamanov. Əməl dostları. Bakı, Yazıçı, 1979, səh. 266).

Xalqımızın bir çox professional şair və nasirləri, bəstəkarları, elm və mədəniyyət xadimləri həm də şərəfli bir müəllim ömrü yaşamışlar. Seyid Əzim Şirvani, Mirzə Ələkbər Sabir, Cəlil Məmmədquluzadə, Süleyman Sani Axundov, Abdulla Şaiq, Sultanməcid Qənizadə, Firudin bəy Köçərli.

Şərəfli müəllim ömrü yaşayan ədib Abdulla Şaiq qələm dostu və məsləkdaşı Süleyman Sani Axundov haqqında yazırdı: «Süleyman Sani adi müəllim deyildi, müəllimlərin müəllimi idi».

Bakı Dövlət Universitetinin müəllimi, görkəmli professor Abbas Zamanov isə Süleyman Sani Axundov haqqında yazırdı: «Süleyman Sani orijinal yazıçı olsa da, onun fəaliyyətinin əsasını müəllimlik təşkil edir. O, ömrünün ən gözəl illərini varlığı qədər sevdiyi müəllimliyə həsr etmişdir» (bax: A.Zamanov. «Əməl dostları» Bakı: Yazıçı, 1979, səh. 299).

Fikrimi şair İsa Musayevin «Müəllimlik şərəfidir» adlı şeiri ilə tamamlamaq istəyirəm:

Qeyrətdi, qüdrətdi, qoldu, qüvvətdi,

Aqildi, kamildi, ulu hörmətdi.

Əzizdi, təmizdi, ülvi niyyətdi,

Haqq dolu, baxt dolu camdı, Müəllim!

***Müəllim günü münasibətilə
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universitetinin
tələbələri qarşısındakı çıxışın mətni***

MÜSAHİBƏ

BƏXTİYAR O ŞAİRDİR Kİ...

Müsaibimiz professor Maarifə Hacıyevadır

– Maarifə xanım, siz o xoşbəxtlərdənsiniz ki, uzun illər boyu hələ sağlığında mifləşmiş, Qorqudlaşmış xalq şairi, unudulmaz Bəxtiyar Vahabzadə ilə ata-bala, müəlim-tələbə yaxın dost və ünsiyyətinin bəxtiyarlığını yaşamısınız. Bəxtiyar müəllim Füzulini çox sevirdi. Deyirdi ki, şeirin-sənətin hansı gizlininin, gözlənilməzliyinin qapısını açmaq istədimsə qarşımda Füzulini gördüm. Füzulini sənətdə ölçü meyarı hesab edirdi.

– Və onun dostluğa münasibəti də Füzuli əxlaqından gəlirdi. Böyük ustadının bu ölməz misraları dil əzbəriydi:

Dustum, aləm səninçün gər olur düşmən mana,

Qəm degil, zira yetərsən dust ancaq mana...

Bəxtiyar müəllim həyatı həyat kimi yaşamaq istəyən və bunu bacaran insanlardan idi. Onun bu yöndəki Məcnunluq istedadının bir əsas tərəfi də dostuna sədaqəti, ehtiram hissiylə bağlıydı.

– Xaqanidən oxuduqlarımdı, deyir: «İki itən dürdən sinəmdə dağ var, itən cavanlığım və ölən dostlar...» Bilirik ki, Bəxtiyar müəllimin yaradıcılığının, fəaliyyətinin ən qaynar, parlaq anları sizin ədəbiyyatşünaslıq elminə gəldiyiniz illərlə eyni vaxta düşüb. Sizi uzun illərin yaradıcılıq axtarırları və dostluq telləri bağlayırdı. Bəxtiyar müəllimin ən pünhan sirləri, necə deyərlər, sizin ovcunuzda olub. İtən cavanlığım və bu dünyasını qeyb etmiş dostların xatirəsi sizdə necə yaşayır?

– Dost itkisindən yaranan sinə dağı barədə Xaqani hansı ağrıyla bəhs edirdisə, bu, indinin özündə də elədi. Ən ağrılısı bu dost itkisinin Bəxtiyar Vahabzadə kimi bənzərsiz bir şəxsiyyətin adıyla bağlı olmasıdır... Bəxtiyar müəllim adi dostlardan deyildi ki, onun barəsində məhz Xaqani təəssüf, ağrısı ilə söz açmayasan... Həmişə Füzuli barəsində fikirlərini soruşanda xeyli susar, dərinədən nəfəs alır, köks ötürərdi. Deyirdi Füzuli elə bir zirvə, elə bir dağdı ki, ona doğru addım atmamış gərək dərinədən nəfəs alasan, bütün gücünü, var qüvvəni toparlayasan. İndi Bəxtiyar müəllim haqqında danışırıq və mən eyni durum, məsuliyyət qarşındayam; gərək əvvəl-əvvəl nəfəsimi dərim, özümü toparlayım...

– **Nihad Sami Baharlıdan oxuduqlarımdı: «İstanbulu könlümcə anladan bir kitab oxumağı çox üzüntü ilə gözlədim. İstəyirəm bu kitabın cümlələri yazıdan çox şəkillənmiş olsun; rəngi səs, işıq olsun. Duyğu, fikir, xatirə olsun, iman və eşqdən yaranmış olsun...»** Bəxtiyar müəllim də duyğuların min rəngini, çalarını, çiçəklərin çələngini seviridi. İstərdim ki, onun adıyla bağlı söhbətimiz də məhz bu çalarlarla süslənmiş olsun.

– Gözəl olan odur ki, Bəxtiyar Vahabzadənin poetik dünyası, varlığı səsin, işığın, duyğunun, rəngin, ən əsası, düşüncənin harmoniyasından, sintezindən gəlirdi. Bu deyilənlər onun şair-vətəndaş-alim obrazının hər zərrəsindən təcəlli edirdi.

– **Bəxtiyar müəllimin xarakterini, mifləşmiş şəxsiyyətini ən çox ifadə edən hansı əlamətlər idi?**

– İlk növbədə gözlənilməzlik, heyranlıq doğuran cəsarət! O, illər uzununu fikrini məşğul edən, gecəsini-gündüzünü, ümumən, həyatını əlindən alan taleyüklü problem məsələləri ictimailəşdirməyin fədaisi idi. Özü də bunu heyratamız bir cəsarətlə ifadə etməyi, önə çıxarmağı bacarırdı. Belə məsələlərdə Bəxtiyar müəllimin qarşısına sədd çəkmək, divar hörmək çətin idi.

– Maarifə xanım, maraqlıdı ki, poeziyaya münasibətdə Füzuli sevdalı, aşıqi olan Bəxtiyar Vahabzadə daha çox Nəsimi ömrü yaşadı... Sovetlər dönəminin tüğyan etdiyi bir zamanda belə «gözümün önündə haqqı danırlar», «haqqı öldürürlər» səslənişi etdi. «Vətən quşa bənzər, qanadlarının biri bu taydır, biri o taydır» - dedi. «Min ləkə vurdular şərəfimizə, verdik, sahibimiz yenə «ver» dedi misralarına imza atdı. «Gülüstan»ı yazdı, o qorxunc illərdə «Bu iş qol qoyan qollar sınaıdı» etirazını sərgilədi. Hər cür manqurtlaşmaya qarşı çıxdı...

– Görkəmli rus yazıçısı Mixail Şoloxov özünün Nobel nitqində bəyan edirdi ki, özünə bəşər iztirablarının kənar müşahidəçisi kimi baxan, özünü bəşəriyyətin zərrəsi və öz xalqının oğlu hesab edən söz adamının məqsəd və amalı düzünü demək, insanlara həqiqəti, hətta acı da olsa, mərdanə şəkildə həqiqəti demək, onların sabaha inamını və gələcəyi quracaq fərdi gücünü artırmaqdı; söz adamı öz sözünün çatdığı hər yerdə mübariz insanlar yetişdirməyə çalışmalı, öz təbii və alicənab cəhdləri ilə insanların tərəqqiyə inamını bir araya gətirməlidir... Deyim ki, bir sənətkar və şəxsiyyət kimi Bəxtiyar Vahabzadə ömürlüyü bu vacib missiyaya hesablanmışdı. Bəxtiyar Vahabzadə bir sənətkar və vətəndaş kimi bu ideallar üzərində qundaqlanmışdı.

Bəxtiyar müəllim, öz böyük ustadları kimi, həmişə ədəbiyyata azadlığın hansısa bir forması kimi baxırdı və ədəbiyyatın dünyanı xilas etmək gücünə inanan böyük dühaların sırasında idi. Bəxtiyar Vahabzadənin xoşbəxtliyi onda idi ki, o, yaradıcılıqda «qorxunun rəzil bir hiss» olduğunu lap gənclik illərində dərk etmiş, qorxu hissini yaşam tərzindən birdəfəlik silib atmış, mücadilə, fədakarlıq duyğusuyla silahlanmışdı. Belə etməyən qələmdaşlarının yaratdıqları əsərlərin başı üstündən haçansa mütləq bir lənət asılacağını yaxşı bilirdi. Həmdərd olmadan dərddən yazanlara qarşı asi idi. Bəxtiyar

Vahabzadənin sənətkar, eləcə də vətəndaş qayəsi bütün halı ilə dünyaşöhrətli yazıçı Vilyam Folknerin dotələb baxışları ilə düz mütənasibdi, paraleldi. Yəni Bəxtiyar müləlim də bütün səmimiyyəti ilə hər cür zorakılıq, zülm önündə insanın məğlub və məhv olacağı fikrini qəbul etmirdi. O da insanın nəinki dirəniş gətirəcəyinə, həm də qalib olacağına inanırdı. O da inanırdı ki, insan yalnız «səsi eşidiləcək deyə yox, xarakterinə, qəlbinə, fədakarlığına, həmdəm ola bilməyinə, razılaşmadığına görə əbədidir. Yazıçının, şairin bərcu bu haqda yazmaq, insanın duruş gətirə bilməsi, qəlbləri möhkəmlətməsi üçün yazmaqdı. Kişilik, şərəf, ümid, qürur, iztirab, şəfqət, fədakarlıq hissələrini daim xatırlatmaq üçün yazmaq lazımdır. Bəşəriyyətin bəzəyi də məhz bu şeylərdədir. Şairin səsi adi əks-səda ola bilməz. O, dayaq olmalı, qələbə üçün, duruş gətirə bilmək üçün bünövrəyə çevrilməlidir».

Bəxtiyar müəllim bu deyilənlərin vacibliyini sənətə qədəm qoyduğu ilk günlərdən bilirdi. Bu təməl üzərində qundaqlanmışdı. İlk sənət dərslərini Füzulidən, Nəsimidən, Sabirdən, xeyir-duasını Səməd Vurğundan almışdı. Belə olmasaydı hələ 1969-cu ildə, deməli sovet rejiminin qılincının dalının-qabağının kəsdiyi bir vaxtda Bəxtiyar Vahabzadə qırmızı kommunistin əsl sifətinə, gerçək üzünə şapalaq kimi açılan bu misraları qələmə almazdı:

*Qırmızı-qırmızı yalanlar deyən,
Gözlərin qaralar, al günə baxma.
Ey rəngə inanan, bəs demədin sən
Turpun içinə bax, çölünə baxma.*

«Rəngin dalındakı həqiqətə bax» - deyə o, qırmızı sovet komissarlarına onu da çatdırmağı gecikdirmirdi ki, «həqiqət nazilər, amma üzülməz».

*Yalan çiçəkləyər, boy atar, ancaq,
Bəhər verə bilməz, bar verə bilməz.*

Bax budur şairin öz xalqına, cəmiyyətə dayaq olmaq, qələbə üçün, duruş gətirə bilməsi üçün onun yanında olması faktı və fədakarlığı. Bu fədakarlıq Bəxtiyar Vahabzadənin bir sənətkar olaraq xislətindən, ruhundan gəlir. Bir sənətkar kimi onun dəyişməyən, özünə sadıq qalan sifəti, xisləti budu. Xalq Bəxtiyar Vahabzadəni bu dəyişməyən obrazından, xarakterindən tanıyıb-sevir. Bu sifət onu mifləşdirir, Qorqudlaşdırır. Xalq bilir ki, xeyri də, şəri də dönübən təkrar olan bu fani dünyamızda ünvanını dəyişən dünənki alqışlara ustadları Nəsimi, Sabir kimi dirəniş göstərən, Bəxtiyar Vahabzadə bu misralarında nə qədər səmimi və müdrikdi:

*Əbədi dünyada mən əbədi sanmadım,
Bir atəşə tutuldum, mən atəşə yanmadım.*

– Yəni azadlıq, özgürlük düşüncəsi Bəxtiyar Vahabzadə yaşamına və poeziyasına ənənədən, kökdən gəlirdi...

– Bir oxucu, ədəbiyyatşünas alim kimi mən həmişə Bəxtiyar Vahabzadə yaradıcılığı ilə bağlı olmuşam. Yadıma gəlir, mən tələbə olanda fakültədə Bəxtiyar müəllimin «Şəbi-hicran» poemasının müzakirəsini keçirirdik. Görkəmli yazıçı İsmayıl Şıxlı, ədəbiyyatşünas alim Əhəd Hüseynov bu müzakirələrin təşkilində fəal iştirak edirdilər. Birinci kursda oxuyurdum. Mənə dedilər ki, müzakirədə sən də çıxış edəcəksən. Həmin o çıxış Bəxtiyar müəllimlə şəxsi tanışlığımıza bəlkə də vəsilə oldu. Sonra tale elə gətirdi ki, mən Bakı Dövlət Universitetində müəllim kimi fəaliyyətə başladım. Görkəmli yazıçı, füzulişünas alim Mir Cəlalin rəhbərlik etdiyi fakültədə... Bəxtiyar müəllim də həmin kafedrada işləyirdi. Qiyabi aspiranturaya daxil olmuşdum. Allah rəhmət eləsin Mir Cəlal müəllimə, təklif etdi ki, elmi rəhbərin Bəxtiyar müəllim olsun. Dedim sizin məsləhətiniz mənə çox əzizdi. Sonra Bəxtiyar müəllimlə ailəvi dost olduq. Evinin qapıları həmişə üzümə açıq idi. Onun unudulmaz qayğısını, çətinliklərimin dəf edil-

məsindəki köməkliklərini heç vaxt unutmuram. İndi avtoqraf-la mənə yazıb bağısladığı kitabları açıb oxuyuram. «Ailəmi-zin yaxın dostu», «Sırr yerim olan dəyərli dost» deyə xoş mü-nasibətini qeyd edib. Mən ona həmişə böyük şəxsiyyət, qüd-rətli sənətkar kimi dərin hörmət bəsləmişəm.

Bəxtiyar Vahabzadə elə bir sənətkar idi ki, o, davamlı olaraq hansı klassikin, ya elə çağdaş yazarın əsərlərində milli şüur axınını müşahidə edirdisə, mütləq xüsusi coşqunluqla mü-nasibətini bildirirdi. O, ana dilinə olan münasibətdə, milli mü-cadilə məsləhətlərində çox həssas idi. Bu istiqamətdə o, Sabiri çox sevir və yüksək qiymətləndirirdi. «Ağlar-güləyən» poeması Sa-bir dühasına olan sevginin təcəssümü idi. Amma Nəsimi möv-zusu onun yaradıcılığında xüsusi yer tuturdu. Bəxtiyar müəllim ömrünün böyük bir dövrünü elə bir mühitdə yaşamışdı ki, «Sö-zün doğrusunu demək hünər işiydi. Bu illər yasaqlar, qadağalar dövrü kimi xarakterizə olunur. Məhz həmin illərdə Nəsimi poeziyasında ifadəsini tapan azad düşüncə, hazır qəliblərə eti-raz ideyasını Bəxtiyar müəllim çox mükəmməl şəkildə mənimsəmişdi. Onun 1981-ci ildə qələmə aldığı «Fəryad» mənzum dramı bu mənimsəmənin təsiriylə araya-ərsəyə gəlmişdi. Əsər 1984-cü ildə Azərbaycan Dövlət Dram Teatrında tamaşaya qo-yuldu. Həmin illərdən başlayaraq «Fəryad»ı dönə-dönə oxu-muşam. Bəxtiyar müəllim o əsərdə həyat, dünyanın gedişatı, sosial-siyasi hadisələrin nədənliyi, Xeyir və Şər arası gedən əbədi savaş, dəyişən sifətlər barədə olan bütün düşüncə və mü-lahizələrini bir araya gətirib. İnsanı düşündürən nə varsa, «Fəryad»da ona cavab var. Əsərin ən böyük əhəmiyyəti bir də ondadır ki, Bəxtiyar müəllim o zamana qədər sosialis realizmi prinsipindən xalqa təqdim edilən Nəsiminin gerçək kimliyini oxuculara anlada bildi. «Fəryad»ın ilk tamaşasına Bəxtiyar müəllim həyat yoldaşımı və mənə də dəvət etmişdi. Lap ön sı-rada ulu öndər Heydər Əliyev və Bəxtiyar müəllim yanaşı əy-

ləşmişdilər. Tamaşanın gedişi zamanı elə məqamlar olurdu ki, Heydər Əliyev özünəməxsus təbəssümlə şairə nəsə deyirdi. Sonralar ümummilli liderin pıçıltıyla ona nə dediyini sonralar maraqla Bəxtiyar müəllimdən soruşdum. Mənalı-mənalı gülümsəyirdi. Deyirdi ki, «Fəryad»ın alt qatında demək istədiklərimi Heydər Əliyev qədər dərindən fəhm edən bir kəs olmadı, o dərin fəhmi heç kəsdə görmədim... İndi bilirsiniz ki, ölkəmizin başçısı Prezidentimiz İlham Əliyev 2019-cu ili Nəsimi ili elan edib. Böyük şairin yubileyinin təntənəli şəkildə keçirilməsi üçün sərəncam imzalayıb. Çox yaxşı olardı ki, bu çərçivədə «Fəryad» yenidən tamaşaya qoylaydı. Çünki «Fəryad»da gerçək, təsəvvüfdən gələn, əsl sufii Nəsimi var. Bu obraza sos-realizmin basqısı yoxdu. Mənim Nəsimi yaradıcılığına sevgimin bir əsas tərəfi də Bəxtiyar Vahabzadədən gəlir. Mən bir müddət Türkiyədə çalışdıqdan sonra Bakıya döndüm. İqtisad Universiteti ilə bərabər Qafqaz Universitetində də dekan işləyirdim. Tələbələr üçün «Təsəvvüf ədəbiyyatı sözlüyü» yazıb çap etdirdim. Bəxtiyar müəllim o nəşrə ön söz yazmışdı. Maraqlanırdı ki, sən bu əsəri necə oldu yazdın? Deyirdim: «Vallah, Bəxtiyar müəllim sizin də təsiriniz oldu, «Fəryad»ın da... Bəs necə oldu ki, siz özünüz «Fəryad»ı qələmə aldınız?» Xəyala dalırdı. Handan-hana özünəməxsus təmkinlə «Mən onu fəhmimlə yazdım» deyirdi. Deməli, «Fəryad»da təsvir edilən təsəvvüf onun iç dünyasının fəhmindən gəlirmiş. Eyni zamanda Bəxtiyar müəllim xaraktercə də Nəsimiyə yaxın, doğma bir şəxsiyyət idi. O da, necə deyərlər, öz qabığına sığınıb qalan insan deyildi. Hər an partlamağa, tarana getməyə hazır idi. Bu, onun təbiətiydi. Onun «Gülüstan»ı, «Fəryad»ı, «Şəhidlər»i millətə oyanış dərsi verən örnəklər olaraq yaşayır. Bu düşüncələr ilk növbədə Nəsimidən gəlir. Bu düşüncə öz ardınca Məmməd Arazı, Xəlil Rzanı, Söhrab Tahiri, Nəriman Həsənzadəni gətirdi. «Hamını hiss edən, başa düşən mən Özümü bir

dəfə başa düşmədim» ağrısı var idi Bəxtiyar müəllimin. «Haqlıykən nahaq olmuşam» deyirdi. «Mənzil axtararkən arzu-larıma Dönüb özgələrə mənzil olmuşam» yazırdı. Bax belə məqamlarda onun üz tutduğu məkan Füzuli, Nəsimi, Sabir dünyasıydı. Özünü o aləmdə tapırdı.

– **Belə bir məşhur deyim var ki, adətən tarixçilər keçmişdə, şair və yazıçılar isə gələcəkdə baş verəcək hadisələri yazır. «Millətimin dər-dini ünvanlayıb özgəyə. Başqasının yasında öz dərdimə ağladım» - yazan Bəxtiyar Vahabzadə, sizcə nə qədər gələcəkdə yaşayır, gələcəkdə baş verənləri yazırdı?**

– O yerdən başlayaq ki, Bəxtiyar müəllim düz əlli il əvvəl qələmə aldığı aşağıdakı sətirlər yazıldığı gündən iyirmi bir il sonra, yəni 1990-cı ilin 20 yanvar günlərində baş verənləri az qala riyazi dəqiqliklə ifadə edir:

*Vətən dara düşdü, o ağır günə
Qurbanlar verməyə darılmadıq biz.
Vətənin ömrünə xalqın ömrünə
Ömrünü caladı igidlərimiz...*

*O səslər deyir ki, səadətini
Qanunla qazanmaq istəyirəm mən.
Onu töhfə kimi, hədiyyə kimi
Almaq istəmirəm özgələrindən.*

– **Xatırlayıram. Zamanında dil əzbərimiz olan «Dörd yüz on altı» poeməsində, 1969-cu ildə yazılıb.**

– Hə, elədi. Bayaq da dedim, düz əlli il qabaq. Bu sətirlər yazıldığı vaxtdan iyirmi bir il keçəcəkdi, qanlı Yanvar gecəsində igidlərimiz Vətənin ömrünə, xalqın ömrünə ömürlərini calayacaqdılar. Və Bəxtiyar müəllimin bu misraları yenidən o ölümsüz qəhrəmanların dilindən səslənəcəkdi. Bütövlükdə, böyük şair hələ 1969-cu ildə iyirmi bir il sonra Azərbaycan insa-

nın dilindən çıxacaq fikirləri sözbəsöz qələmə alıb. Bədnam sovet imperiyasının ünvanına «Quzu cildindəki o qoca qurdun Doğru, düz şəklini çəkdi şəhidlər» yazan Bəxtiyarın gələcəyi, gələcəkdə baş verəcəkləri yazma qüdrəti burdan qaynaqlanır...

– **Milli faciələrimizin səbəblərindən dərin vətəndaş-sənətkar ağrısı ilə söz açdı, həm də təsəlli, ümid yolunu göstərirdi...**

– Özü də necə?! Peyğəmbəranə, Qorqucasına bir əminliklə:

*Yüz-yüz itən olsun,
Min-min də bitən var.
Şükr eyliyəlim ki,
Bizlərdən həm əvvəl,
Həm sonra Vətən var... deyirdi.*

– **Söhbətimizin əvvəlində Bəxtiyar müəllimin dostluğa sədaqəti, əbədi ehtiram hissindən söz açmışdıq...**

– Bilirsiniz, Bəxtiyar müləlim dost sevgisindən, xalq məhəbbətindən yetərinə barınan bir insan idi. Təbii ki, küll halında hər bir Azərbaycan insanı Bəxtiyar Vahabzadə heyranı idi. Eyni zamanda Təbrizdə Şəhriyar «Bəxtiyar» deyirdi, Almaniyada Əhməd Şmide... Qırğızıstanda Çingiz Aytmatov, Qazaxıstanda Oljas Süleymenov, Rusiyada Yevgeni Yevtuşenko... Türkiyədə Yavuz Bülend Bakulər «Məni duy, Bəxtiyar» - söyləyirdi. Qardaş Türkiyənin Elazığ şəhərində Bəxtiyar Vahabzadə cəddəsi var. «Azərbaycan» parkıyla üz bəüz, «Almas İldırım» küçəsilə paralel... Türkiyənin ən görkəmli elm, mədəniyyət, təhsil xadimlərinin, bələdiyyə başqanlarının dilində Bəxtiyar Vahabzadənin şeirlərini səslənən gördüm. Türkiyənin dövlət başçısı Receb Tayyib Ərdoğanın Bakıya səfəri zamanı Bəxtiyar Vahabzadənin yaradıcılığından seçmə şeirləri necə şövqlə səsləndirdiyinin şahidləriyik. Bəxtiyar müəllim özü-özünü yarıdan sənətkar idi. Onun bəlkə də hansı bir tədqiqatçıya, ədə-

biyyat tənqidçisinə, xüsusi təbliğə ehtiyacı yoxdu. O, hər şeyi özü həll edib, yazıb, əbədiyyət möhürü vurub. O, özünü xalqın mənəvi, ruhi tələbatına hesablamışdı. Cismani görünüşcə elə də ərđəmli olmayan Bəxtiyar müəllim mənəvi, ruhi baxımdan hüdudsuz okean, qranit qaya, şimşək kimiydi. O, türkçülük düşüncəsiylə bağlı hər kəslə iç-içə yaşayırdı – zamanından, məkanından asılı olmayaraq, milli düşüncə bağlarıyla bağlanırdılar bir-birlərinə. Onun düşüncələri bütün Türk dünyasını qapşayırdı. Bəxtiyar Vahabzadə ilk növbədə öz cəsarətinin şairiydi. Yadınızdadımmı, doxsanıncı illərdə Milli Məclisin tribunasından Heydər Əliyevin haqqını dananların cavabını necə cəsarətlə verdi? İyirmi Yanvar faciəsinin ertəsi günü rus generalının üstünə hansı cəsarətlə yeridi, «Sənin əlin mənim xalqımın qanına batıb» - dedi. Bunu ancaq Bəxtiyar Vahabzadə kimi bir millət fədaisi deyə bilərdi. Həmin cəsarətiylə o, həm də Nəsimi cəsarətini günümüzə daşıyırdı. Qan yaddaşımızı oyadırdı. «Leninlə söhbət»i poemasını yazırdı, eyni zamanda elə həmin əsərdə leninizmin iç üzünü, riyakar dünyasını açıb-ağardırdı. «Sizin qulağınız həqiqəti dinləməyə çağırırdı» deyərək Leninə həsr etdiyi bu poemada leninizm yalanlarına meydan oxuyurdu:

Yalanlar əl-əlvan, yalanlar min-min,

Deyir gecəyə bax, zülməti görmə.

Yalanlar... Ağ yalan qara köynəyin

Üzünə rəng çəkir, gözünə sürmə...

Bu cür ciddi ittihamları yalnız Bəxtiyar Vahabzadə qüdrətində, xislətində olan bir sənətkar edə bilərdi. Bəxtiyar müəllim ilk növbədə kökə, tarixi ənənəyə bağlı bir insan idi. Xatırlayıram, Türkiyənin sabiq prezidenti, rəhmətlik Süleyman Dəmirəl Bəxtiyar müəllimlə görüşü zamanı dedi ki, mən sizin «Kök» adlı şeirinizi əzbər bilirəm və çox qiymətləndirirəm. O şeirdə Bəxtiyar Vahabzadə yazır: Kökü var torpağın da, daşın da, İnsansa öz

kökünü gəzdirir öz başında. Süleyman Dəmirəl o şeiri əzbər söylədi. Dedi ki, sən bu fikri nə gözəl ifadə edibsən!

Bəxtiyar Vahabzadə bizim milli iftixarımız olan sənətkarlarımızdandır. O, bütün Türk dünyasının sevimlisidi. Heç unutmaram. Türkiyədə çalışdığım illərdə, təbii ki, mənə bir alim, pedaqoq kimi böyük hörmətlə yanaşırdılar. Amma mənim üçün çox önəmli, unuda bilmədiyim, qürurverici bir məsələ də var idi ki, onu qeyd etməyə bilmərəm. Orada mənə məhz Bəxtiyar Vahabzadənin tələbəsi, yetirməsi olduğuma görə ayrıca bir hörmət göstərir, heyranlıqlarını bildirirdilər. Necə də məhəbbətlə, sayğıyla məni bir-birinə təqdim edirdilər ki, «bilirsinizmi, xocamız, öyrətmənimiz Bəxtiyar Vahabzadənin tələbəsi olub». Bu heyranlığı özüm üçün dünyanın ən böyük mükafatı bilmişəm. Bəxtiyar müəllim dünyasını dəyişəndə mənə qardaş ölkələrdən nə qədər başsağlığı, təskinlik telefonları gəlirdi. Bunları xatırlayıram və görürsünüz, göz yaşlarımı tuta bilmirəm. Bu diqqət ona görə idi ki, mən də qardaş ölkədə Bəxtiyar müəllimin yaradıcılığını sevə-sevə tədris edirdim. Bu münasibət onun yaradıcılığı barədə Türkiyədə mənim rəhbərliyim ilə dissertasiya yazılmasına vəsilə oldu. Bütün bunlar haqqında danışmaq mənim üçün çox xoşdu.

Nəsimi «Dərvişin pirini sormağ adət deyil» deyər yazırdı. Arifanə bir nəzər bəs edər ki, kimliyini biləsən... Bəxtiyar müəllim xislətindən, kisvətindən bəlli olan, pərəstişə layiq bir sənətkar, böyük şəxsiyyət idi. Qəbri nurla dolsun!

*Söhbətləşdi Sərvaz Hüseynoğlu.
Müsahibə 9 fevral 2019-cu il tarixdə
“Ədəbiyyat qəzeti”ndə yayınlanmışdır*

KİTABIN İCİNDƏKİLƏR

Ürəyin işığında yazılmış kitab (İslam Sadıq).....	3
Azərbaycan Demokratik Respublikası dövrün ədəbi salnaməsində.....	7
Hüseyn Cavid: həqiqət və gözəllik şairi.....	20
Folklor işığında.....	27
Azərbaycan türklərinin kimliyində saz-söz sənəti.....	30
İmadəddin Nəsimi şeirlərində folklor qaynaqları.....	38
Məmməd Əmin Rəsulzadə.....	48
Aşıq Şenlik.....	57
Ağabəyim Ağa haqqında nə bilirik.....	72
Fethi Gediklinin «Akçaabat yazıları» kitabı üzərində incələmə.....	89
Bir göz yaşı borcun var.....	98
Tanrı da çox sevir yaradanları.....	102
Ozan Arif kimdir?.....	107
Hüseyn Cavidin «Ana» əsərinin səhnə təcəssümü.....	115
Türk aşığı ədəbiyyatında ilahi və məcazi eşq anlayışı.....	119
Bir psixoloq-alimdən topladığım müdrik kəlamlar və poetik ifadələr.....	129
“Şah İsmayıl və Taclı xanım” dastanı haqqında nə bilirik?.....	136
Yaradıcılıq axtarışları.....	143
Tofiq Quliyev (Tofiq Fərid) xarici mətbuatda.....	146
Gülzar Şəmkirli şeirlərilə.....	151
“Dil, yaddaş, vətən, vətəndaş” dil və folklor araşdırmasıdır.....	156
Oxşar bayatılar, oxşar düşüncələr.....	161
«Zəminxarə» üstə köklənən şair.....	169
Atalar sözlərində düşüncə yükü.....	174
Cənubi Azərbaycan mətbuat tarixinin araşdırılması.....	178
Publisistika. Xudafərindən Tehrana.....	184
Səsin sehri.....	197
Müəllimlik şərəfidir.....	204
Müsaibə. Bəxtiyar o şairdir ki.....	208

Hacıyeva M.H.
Folklor işığında.
Bakı, Elm və təhsil, 2019.

Nəşriyyat direktoru:
Prof. Nadir Məmmədli

Kompyuter yığımı
və tərtibatı:
Təranə Baxşəliyeva
Aygün Balayeva

Kağız formatı: 70/100 1/16
Mətbəə kağızı: №1
Həcmi: 220 səh.
Tirajı: 300

Kitab Azərbaycan MEA Folklor İnstitutunun
Kompüter Mərkəzində yığılmış,
“Elm və təhsil” NPM-də hazır depozitivlərdən
ofset üsulu ilə çap olunmuşdur.